

**МОВА В СУСПІЛЬСТВІ:
СЕМАНТИКА, СИНТАКТИКА, ПРАГМАТИКА**

LANGUAGE IN SOCIETY:
SEMANTICS, SYNTAX, PRAGMATICS

II

**МОВА В СУСПІЛЬСТВІ:
СЕМАНТИКА, СИНТАКТИКА, ПРАГМАТИКА**

**LANGUAGE IN SOCIETY:
SEMANTICS, SYNTAX, PRAGMATICS**

Частина II

За редакцією
Галини Мацюк, Ірени Митнік,
Пшемислава Юзвікевича

Wydawnictwo IKRiBL
Warszawa – Lwów – Wrocław
Siedlce 2022

Рецензенти
Проф. Любов Струганець
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Д-р габ. Марек Олейник
Університет Марії Кюрі-Склодовської у Любліні

Проект обкладинки
Якуб Ботвіна

Монографію видано
коштом Варшавського університету та
кафедри україністики Варшавського університету

ISBN
978-83-66597-40-2

Wydawnictwo IKRiBL Stowarzyszenie
Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich
im. Franciszka Karpińskiego. Stowarzyszenie
ul. Targowa 7/6, 08-110 Siedlce
tel. 574-965-963; e-mail: ikribl@wp.pl

Вступ. Про пізнавальний потенціал мовознавства	9
--	---

Розділ I.

Суспільний запит на вивчення та дослідження української мови	13
--	----

Галицькі шкільні граматики української мови в другій половині XIX століття: пошуки термінів на позначення понять словотвору. <i>Оксана Горда</i>	15
---	----

Українська діалектологічна наука в міжвоєнному Берліні. Зауваги до праці: <i>J. Rudnyckij, H. Nakonetschna. Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (lemkisch, bojkisch und huzulisch). Leipzig, 1940.</i> <i>Олеся Лазаренко</i>	27
---	----

Najnowsze tendencje w glottodydaktyce języka ukraińskiego w Polsce – treści kulturowe. <i>Iryna Kononenko, Irena Mytnik, Svitlana Romaniuk</i>	45
---	----

Розділ II.

Теоретичні аспекти лінгвістичної реконструкції мови-суспільство	71
---	----

Інновації в соціолінгвістичній термінології. <i>Богдан Ажнюк</i>	73
--	----

Analiza konwersacji w badaniu funkcjonowania języka w życiu codziennym. <i>Katarzyna Aleksiejuk</i>	87
---	----

Лінгвофемінізація в сучасних персонологічних практиках: ренесанс та інституційність. <i>Анатолій Загнітко</i>	102
---	-----

Розділ III.

Функціонування мови в періоди соціополітичних змін	117
--	-----

Про модель мовних ситуацій з ознакою 'депортація носіїв мови': фрагмент із соціальної історії української мови в I Світову війну. <i>Галина Мацюк</i>	119
---	-----

Мова та ідеологія: взаємодія на рівні системи та функціонування лексичних одиниць. <i>Оксана Бутковська</i>	139
Засоби реалізації стратегічного наративу „війна на Сході України” в посланнях Глави УГКЦ Святослава (Шевчука). <i>Адріана Чучвара</i> ...	163
Standardvarietäten unter den Bedingungen von Hybridität (unter besonderer Berücksichtigung der Ukraine und Belarus’). <i>Anastasija Kostiučenko</i>	180
Розділ IV.	
Мова і міжкультурні контакти	197
Українська мова в контексті українсько-російсько-польської багатомовності. <i>Павел Левчук</i>	199
Struktura ukraińskich i polskich nazw grzybów makroskopijnych motywowanych nazwami zwierząt. <i>Przemysław Józwickiewicz</i>	212
Антонімічні кореляції в українській і польській термінології гінекології та акушерства. <i>Оксана Борис</i>	226
Категорія ввічливості в українсько-корейській міжкультурній комунікації: проблеми використання та перекладу. <i>Ірина Збир</i>	233
Розділ V.	
Мова та ідентичність	245
Українські паремії XIX століття як джерело вивчення етикетних формул у спілкуванні українців. <i>Лідія Гнатюк</i>	247
Болгарська діаспора в Україні: лінгвокультурний вимір. <i>Олександра Малаш</i>	258
Роль мови у формуванні ідентичності: на прикладі українських дітей, які зростають в Японії. <i>Юлія Дзябко</i>	274
Модель батьківства: дискурс селянської сім’ї в художніх творах І. Франка. <i>Оксана Трумко</i>	294
Висновки	308

Introduction. On the cognitive potential of linguistics	9
Section I.	
Public request for the study and research of the Ukrainian language	13
Halychyna school grammars of the Ukrainian language in the second half of the 19th century: searching for terms to denote the concepts of word formation. <i>Oksana Gorda</i>	15
Ukrainian dialectological science in interwar Berlin. Notes on the work: <i>J. Rudnyčyj, H. Nakonetschna. Ukrainian South Carpathian Dialects (Lemko, Boyk and Huzul). Leipzig, 1940. Olesya Lazarenko</i>	27
Modern trends in glottodidactics of Ukrainian language in Poland – cultural content. <i>Iryna Kononenko, Irena Mytnik, Svitlana Romaniuk</i>	45
Section II.	
Theoretical aspects of language-society linguistic reconstruction	71
Innovations in the Ukrainian sociolinguistic terminology. <i>Bohdan Azhnyuk</i>	73
Conversation analysis as an approach to studying the use of language in everyday life. <i>Katarzyna Aleksiejuk</i>	87
Linguofeminization in modern personological practices: renaissance and institutionalism. <i>Anatolij Zahnitko</i>	102
Section III.	
Functioning of language during sociopolitical changes	117
On the model of language situations with the sign ‘deportation of native speakers’: a fragment from the social history of the Ukrainian language in World War I. <i>Halyna Matsyuk</i>	119
Language and ideology: interaction at the level of the system and the functioning of lexical units. <i>Oksana Butkovska</i>	139

Means of realization of the strategic narrative „War in the East of Ukraine” in the messages of the Head of the UGCC Sviatoslav (Shevchuk). <i>Adriana Chuchvara</i>	163
Standard varieties under the conditions of hybridity (with special reference to Ukraine and Belarus). <i>Anastasija Kostiučenko</i>	180

Section IV.

Language and intercultural contacts	197
The Ukrainian language in the context of Ukrainian-Russian-Polish trilingualism. <i>Pawel Levchuk</i>	199
The structure of Ukrainian and Polish names of macrofungi motivated by animal names. <i>Przemysław Józwikiewicz</i>	212
Antonymous correlations in Ukrainian and Polish terminology of gynecology and obstetrics. <i>Oksana Borys</i>	226
Politeness category in Ukrainian-Korean intercultural communication: problems of translation and using. <i>Iryna Zbyr</i>	233

Section V.

Language and identity	245
Ukrainian paroemias of the 19th century as a source of studying etiquette formulas in the communication of Ukrainians. <i>Lidiya Gnatyuk</i>	247
Bulgarian expatriate community in Ukraine: linguocultural dimension. <i>Oleksandra Malash</i>	258
The role of language in the identity formation: a case study of Ukrainian children in Japan. <i>Yuliya Dzyabko</i>	274
The model of fatherhood: the discourse of the peasant family in the works of Ivan Franko. <i>Oksana Trumko</i>	294
Conclusions	308

Про пізнавальний потенціал мовознавства

Запропонована читачеві колективна монографія є одним із кроків у реалізації угоди про співпрацю між Варшавським та Вроцлавським університетами і Львівським національним університетом імені Івана Франка. Спільний проект між цими закладами, підписаний у липні 2021 р., посприяв проведенню 14 грудня 2021 р. міжнародної конференції „Мова, культура і суспільство” й уможливив продовження роботи над виданням колективної монографії „Мова в суспільстві: семантика, синтактика, прагматика” (Частина II, 2022 р.), перший випуск¹ якої вийшов у 2019 р.

Мета другої частини монографії, зрештою, як і першої, – посприяти формуванню образу української мови в широкому соціокультурному контексті та у зв’язках з іншими мовами на підставі аналізу маловідомих причинно-наслідкових суспільних впливів на її систему, структуру, функціонування та вжиток. Серед питань, які обговорює монографія, – висвітлення запитів соціуму на вивчення та дослідження української мови, теоретичні аспекти лінгвістичної реконструкції зв’язків між мовою та суспільством, вияви особливостей функціонування мови в період соціополітичних змін, обґрунтування ролі мови в міжкультурних контактах та у формуванні різних видів ідентичностей. Отримані результати наближають лінгвістичний пошук до поглиблення відомих та розкриття нових кореляцій між мовними та соціальними фактами. Це означає, що колективне дослідження сприяє розбудові теорії та методології аналізу низки проблем в історії та сьогоденні саме з соціолінгвістичної перспективи.

¹ *Мова в суспільстві: семантика, синтактика, прагматика* = *Language in society: semantics, syntax, pragmatics*: кол. монографія, за ред. Галини Мацюк, Ірени Митнік, Олени Новікової, Wydawnictwo KUL, Lublin 2019, ч. 1, 240 с.

Автори колективної монографії – представники різних наукових осередків України, Польщі, Німеччини та Японії.

Дослідники формують образ української мови, що об'єктивує національні, політичні, ідеологічні, соціальні, міжкультурні, дидактичні, комунікативні, художні чи будь-які інші показники суспільства. Його соціокультурне середовище – це людина, види її діяльності, результати праці, стосунки, соціальні інститути, тобто все, що формує світ культури в найширшому значенні. В основу аналізу проблем, які висвітлюють складну взаємодію *мова-суспільство*, покладено між-дисциплінарний підхід в єдності з ідеями, положеннями та теоріями лінгводидактики, граматики, лінгвокультурології, міжкультурної комунікації, медіалінгвістики, термінознавства, лінгвістики тексту, дискурсології, соціології мови, мовної політики, історії лінгвістики, історії мови та ін.

Симбіоз підходів у розкритті проблематики монографії сприяє розширенню та поглибленню лінгвістичної абстракції на рівнях семантики, синтактики та прагматики як *інтеграційних напрямів розкриття позамовної дійсності в мові*.

Для отримання результатів застосовано аналіз з порівняльно-історичної, системно-структурної та когнітивно-комунікативної перспектив. У складі методів – зіставний, дискурс-аналіз, біографічний, елементи статистичного, якісного контент-аналізу, соціолінгвістичної інтерпретації та ін. Отримані нові результати досліджень виразно сприятимуть розбудові кількісних та якісних підходів до широкої проблематики *мова-суспільство* в українській соціолінгвістиці, що, як напрям досліджень і навчальна дисципліна, прагне до поєднання різних форм знання та принципів опису мовної матерії.

Монографія складається з п'яти розділів.

Перший розділ „Суспільний запит на вивчення та дослідження української мови” висвітлює різні рівні наукової інтерпретації ознак мови у шкільних підручниках, наукових дослідженнях та результати розвитку лінгводидактичних досліджень – для прикладу, у Польщі. Над цією частиною працювали *Оксана Горда* („Галицькі шкільні граматики української мови в другій половині XIX століття: пошуки термінів на позначення понять словотвору”); *Олеся Лазаренко* („Українська діалектологічна наука в міжвоєнному Берліні. Зауваги до праці:

J. Rudnyćkyj, H. Nakonetschna. Ukrainische Mundarten Südkarpatoukraisch (lemkisch, bojkisch und huzulisch). Leipzig, 1940); Ірина Кононенко, Ірена Митнік та Світлана Романюк („Najnowsze tendencje w glottodydaktyce języka ukraińskiego w Polsce – treści kulturowe”).

У другому розділі „Теоретичні аспекти лінгвістичної реконструкції мова-суспільство” автори пропонують своє бачення дискусійних питань. Отримані результати допомагають формувати нові теоретичні платформи для аналізу вжитку мови на рівні терміносами чи інших лінгвістичних вимірів повсякденності. В обговоренні взяли участь *Богдан Ажнюк* („Інновації в соціолінгвістичній термінології”); *Катажина Алексеюк* („Analiza konwersacji w badaniu funkcjonowania języka w życiu codziennym”); *Анатолій Загнітко* („Лінгвофемінізація в сучасних персонілогічних практиках: ренесанс та інституційність”).

Інтерпретацію маловідомих зв'язків мова-суспільство в історії та сьогоденні доносить третій розділ „Функціонування мови в періоди соціополітичних змін”. Питання аналізували *Галина Мацюк* („Про модель мовних ситуацій з ознакою ‘депортація носіїв мови’: фрагмент із соціальної історії української мови в I Світову війну”), *Оксана Бутковська* („Мова та ідеологія: взаємодія на рівні системи та функціонування лексичних одиниць”); *Адріана Чучвара* („Засоби реалізації стратегічного наративу „війна на Сході України” в посланнях Глави УГКЦ Святослава (Шевчука)”). *Анастасія Костюченко* („Standardvarietäten unter den Bedingungen von Hybridität (unter besonderer Berücksichtigung der Ukraine und Belarus)”).

Українську мову в міжмовній взаємодії на рівні системи та функціонування розкриває четвертий розділ „Мова і міжкультурні контакти”. В обговоренні проблематики взяли участь *Павел Левчук* („Українська мова в контексті українсько-російсько-польської багатомовності”), *Пшемислав Юзвікевич* („Struktura ukraińskich i polskich nazw grzybów makroskopijnych motywowanych nazwami zwierząt”), *Оксана Борис* („Антонімічні кореляції в українській і польській термінології гінекології та акушерства”), *Ірина Збир* („Категорія ввічливості в українсько-корейській міжкультурній комунікації: проблеми використання та перекладу”).

Увагу до мови в ролі маркера національної та соціальної ідентичностей ілюструє п'ятий розділ „Мова та ідентичність”. Над

питаннями працювали *Лідія Гнатюк* („Українські паремії XIX століття як джерело вивчення етикетних формул у спілкуванні українців”), *Олександра Малаш* („Болгарська діаспора в Україні: лінгвокультурний вимір”), *Юлія Дзябко* („Роль мови у формуванні ідентичності: на прикладі українських дітей, які зростають в Японії”), *Трумко Оксана* („Модель батьківства: дискурс селянської сім’ї в художніх творах І. Франка”).

Ми щиро вдячні всім авторам, які взяли участь у монографії!

Сподіваємося, що колективна праця не тільки сприятиме поглибленню знань про функціонування і використання мови в суспільстві сьогодні та в минулому, але й спонукатиме до пошуків відповідей на нові дослідницькі питання.

Запрошуємо до співпраці!

Галина Мацюк, Ірена Митнік, Пшемислав Юзвікевич

Розділ I

Суспільний запит на дослідження
та вивчення української мови

Галицькі шкільні граматики української мови в другій половині XIX століття: пошуки термінів на позначення понять словотвору

Дослідження пов'язане з аналізом проблематики дидактичної спадщини минулого, яка до цього часу зберігає маловідомі фрагменти з формування теорії українського мовознавства. У сучасній теорії словотвору термін *словотворення* позначає „процес, механізм, систему і результат творення вторинних (похідних) слів, що перебувають між собою у структурно-семантичних зв'язках” (Горпинич 2007: 179), на позначення науки використовують термін *словотвір*, який трактують як „розділ мовознавства, що вивчає будову і творення похідних слів” (Клименко 2004: 618). Однак у другій половині XIX ст. автори граматик української мови обґрунтовували концепцію словотвору саме як науки про словотворення.

Методологія аналізу

Розвиток порівняльно-історичного мовознавства в Європі XIX ст. вплинув на розбудову граматичного опису української мови в лінгводидактиці, визначивши увагу до питань словотвору (Дячан 1866: 5). З розширенням репертуару дидактичних текстів для вивчення української мови в Галичині виник запит на потребу створення національної термінології словотвору, тому що до цього терміни, застосовувані для аналізу одиниць української мови, використовували зрідка (Осадца 1862: IV). Автори підручників для учнів початкової школи почали аналізувати творення слів, а автори граматик для середньої школи змушені були виокремити новий розділ, пов'язаний із питаннями

словотвору. У слов'янських мовах перші кроки в цьому напрямку зробили Й. Добровський, запропонувавши систему коренів, та Ф. Міклошич, який у праці „Bildung der Nomina im Altslovenischen” („Творення імен у старослов'янській”) сформував чи не першу концепцію словотвору (Торонський 1862: 295).

Граматичний опис української мови зазначеного періоду в Галичині ілюструють „Граматика руского языка” М. Осадци (1862, 1864), „Мала граматика языка руского” Г. Шашкевича (1865), „Методична граматика языка мало-руского” П. Дячана (1865), „Граматика языка рѣсского для оужиткѣ въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ” О. Партицького (1873), „Граматика руского языка для школъ середнихъ” О. Огоновського (1889), „Руска граматика” С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1893, 1907, 1914, 1928), „Методична граматика рускої мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових” В. Коцовського та І. Огоновського (1894, 1920, 1923), „Граматика для шкіл народних” (1894) і „Руска граматика для шкіл народних” О. Поповича (1905, 1907) та ін. В українському мовознавстві ці джерела привертали увагу дослідників здавна (Огієнко 1908: 5; Возняк 1911: 21, 256-257, 260; Сімович 2005: 33-34, 47; Павлюк 1978: 165-175; Бевзенко 1960: 37, 88; Мацюк 2001: 55, 182, 192, 291, 310, 316; Бідер 2006: 16-19; Матвіяс 2010: 3-10; Лесюк 2014: 493-512) та ін. Правда, терміни словотвору з перелічених джерел все ж зрідка ставали об'єктом аналізу.

Завдання дослідження – розкрити особливості добору термінів на позначення науки про словотворення, про яку стверджували автори граматик. Для цього простежимо за відповідністю запропонованих граматистами назв змістові позначуваних понять, що дозволить сьогодні зрозуміти стан тогочасної концепції словотвору і способи донесення її положень до споживачів, тобто вчителів та учнів.

Пошуки відповідності термінів і змісту позначуваних понять

Для позначення частин граматик, які розглядали питання творення слів, автори використали такий набір термінів: *словообразованье* (*Wortbildungslehre*) (Осадца 1862: 162), *словотворенье* (Руска втора читанка 1863: 427; Шашкевич 1865: 148-166; Дячан 1865: 10), *етимольогія*

та наука про творенє пнѣвъ (Огоновський 1889: 49), словотворене та наука о словотвореню (С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер) (Смаль-Стоцький 1893: 41, 43), наука о образованю имени, наука о образованю глагола та наука о образованю частиць (Осадца 1864: 143), наука про творенє пнѣвъ номінальныхъ, наука про творенє поєдинчихъ пнѣвъ именъ, наука про творенє зложенихъ пнѣвъ именъ і наука про творенє пнѣвъ вербальныхъ або глагольныхъ (Огоновський 1889: 51).

Перелічені назви ілюстрували динаміку поглядів у пізнанні питань словотвору в другій половині XIX ст. порівняно з граmaticами першої половини XIX ст., зокрема І. Вагилевича (1845), Я. Головацького (1849) і Й. Левицького (1850). Ці автори спершу використовували відповідник *етимологія* з граматичної теорії XVI-XVII ст., яка почала враховувати питання словотвору (про що свого часу зазначали: Огієнко 1908: 12; Німчук 1985: 47; Мацюк 2001: 205). Водночас згадані граматики розуміли, що потрібно ввести термін, який би відповідав духу української мови як національного коду. Оскільки вже був граматичний опис російської мови О. Востокова, галицькі автори запозичують від О. Востокова термін *словопроизведеніє* (Вагилевич 1845: 9; Головацький 1849: 2; Левицький 1850: 26). Цікаво, що цю особливість історіографи граматики зауважили ще на початку XX ст. (Возняк 1911: 218).

Який зміст закріплював термін *словопроизведеніє*? Й. Левицький вважав, що ця назва позначає походження та зміну слів (Левицький 1850: 26), Я. Головацький використав термін для позначення частини граматики про творення, походження та зміну (Головацький 1849: 2).

Оскільки термін *словопроизведеніє* був взятий з граматичного опису російської мови, пошук назви на позначення частини граматики про словотвір став актуальним питанням для авторів граматик української мови в другій половині XIX ст. Про це переконує підхід М. Осадци. Для назви розділу про творення слів „О словообразованю” він використав не тільки новий відповідник, але й подав до нього ще й німецький варіант *Wortbildungslehre*. Можливо, в цьому не останню роль зіграла теорія словотвору Ф. Міклошича, тому що саме під її впливом цей галицький граматист здійснив диференціацію розділів своєї граматики (Осадца 1862: 162).

М. Осадца розумів проблеми словотвору ширше, тому частина граматики „О словообразовану”, за його інтерпретацією: „учить по́сля якихъ правилъ слова твор~~а~~тъ с~~а~~” (Осадца 1862: 162) й охоплювала тільки словотвір (*словообразованье*), від якого він відмежував словозміну. Так, граматист зазначав: *видословіє/Formenlehre „оучить, ѣкѣи формы або виды слова на кѣнци прибирають, т. є. ѣкъ они на кѣнци ѣтмѣняють с~~а~~”* (Осадца 1862: 47). У ролі підрозділів науки про словотвір він бачив частини граматики, пов’язані з творенням різних частин мови. Звідси в його граматичному описі з’являються нові відповідники, як-от: *наука о образовану имени, наука о образовану глагола та наука о образовану частиць* (Осадца 1862: 143).

На позначення науки про словотворення, крім термінів *етимологія, словопроизведеніє, словообразованье*, з часом з’явився і відповідник *словотворенье*. Він зафіксований у різній навчальній літературі, див. додаток „Оупражнені~~а~~ граматични” до навчального посібника „Руска втора читанка” (1863), підручники „Мала грамматика языка руского” Г. Шашкевича (1865) і „Методична грамматика языка мало-руского” П. Дячана (1865) (Руска втора читанка 1863: 427; Шашкевич 1865: 148-166; Дячан 1865: 10).

Якщо взяти до уваги, що автором додатка був Г. Шашкевич (Огієнко 1908: 107), то, очевидно, що саме він і ввів термін *словотворенье*. У тексті його посібника це назва самостійного розділу „О словотворенью”. Тут автор розкривав похідність і розмежовував способи творення слів (Шашкевич 1865: 148-166). П. Дячан також виокремив розділ „Словотворенье”, в якому він знайомить з частинами мови та з характеристикою творення слів (Дячан 1865: 10).

І все ж Г. Шашкевич та П. Дячан ще не формулюють визначення терміна *словотворенье*. Правда, вони, як і М. Осадца, розмежовують словотвір і словозміну. Ці автори акцентують на відмінюванні іменних частин мови, для цього вводять термін *склоненье именъ* (Шашкевич 1865: 148) і *склоненье* (Дячан 1865: 19), а також намагаються назвати дієвідмінювання, тому і подають термін *спраганье дѣслѣвъ* (Шашкевич 1865: 148) і *спряженье* (Дячан 1865: 71). П. Дячан залишив досить адекватне тлумачення словозміни. Так, термін *склоненье* в його граматичному описі – це „змѣна закончень предметѣвникѣвъ,

мѣстоименникѡвъ, свѣйственникѡвъ и числѡвникѡвъ” (Дячан 1865: 19). Тобто визначення ілюструє проникнення автора в сутність словозміни як процесу, звідси дефініція відповідніша змісту поняття, ніж характеристика граматиста-попередника М. Осадци.

Оскільки терміни словотвору не були усталеними, вони й далі привертали увагу. Так, О. Партицький (а це наступник П. Дячана та Г. Шашкевича у граматичній кодифікації української мови в шкільних граматиках) теж намагався пізнати і поглибити тлумачення категорій словотвору. Якщо взяти до уваги його „Граматику языка руского для оужиткѡ въ школахъ людовѡхъ въ Галичинѣ” (1873), то впадає в очі новаторський термін *творене слѡвъ* (Партицький 1873: 120-123). Він пов’язаний з прийнятим в сучасній метамові лінгвістики відповідником *словотворення*. Очевидно, що терміни позначають один і той же процес.

Над пізнанням питань словотвору працював О. Огоновський, досвідчений мовознавець, який у той час займався проблемами славістики та порівняльного мовознавства. Це підтверджують назви його праць: „Короткий погляд на історію языків слов’янських, особливо ж історію языка руского” (1872), „O przyimkach w języku starosłowiańskim, ruskim i polskim” (1877), „Einige Bemerkungen über die Sprache der altpolnischen Sophienbibel” (1879), „Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache” (1880), „O ważniejszych właściwościach języka ruskiego” (1883).

У 1889 р., після перерви у виданні шкільних граматик української мови, виходить „Граматика руского языка для шкѡлъ середнихъ” О. Огоновського як підручник української мови. З одного боку, автор вже мав власне мовознавче розуміння процесів кодифікації української літературної мови (норми якої ще не були усталені навіть з огляду на базу формування норм, зокрема діалектів південнозахідного наріччя). З іншого боку, він також враховував теорію граматики і словотвору слов’янських мов Ф. Міклошича, оскільки вважав його результати безальтернативними в тогочасній славистиці, а саме з нею Огоновський пов’язував і опис національної української мови (Огоновський 1889: IV). Цікаво, що про становлення О. Огоновського-мовознавця під впливом Ф. Міклошича опосередковано знаходимо в Б. Пюрка, відомого журналіста. Він (в одному із листів

до Ф. Міклошича), дякуючи за працю „Wortbildungslehre” („Словотвір”, – О. Г.), відзначає про вплив віденського славіста на О. Огоновського (Листування 1993: 334). Ймовірно, що Ф. Міклошич дарував випуски „Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen” („Порівняльний словотвір слов'янських мов”) О. Огоновському (Листування 1993: 334), оскільки була рецензія О. Огоновського на щойно згадану працю Ф. Міклошича (Огоновський 1877: 332-337, 372-377).

На наш погляд, саме з „Порівняльного словотвору” віденського славіста галицький граматист і запозичив відповідник *Wortbildung*, переклавши його як *словотвѣръ*. Німецьку назву зафіксовано в „Студіях...” О. Огоновського (Огоновський 1880: 121), а її український переклад – у граматиці (Огоновський 1889: 81). Правда, у ній термін *словотвѣръ* означає тільки науку про форми, про що засвідчує назва третьої частини його граматики „Наука про форми або словотвѣръ” (Огоновський 1889: 81).

Отже, в тексті граматичного опису О. Огоновського бачимо відомий термін *словотвір* із значенням не з праць його попередників (коли позначав розділ про творення слів), а зі значенням вчення про відмінювання, що включало морфологію та формотворення. Сьогодні можна припустити, що таке рішення О. Огоновський прийняв під впливом змін Ф. Міклошича, внесених у друге видання „Порівняльного словотвору”. До цього схиляють міркування Р. Брандта, він вважав, що перейменування *морфології* на *словотвір* у тексті праці віденського славіста зумовила заміна терміна *словотвір* назвою *тема-тологія* (*Stammbildungslehre*). Підставою для цієї заміни послужило положення Ф. Міклошича: за допомогою твірних *наставокъ* (ймовірно, йдеться про *наростки*) „від коренів творяться *теми* (основи слів – О. Г.), і лише приєднання флексій (*наставокъ* особових і відмінкових) перетворює теми у слова” (Сравнительная морфология 1884: V). На підставі цих теоретичних настанов О. Огоновський розглядав формотворення як *науку про творенє именъ* (відмінювання) і *науку про творенє глаголъвъ* (дієвідмінювання) (Огоновський 1889: 81).

У ролі відповідників до терміна *словотвір* О. Огоновський добирає дві назви: 1) *етимологія*; 2) *наука про творенє пнѣвъ* (другу назву використовує для номінації частини свого шкільного підручника, в

якій він розкриває питання словотвору) (Огоновський 1889: 49). Від кого граматист міг перейняти термін *етимологія*? І з українських граматик другої половини XIX ст., і з праць німецького лінгвіста А. Потта. Адже О. Огоновський писав, що цей мовознавець був найкращим фахівцем з етимології до появи теорії порівняльного словотвору Ф. Міклошича (Листування 1993: 278). Звідки галицький граматист міг запозичити терміносполучення *наука про творенє пнѣвъ*? Це його калька до терміна з нової частини „Stammbildungslehre” в „Порівняльній граматиці слов’янських мов” Ф. Міклошича (1875), де нім. *Stamm* позначає основу слова (Бережина 2008: 358), нім. *bildung* – утворення, формування (Там само: 80), а нім. *lehre* – вчення, теорія, наука (Там само: 248), отже, *Stammbildungslehre* позначає науку про творення основ. Однак О. Огоновський добирає український відповідник *пень* до німецького терміна на позначення основи слова (цей відповідник знаходимо у граматиці М. Осадци 1862 р.) і за допомогою перекладу творить кальку *наука про творенє пнѣвъ* (Огоновський 1889: 49). Разом з тим, за цим зразком О. Огоновський творить інші власні відповідники на позначення структурних частин науки про словотворення: *наука про творенє пнѣвъ номінальнихъ* (*наука про творенє поєдинчихъ пнѣвъ именъ*, *наука про творенє зложенихъ пнѣвъ именъ*) і *наука про творенє пнѣвъ вербальныхъ або глагольныхъ* (Огоновський 1889: 51).

Новий етап пізнання ідей словотвору пов’язаний з „Рускою граматикую” С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (1893). Укладачі взяли відомий із праць Г. Шашкевича та П. Дячана термін *словотворенье*, змінивши його графічне оформлення на *словотворенє* для позначення третього розділу своєї праці. Він характеризує українську лексику за ознакою частиномовної належності, висвітлює будову слів, розкриває поповнення словникового складу мови „чужими словами”, систематизує словотворчі засоби, зокрема *наростки*, *приставки*, та способи творення нових слів, насамперед *наросткованє*, *приставкованє*, *зложєнє* (Смаль-Стоцький 1893: 41-65). Позитивним є той факт, що граматика містила термін *наука о словотвореню* з дефініцією „Відкіля беруться пні, і як їх уживаємо до твореня нових слів, сего учить наука о словотвореню” (Смаль-Стоцький 1893: 43) й диференціювала словотворення від словозміни, яку вони позначили терміном *наука*

о відмінюванню (Смаль-Стоцький 1893: 43). Іншими словами, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер продовжували лінію М. Осадци, П. Дячана, О. Огоновського у розумінні проблем словотвору.

У 1894 р. вийшли дві граматики, одна з них – В. Коцовського, І. Огоновського, інша – О. Поповича. Тексти не фіксували терміни на позначення науки про словотворення. Граматисти звертали увагу на творення слів, але не виокремлювали словотвір як окремий розділ, оскільки підручники були призначені лише для початкового вивчення української мови.

Термін *словотворення*, співзвучний із відповідниками *словотворенье* (словотворене) у граматиках Г. Шашкевича, П. Дячана, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, у новому столітті продовжив використовувати Є. Тимченко в „Українській граматиці” (1907). За його концепцією, граматика охоплює три частини: науку про форми звука, науку про форми слова та науку про форми речення. У другій частині „Наука про форми слова, або морфологія” (Тимченко 1907: 37) вчений диференціював словотворення та словозміну (Тимченко 1907: 1).

Висновки

Здійснений аналіз дає підстави вважати, що галицькі шкільні граматики другої половини XIX ст. ілюструють науковий пошук кодифікаторів української мови у питаннях термінотворення. Обґрунтовуючи концепцію словотвору як науки про словотворення, на позначення нових понять граматисти добирали назви трьома шляхами: 1) за допомогою відбору відповідних, на думку авторів, одиниць з граматик попереднього періоду (І. Вагилевича, Й. Левицького, Я. Головацького) та граматик сучасників; 2) шляхом калькування відповідників, поданих у мовознавчих дослідженнях і граматиках західноєвропейських славістів, зокрема Ф. Міклошича; 3) через запровадження авторських назв. Граматисти часто запозичували словотвірні терміни один в одного (наступники в попередників) на підставі критеріїв: зрозумілий для носіїв української мови та відповідний тогочасним працям славістів. У поясненнях назв на позначення науки про

словотворення помітна динаміка дефініцій, зреалізована під впливом розбудови лінгвістичного знання.

Перспективу дослідження вбачаємо у вивченні особливостей добору термінів на позначення категорій словотвору у східноукраїнських граматиках української мови початку ХХ ст.

Джерела / Sources

- Головацкий Я., *Грамматика руского языка*, Львѡвъ 1849. [Golovackij Â., *Grammatika ruskogo âzika*, L'vov 1849]
- Дячанъ П., *Методична граматика языка мало-руского*, Львѡвъ 1865. [Dâčan P., *Metodična gramatika âzika malo-ruskogo*, L'vov 1865]
- Коцовский В., Огоновский И., *Методична граматика рускої мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових*, Львів 1894. [Kocovskij V., Ogonovskij Î., *Metodična gramatika ruskoï movi dlâ IV klâsi škil 5- i 6-klâsovih*, L'viv 1894]
- Левицкий И., *Граматика языка русского въ Галиціѣ, розложена на pytania и ôtnovъди*, Перемишль 1850. [Levickij Î., *Gramatika âzika ruskogo v Galičii, rozložena na pitanâ i otgovidi*, Peremišl' 1850]
- Огоновский О., *Граматика руского языка для школъ середнихъ*, Львѡвъ 1889. [Ogonovskij O., *Gramatika ruskogo âzika dlâ škol sereдниh*, L'vov 1889]
- Осадца М., *Граматика руского языка*, Львѡвъ 1862. [Osadca M., *Gramatika ruskogo âzika*, L'vov 1862]
- Осадца М., *Граматика руского языка*, Львѡвъ 1864. [Osadca M., *Gramatika ruskogo âzika*, L'vov 1864]
- Партыцкий О., *Граматика языка руского для оужиткѣ въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ*, Львѡвъ 1873. [Partickij O., *Gramatika âzika ruskogo dlâ užitku v školah lûdovih v Galičini*, L'vov 1873]
- Попович О., *Граматика для шкіл народних (До читанки для 3 і 4 року науки)*, Відень 1894. [Popovič O., *Gramatika dlâ škil narodnih (Do čitanki dlâ 3 i 4 roku nauki)*, Viden' 1894]
- Руска втора читанка для третёго ôтрѣдѣшколъ головныхъ и городскихъ въ Цѣсарствѣ Австріѣ*, Вѣднь 1863. [Ruska vtora čitanka dlâ tretëgo ôtrâdu škol golovnih i gorodskih v Cisarstvi Avstrii, Viden' 1863]
- Смаль-Стоцкий С., Гартнер Ф., *Руска грамматика*, Львів 1893. [Smal'-Stockij S., Gärtner F., *Ruska grammatika*, L'viv 1893]
- Сравнительная морфология славянскихъ языковъ Франца Миклошича*, під ред. Р. Брандта, Москва 1884. [Sravnitël'naâ morfologiâ slavânskikh âzikov Franca Miklošiča, pod red. R. Brandta, Moskva 1884]

- Тимченко Є. *Українська грамати́ка*, ч. 1, Київ 1907. [Timčenko Ê., *Ukraïns'ka gramatika*, č. 1, Kïiv 1907]
- Шашкевич Г., *Мала грамати́ка языка руского основана на підставѣ читанокъ для III и IV отряду школѣ головныхъ въ Цѣсарствѣ Австріи употребляемыхъ яко допомочна книга для оучителѣвъ и препарандѣвъ*, Вѣдень 1865. [Šaškevič G., *Mala grammatika âzika ruskogo osnovana na podstavi čitanok dlâ III i IV otrâdu škil golovnih v Cisarstvi Avstrii upotreblâemih âko dopomočna kniga dlâ učiteliv i preparandov*, Vîden' 1865]
- Ogonowski O., *Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen von Franz Miklosich* [v:] „Pravda”, č. 9, 1877, s. 332-337; č. 10, 1877, s. 372-377.
- Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache von Dr. Emil Ogonowski*, Lemberg 1880.
- Wagilewicz J., *Grammatyka Języka Maloruskiego w Galicii*, Lwow 1845.

Література / References

- Бевзенко С., *Історична морфологія української мови*, Ужгород 1960. [Bevzenko S., *Īstorična morfologiâ ukraïns'koï movi*, Užgorod 1960]
- Бережина В., Іщенко І., *Німецько-український, українсько-німецький словник*, Харків 2008. [Berežina V., Iščenko I., *Nimec'ko-ukraïns'kij, ukraïns'ko-nimec'kij slovník*, Charkiv 2008]
- Бідер Г., *Галицькі та буковинські грамати́ки української мови (1850-1918)* [в:] „Українська мова”, № 2, 2006, с. 15-29. [Bider G., *Galic'ki ta bukovins'ki gramatiki ukraïns'koï movi (1850-1918)* [v:] „Ukraïns'ka mova”, nr 2, 2006, s. 15-29]
- Возняк М., *Галицькі грамати́ки української мови першої половини XIX ст.*, Львів 1911. [Voznâk M., *Galic'ki gramatiki ukraïns'koï movi peršoï polovini XIX st.*, L'viv 1911]
- Горпинич В., *Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*, Київ 1999. [Gorpinič V., *Sučasna ukraïns'ka literaturna mova. Morfemika. Slovtvir. Morfonologiâ*, Kïiv 1999]
- Клименко Н., *Словотвір* [в:] *Українська мова: Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненко, Київ 2004. [Klimenko N., *Slovtvir* [v:] *Ukraïns'ka mova: Enciklopediâ*, za red. V. Rusanivs'kogo, O. Taranenko, Kïiv 2004]
- Лесюк М., *Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині*, Івано-Франківськ 2014. [Lesjuk M., *Stanovlennâ i rozvitok ukraïns'koï literaturnoï movi v Galicini*, Ivano-Frankivs'k 2014]
- Листування українських славістів з Францом Міклошичем*, за ред. Я. Ісаєвича, Київ 1993 [Listuvannâ ukraïns'kich slavistiv z Francot Miklošičem, za red. Â. Īsaëviča, Kïiv 1993]

- Матвіяс І., *Особливості граматики С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера* [в:] „Українська мова”, № 3, 2010, с. 3-10. [Matviâs Ī., *Osoblivosti gramatiki S. Smal'-Stoc'kogo i F. Gartnera* [v:] „Ukraïns'ka mova”, nr 3, 2010, s. 3-10]
- Мацюк Г., *Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст., Львів 2001.* [Macjuk G., *Preskriptivne movoznavstvo v Galičini (perša polovina XIX st.)*, L'viv 2001]
- Німчук В., *Мовознавство на Україні XIV-XVII ст., Київ 1985.* [Nimčuk V., *Movoznavstvo na Ukraïni XIV-XVII st.*, Kiïv 1985]
- Огієнко І., *Історія української граматичної термінології* [в:] *Записки українського наукового товариства в Києві*, кн. 1, Київ 1908. [Ogiênko Ī., *Īstorîâ ukraïns'koï gramatičnoï terminologii* [v:] *Zapiski ukraïns'kogo naukovogo tovaristva v Kiëvi*, kn. 1, Kiïv 1908]
- Огієнко І., *Українська граматична література. Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити вкраїнської мови*, Київ 1908. [Ogiênko Ī., *Ukraïns'ka gramatična literatura. Rozglâd pidručnikiv, po âkich možna včitis' i včiti vkraïns'koï movi*, Kiïv 1908]
- Павлюк М., *Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду*, Київ, Одеса 1978. [Pavlûk M., *Osnovni etapi rozvitku ukraïns'kogo movoznavstva dožovtneвого periodu*, Kiïv, Odesa 1978]
- Сімович В., *Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник проф. Стоцького й Гартнера „Руска грамматика”* [в:] Сімович В., *Праці*, за ред. Л. Ткач, т. 1, Чернівці 2005. [Simovič V., *Dekil'ka sliv pro nauku gramatiki ukraïns'koï movi v našich serednich školach ta pro pidručnik prof. Stoc'kogo j Gartnera „Ruska grammatika”* [v:] Simovič V. *Praci*, za red. L. Tkač, t. 1, Černivci 2005, s. 31-47]
- Торонський А., *Грамматика русского языка* [в:] „Слово”, ч. 72-77, 1862, с. 281-300. [Toronskij A. *Gramatika ruskogo âzika* [v:] „Słowo”, č. 72-77, 1862, s. 281-300]

Резюме

У дослідженні на основі маловивчених джерел кодифікації української мови другої половини XIX ст. – граматик М. Осадци, Г. Шашкевича, П. Дячана, О. Партицького, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, В. Коцовського та І. Огоновського, О. Поповича – розкрито особливості добору термінів на позначення науки про словотворення.

З'ясовано, що не було єдиного терміна на позначення цього граматичного поняття. Добір термінів відбувався різними шляхами: пошук кращих

відповідників, з погляду їхніх авторів, у працях українських граматистів як попередньої (перша пол. XIX ст.), так і своєї доби; калькування термінів, поданих у мовознавчих дослідженнях і граматиках західноєвропейських учених; запровадження авторських термінів.

Ключові слова: термін, словотвірна термінологія, терміни на позначення науки про словотворення, граматики української мови.

Halychyna school grammars of the Ukrainian language in the second half of the 19th century: searching for terms to denote the concepts of word formation

Summary

Based on little known sources of codification of the Ukrainian language of the second half of the 19th century, including the books by the grammarians M. Osadtsy, H. Shashkevych, P. Dyachan, O. Partytskyi, O. Ohonovskyi, S. Smal-Stotskyi and F. Gartner, V. Kotsovskyi and I. Ohonovskyi, O. Popovych, the research reveals the features of selected terms denoting the science of word formation.

It has been shown that there was no single term for this grammatical concept. The selection of terms took place in different ways: the search for the best equivalents from the point of view of their authors in the works of Ukrainian grammarians of the previous (first half of the 19th century) and their epoch; the calquing of terms given in linguistic research and grammars of Western European scholars; the introduction of author's terms.

Key words: term, word formation terminology, terms to denote the science of word formation, grammar of the Ukrainian language.

Горда Оксана – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету „Львівська політехніка”, hordaoksana@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8120-9591>

**Українська діалектологічна наука в міжвоєнному
Берліні. Зауваги до праці: *J. Rudnyckyj, H. Nakonetschna.*
*Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (lemkisch,
bojkisch und huzulisch). Leipzig, 1940***

Дослідження присвячене характеристиці маловідомого широкому загалу філологів джерела – німецькомовної праці з української діалектології Ярослава-Богдана Рудницького (1910-1996) та Ганни Наконечної (1896-1994) „Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (lemkisch, bojkisch und huzulisch)” / „Українські говори Південних Карпат (лемківський, бойківський та гуцульський)”, яка вийшла в 1940 р.

Для реалізації цієї мети потрібно проаналізувати розвиток діалектологічних студій в міжвоєнний період і розкрити в цьому контексті результати монографії українських славістів.

Діалектологія як один з напрямків українського мовознавства

На думку дослідників, системне вивчення географічного поширення діалектних явищ розпочали праці М. Максимовича, Я. Головацького та О. Потебні в XIX ст. та П. Бузука, Я. Янова, З. Штібера, К. Дейни, І. Панькевича, Я. Рудницького та ін. в XX ст. (Горбач 1955-1957: 526; Гриценко 2004: 150). „Батьком української діалектології” став К. Михальчук, який не тільки обстежував українські діалекти як цілість, але й систематизував їх, уклав перші відповідні карти і надав відповідну „тричленну” класифікацію (Михальчук 1877), його наступниками стали О. Соболевський (Широкопад 2004: 630), М. Дурново (Широкопад 2004: 165), І. Зілинський (Бевзенко 2004: 204), В. Ганцов (Желєзняк 2004: 92), Ф. Жилко (Гриценко 2004: 184) та ін.

Розвиток діалектологічних студій першої половини ХХ ст. потрібно розглядати в єдності з історичним контекстом та географічно-політичними умовами, беручи до уваги передусім історичні події до і після Першої світової війни, а також у міжвоєнний час, коли українські землі, де здійснювалися діалектологічні дослідження, належали до різних держав – австро-угорської, російської, польської та радянської, що власне мало безпосередній вплив на перебіг та розвиток усієї української, серед того і діалектологічної, науки (Дем'янчук 1928; Кобирилка, Рябець 2018; Salvatore Del Gaudio 2017: 26-28).

Разом з тим, із кінцем ХІХ ст. – першою половиною ХХ ст. пов'язується увага діалектологів з університетських кіл та наукових центрів Львова, Кракова, Любліна, Праги, Києва до аналізу окремих говірок чи конкретних регіональних діалектів Західної і Центральної України. Це засвідчують праці низки авторів (Верхратський 1902; Гаєвський 1915; Зілінський 1934; Зілінський 1938; Кобилянський 1928; Курило 1924; Рудницький 1937; Janów 1924; Janów 1938; Stieber 1938). Вивченням українського діалектного простору займалися вчені Польщі та України. Досліджуючи історію формування діалектологічних студій на теренах радянської України у 20-30-ті рр. ХХ ст., а згодом і в повоєнний час, в оглядовій праці „Повоєнне українське мовознавство (1918-1938)” Я. Рудницький підкреслив результативність напрямку зі створенням у 1928 р. Діалектологічної комісії при Всеукраїнській Академії наук у Києві під керівництвом А. Кримського (Rudnyckij 1938a: 380). Комісія координувала діалектологічні дослідження і видавала „Український діалектологічний збірник” (1928, 1929), пов'язаний з іменами В. Ганцова, О. Курило, О. Синявського, П. Гладкого та ін. (Гриценко 2004: 149). Аналізуючи в 1938 р. стан української мовознавчої науки, Я. Рудницький ще не знав, що згодом цей період буде називатися в європейській історії „міжвоєнним”, бо буквально за рік розпочнеться Другова світова війна, яка призупинить багато дослідницьких проєктів в Україні, вони зможуть відродитися вже тільки наприкінці 40-х – початку 50-х рр. Але не тільки ці складні історичні події викреслили на довгий час цікаві і важливі напрацювання в гуманітарних і точних галузях тогочасної української науки. Репресивна машина радянської влади нищівно і на повну силу запрацювала саме в 30-х рр.,

унеможливлуючи та обмежуючи розвиток і подальші дослідження української мови в різних її ділянках, у тому числі і в діалектологічній (Rudnyŭskij 1938b: 286). Новітні підходи в описі й трактуванні певних мовних явищ переслідувалися в тогочасній українській лінгвістиці загалом, і в діалектології зокрема, оскільки перешкоджали злиттю української мови з російською, на що власне послідовно орієнтувалася мовна політика радянської влади в 30-ті роки (Смаль-Стоцький 1936). Українські діалектологічні дослідження на т.зв. „материковій” частині із центром у Києві через жорстокі політичні репресії були позбавлені можливості розвиватися далі в тому напрямку, який намітився тут на початку 20-х років: „Вимога комплексного вивчення говірки як замкненої системи, висунена під впливом структуралізму в мовознавстві (Синявський 1929) майже не була застосована через переслідування цього напрямку в ССРСР. Советська українська діалектологія характеризувалась в 1930-40 рр. побоюванням описувати архаїчні говірки і в головному дилетантським фіксуванням впливу літературної мови на говірки” (Горбач 1955-1957: 526). Однак на західноукраїнських землях із центром у Львові традиція вивчення місцевих говорів (лемківського, бойківського, гуцульського) у цей час не переривалася аж до початку Другої світової війни.

Діалектологічні дослідження німецькою мовою

Славістичний часопис „Archiv für slavische Philologie” за редакцією Ватрослава Ягича в Берліні протягом 1876-1929 рр. привертав увагу до „лінгвістичної географії” західноукраїнських теренів (Галичина та Угорська Русь), як підтверджують статті І. Верхратського, В. Ганцова, С. Смаль-Стоцького, О. Брока та ін. (Лазаренко 2019; Маньковська 2007). У німецькомовній статті про стан славістичної мовознавчої науки в Україні 30-х років Л. Булаховський теж наголошував на отриманих результатах з діалектології (Bulachovskýj 1928: 52).

Німецькою мовою оприлюднювали результати українознавчих діалектологічних студій також і різні дослідницькі центри. Маємо на увазі передусім Український науковий інститут в Берліні (1926-1945, далі – УНІ), а також Інститут фонетичних досліджень при

Берлінському університеті. Саме з цими інституціями міжвоєнного періоду пов'язана діяльність Ярослава-Богдана Рудницького та Ганни Наконечної.

Науковий шлях кожного з них формувався по-різному. Ганна Наконечна закінчила славістичні студії у Віденському університеті. Ярослав Рудницький навчався в Університеті Яна Казимира у Львові (викладачами майбутнього дослідника були відомі науковці в галузі історії польської мови, діалектології та ономастики: Я. Янів, Є. Курилович, В. Ташицький, З. Штібер), тут у 1934 р. отримав ступінь магістра за працю „Наростки -ище, -исько, -сько” (керівник проф. Я. Янів) і відразу ж розпочав дослідження з ономастики під керівництвом проф. В. Ташицького „Географічні назви Бойківщини”, за яке в червні 1937 р. отримав ступінь доктора філософії.

Доля звела Г. Наконечну і Я. Рудницького в Берліні 1938 р., куди на запрошення д-ра Зенона Кузеля, тогочасного співробітника Українського наукового інституту, Я. Рудницький прибув на посаду „технічного редактора” для роботи над укладанням „Українсько-німецького словника” (Носко-Оборонів 1992: 8; Рудницький 1996: 112; Лазаренко 2013). Я. Рудницький організував діяльність Словникового відділу при УНІ, допоміг у виробленні концепції укладання словника, систематизації матеріалу та його підготовці до друку (Рудницький 1996: 111). У 1943 р. світ побачив „Українсько-німецький словник” (у співавторстві із З. Кузелею), який витримав на сьогодні вже кілька видань (так, наприклад, третє було здійснене у 1987 р.) (Українсько-німецький словник 1943; Гапон 2015; Лазаренко 2016).

Маючи за плечима досвід вченого-діалектолога і лексикографа, Я. Рудницький не полишав своїх університетських зацікавлень щодо поповнення і удосконалення знань у галузі славістики. З рекомендаційними листами від львівських професорів він звернувся до професорів Берлінського університету М. Фасмера і Е. Швіцера. Вони обидва вели славістичні семінари, куди запросили українського науковця (Рудницький 1996: 112). Тут Рудницькому пощастило не тільки послухати доповіді Дмитра Чижевського та Освальда Буртгардта (Юрія Клена), але й самому виступити, виголосивши реферат про „Карпатську орфографічну термінологію” (Рудницький 1996: 113).

Ще однією берлінською установою, з якою Ярослав Рудницький налагодив наукові контакти, був Інститут фонетичних досліджень при Берлінському університеті, який очолював професор Д. Вестерманн, його Рудницький знав ще зі Львова (Головата 2013: 192). Тут, власне, і працювала Ганна Наконечна, здійснюючи наукові дослідження, пов'язані зі збиранням, записом на платівки та описом українських говірок (*Ukrainische Texte* 1934; *Slavische Texte* 1935). В інституті відбулася зустріч двох мовознавців, співпрацю яких ознаменувала наукова публікація про південнокарпатські українські говірки „*Ukrainische Mundarten. Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojksisch und Huzulisch)*”, про яку піде мова далі (Nakonetschna, Rudnyćkyj 1940). Про момент першої зустрічі Я. Рудницький зазначає: „... Осередком наукової праці, з яким я скотактувався тоді, був „Інститут фюр Фонетік” Берлінського університету, на чолі з проф. Д. Вестерманном. До нього я не потребував ніяких листів, бо ж ми були знайомі ще із Львова. Коли я прийшов до його інституту, за секретарським столом сиділа русява пані з діловою міною, й пізнавши по німецькій мові, що я не німець, запитала: „Ви українець?” „Так, пані”. „То можемо говорити по-українському”. Й так почалося моє знайомство з панею Ганною Наконечною, тоді секретаркою Фонетичного Інституту, фаворизованою проф. Фасмером на цьому становищі” (Рудницький 1996: 113). У коротенькій біографії Г. Наконечної в „Енциклопедії українознавства” зазначено, що вона була співробітницею цього закладу: „Наконечна Ганна (1896), мовознавець, співробітниця Дослідницько-Фонетичного Інституту в Берліні, після 1945 р. лекторка української мови німецького ун-ту в Мюнхені...” (Енциклопедія українознавства 1955-1957: 1680; Зимомря, Зимомря 2020).

На момент приїзду до Німеччини в Рудницького вже був за плечима науковий досвід у галузі діалектологічних досліджень української мови, адже він був автором монографії „Українська мова та її говори” (Львів, 1938) і кількох статей про фонетичні особливості бойківського діалекту („До бойківсько-наддністрянської мовної межі” 1935 р., „Про межі західноукраїнських діалектів” 1937 р., „Найважливіші ізофони на півночі центральної Бойківщини” 1938 р.) (Гапон 2016: 16).

Зважаючи на ці обставини і високо цінуючи здобутки Рудницького і Наконечної на ниві діалектології, директор Інституту фонетичних

досліджень проф. Д. Вестерманн запросив своїх українських колег до співпраці. Я. Рудницький зазначав: „... [Д. Вестерманн] ... поважний науковець-сеньйор, із міжнародним визнанням, толерантний і широкочисельний, ... тепло тоді віднісся до мене, і запросив до співпраці, а зокрема до опрацювання й нагання українських діалектичних текстів. За його апробатою ми з п. Наконечною транскрибували в його Інституті ... три південно-карпатські тексти: лемківський із Камюнки, бойківський із Ужгороду й гуцульський із Вовчинець з відповідною передмовою й діалектологічними поясненнями. Проф. Вестерманн видав їх у одній із своїх серій: „Арбайтен”, як окремий випуск... Разом з п. Наконечною ми піднаходили найрізніших мовлян чи співаків для запису на платівках для фонографічного архіву Вестерманнового Інституту” (Рудницький 1996: 114). Мова йде про наукову монографію „Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojkisch und Huzulisch)” // „Українські говори Південних Карпат (лемківський, бойківський та гуцульський)” (Nakonetschna, Rudnyćkyj 1940), яка, на наше глибоке переконання, з повним правом може бути введеною у канон українознавчих напрацювань у галузі діалектології, а також заповнити собою прогалину в історії української діалектології 40-х років. Праця була опублікована у відомому видавництві „Otto Harrassowitz” у Лейпцігу, яке спеціалізувалося на славістичній, зокрема східноєвропейській, науковій літературі (до відома, частина книжок УНІ побачила світ саме тут).

Монографія „Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojkisch und Huzulisch)” / „Українські говори Південних Карпат (лемківський, бойківський та гуцульський)” (Nakonetschna, Rudnyćkyj 1940)

Гортаючи сторінки довідкових джерел, присвячених українським діалектологічним студіям, постатям Я. Рудницького чи Г. Наконечної, рідко можна натрапити на згадку саме про цю німецькомовну працю з детальним бібліографічним описом. Скажімо, в „Енциклопедії Українознавства”, де побіжно перелічуються діалектологічні праці про карпатські говірки, написано: „Лемківські говірки вивчали:

Верхратський (1892, 1902), *Гнатюк* (1900), *Шемлей* (1934), *Зілинський* (1934, 1938), *Штібер* (1935, 1938), *Я. Рудницький – Наконечна* (1940)...” (Горбач 1955-1957: 526). Якщо в енциклопедичній статті цього ж видання, присвяченій Я. Рудницькому, уважний читач не натрапить на назву згаданого видання (Енциклопедія українознавства 1955-1957, том 7: 2632), то вже в тому, де вміщена інформація про Г. Наконечну, читаємо: „Наконечна Ганна ... склала німецько-український словник (1939), з Я. Рудницьким видала записи діалектних текстів з Прикарпаття (1940)” (Енциклопедія українознавства 1955-1957, 5: 1680). Енциклопедія „Українська мова” подає лише одну німецькомовну працю Я. Рудницького „Українська говірка міста Львова” / „Lemberger ukrainische Stadtmundart” (Зорівчак 2004: 564; Rudnyčkyj 1943), натомість у бібліографічному виданні „J. B. Rudnyckyj. Repertorium Bibliographicum (1933-1963)” чітко виписані всі вихідні дані берлінської монографії (Rudnyckyj 1964: 17). Сучасна електронна англomовна версія „Енциклопедії Українознавства” містить вже повну інформацію про берлінські дослідження Я. Рудницького: „He is the coauthor of *Ukrainische Mundarten: Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojkisch, Huzulisch)* (1940), *Ukrainisch-deutsches Wörterbuch* (1943), and *A Modern Ukrainian Grammar* (1949; 7th printing 1978)” (Senkus 1993). Згадується ця праця і у словниковій статті „Енциклопедії сучасної України”, присвяченій Г. Наконечній (Зимомря, Зимомря 2020). На щастя, напрацювання українських мовознавців, які опинилися за межами „материкової” України і провадили свою дослідницьку діяльність у різних куточках світу – від Польщі, Німеччини до Канади, Америки та Аргентини, поступово повертаються додому і стають об’єктом українознавчих студій (Гапон 2017; Городиловська 2020а; Городиловська 2020б; Городиловська 2020в; Лазаренко 2017; Сущенко 2003).

На наше глибоке переконання, надійшов час і на представлення німецькомовної монографії Я. Рудницького та Г. Наконечної про українські говори Південних Карпат, яка, можливо, і не мала великого впливу на перебіг подальших діалектологічних студій, натомість зафіксувала дуже важливий момент в розвитку та функціонуванні кількох українських діалектів – заповнила собою прогалину тривалістю понад 10 років в історії української діалектології.

Цю невеличку за обсягом, але надзвичайно цінну працю, яка налічує 100 сторінок, автори присвятили українському діалектологіві – „патріархові діалектологічних досліджень” – Івану Зілінському у зв’язку з його 30-літньою науковою діяльністю. Монографія складається зі **Вступу** („Einleitung”, с. 7-20), **опису діалектів** („Lemkisch aus Kamjanka”, „Bojkisch aus Užhorod”, „Huzulisch aus Vovčyneć”, с. 21-82), **Висновків** („Zusammenfassung”, с. 83-85) та **Словничка діалектних слів** („Dialektologisches Wörterverzeichnis”, с. 89-100).

У **Вступі** читачі можуть ознайомитися із класифікацією українських діалектів, зокрема і південнокарпатських („Südkarpatoukranisch”, с. 7-12), з’ясувати стан дослідження українських діалектів на той час („Der bisherige Stand der Erforschung”, с. 12-15), довідатися про методи запису діалектів на грамофонні платівки („Schallplatten. Methode der Arbeit”, с. 15-16) і зафіксувати особливості фонетичної транскрипції діалектних текстів у формі таблиці („Zur Umschrift”, с. 16-20).

Автори пишуть, що протягом довгого часу, а саме з моменту заснування української діалектології і публікації праці К. Михальчука (Михальчук 1877), розглядається питання, чи можуть карпатські говори разом з північними (поліськими) та сусідніми галицькими творити одне ціле. Першим відповідь на це питання намагався дати В. Ганцов (Ганцов 1923), покласифікувавши українські діалекти на північну та південну групи, при цьому останню ще поділив на південно-східну і південно-західну підгрупи. І саме до останньої підгрупи за географічними, історичними та мовними ознаками належать карпатські говори. Слідуючи науковим розробкам І. Зілінського, О. Курило, І. Панькевича, Я. Рудницького, праця виокремлює говори карпатського регіону, зокрема лемківський, бойківський, гуцульський та покутсько-буковинський. Для них використано термін „південнокарпатські говори” або „українські говори Південних Карпат”, тому що діалекти поширювалися на південних територіях Карпатських гір.

Сторінки **Вступу** присвячені оглядові історичної літератури на тему південнокарпатських говорів, починаючи з другої половини XIX ст., це дослідження І. Бережанина, М. Лучкая, А. Семеновича, І. Верхратського, О. Брока, В. Гнатюка. Після Першої світової війни

опублікували праці, присвячені цим діалектам, Ш. Бонкало, Г. Геровський, М. Дурново, А. Княжинський, З. Штібер, В. Курашкевич, І. Панькевич та ін. Було зазначено, що особливий інтерес ця тема викликає в іноземних науковців, оскільки говори поширювалися на кордонах з іншими країнами і контактували з польською, словацькою, угорською та румунською мовами.

У підрозділі про особливості запису на платівки та методи опрацювання діалектного матеріалу міститься інформація про те, що протягом 1934-1937 рр. Інститут фонетичних досліджень при Берлінському університеті здійснив запис трьох південнокарпатських говорів на грамофонні платівки (лемківський – LA 1407/1408, бойківський – LA 1451, гуцульський – LA 1491/1492). Респодентами стали відповідно три особи, з чиїми короткими мовними біографіями можна ознайомитися. Так, носій лемківського говору 1907 року народження і походить з українського села Камюнка, що знаходиться в тогочасній Словаччині. Він відвідував школу у Пряшеві та Ужгороді, навчався в університеті у Празі. Українську літературну мову у школі не вивчав, тому його рідна говірка дійсно оригінальна. Окрім того, він розмовляє польською, словацькою, чеською та російською мовами.

Носій бойківського говору народився в 1914 р. і походить з Ремети, навчався у школі в Ужгороді. Оскільки він згодом потрапив на навчання в університет у місто Пресбург, до цілком іншомовного середовища, йому вдалося зберегти рідну говірку і не втратити її основних фонетичних та граматичних ознак.

Представник гуцульського говору – студент селянського походження. Народився в 1910 р. у селі Вовчинець неподалік від Радівців (рум. Rădăuți) на Буковині. Оскільки він не вивчав української мови у школі, то розмовляв говіркою, якої навчився вдома.

У монографії використано також лексичний матеріал, занотований від пана В-ина з Ільниці біля Іршави, який відзначено у „Словничку діалектних слів” скороченням *bojk.* (бойківський).

В останньому підрозділі представлено особливості фонетичної транскрипції діалектів, опрацьованої І. Зілінським. Додані відомості про використання окремих позначок чи діакритичних знаків для передачі вимови чи інтонації – крапки перед літерами, круглі дужки, скісні чи прямі риси, назалізований звук *e* тощо.

Завершується **Вступ** словами подяки усім респондентам, особливо представникові гуцульського говору, який проявив багато терпіння і розуміння у процесі запису діалектного матеріалу. Подяка прозвучала директорів Інституту фонетичних досліджень при Берлінському університеті, професору Д. Вестерманну, завдяки підтримці якого вдалося зафіксувати говори у вигляді платівок, і секретареві Українського наукового інституту в Берліні панові Мельничуку, який допоміг у підготовці двох діалектних карт.

Основна частина монографії, де окремо представлено аналіз кожного говору, складається відповідно з трьох розділів. Описано фонетичні та лексичні ознаки лемківського, бойківського та гуцульського говорів, а саме: розвиток давніх -о, -е у нових закритих складах; розвиток давнього -ѣ; вживання -а після палатальних; палаталізація приголосних; артикуляція приголосного л; м'яка вимова ц, з; вимова звука в як нескладотворчого; наголос та асиміляція; вживання іншомовних слів тощо. Досягненням такого аналізу є занотовані тексти, що мають три графічні версії: транскрипцію (латинськими літерами), запис кирилицею без діакритичних знаків, але з позначками наголосу та німецький переклад. Укладачі цього унаочненого матеріалу намагалися на одній сторінці розмістити усі три типи записів. Вважаємо це правильним рішенням: записи полегшували розуміння і сприйняття мовного матеріалу. Крім того, вони містили не тільки інформацію про респондентів та їхнє життя, але і про народні звичаї та різні обряди на тих теренах, звідки походили мовці. Таким чином, до граматичного матеріалу автори додали країнознавчі елементи, які, на нашу думку, поглиблюють сьогодні розуміння певних історичних та культурних реалій Карпатського регіону.

На підставі спостережень за розвитком описаної в монографії фонетичної системи усіх трьох говорів Г. Наконечна та Я. Рудницький доходять висновку, що лемківський та бойківський є більш архаїчними і сформованими в порівнянні з гуцульським, який ще продовжує розвиватися. Особливо це помітно на прикладі такого явища, як ікавізм, коли давні о, е у нових закритих складах проявляються у лемків та бойків як **ы, и**, натомість у гуцулів – як **і**. Інші зауваження стосуються, наприклад, регіонального розвитку звука **'а** після палатальних чи фіксації наголосу, інтенсивності вживання

іншомовних запозичень тощо. Насамкінець автори підкреслили, що порівняння північнокарпатських та південнокарпатських говорів не виявляє істотних відмінностей між ними. Якщо дослідники зауважують якусь різницю між північно- і південногуцульськими чи північно- та середньобойківськими говорами, то це тільки свідчення давнього історичного розвитку на різних етапах формування. Підтвердити це можуть подальші дослідження лексики, синтаксису та топонімії. А загалом, на думку авторів, серед українських діалектів південно- та північнокарпатські говори становлять особливу групу, „яка завдяки своїм архаїчним особливостям є цікавим і важливим напрямком україністичних та славістичних досліджень” (Nakonetschna, Rudnyčkyj 1940: 85).

Завершується монографія „Словником діалектних слів”, укладеним в алфавітному порядку. Лексеми записані у транскрипції із німецьким літературним перекладом, із діалектною позначкою *bojk.* (бойківський), *huz.* (гуцульський), *lemk.* (лемківський), а також зі вказівкою про фіксацію у словниках Є. Желехівського та Б. Грінченка.

Зібраний і опрацьований наприкінці 30-х рр. XX ст. у Берліні, а згодом опублікований у Лейпцігу в 1940 р. Г. Наконечною та Я. Рудницьким діалектний матеріал про південнокарпатські говори слугує сучасним дослідникам цінним джерелом для порівняльно-історичних студій не тільки в межах окремого регіону, але і всієї України. Унікальність цієї монографії також і в тому, що вона була написана на підставі грамофонних записів на платівки (а не методом польових досліджень), які, ми сподіваємося, вціліли і знаходяться у звуковому архіві Гумбольдтського університету.

Аналізуючи цю діалектологічну працю, ми намагалися з'ясувати, наскільки вона була відомою серед науковців, чи згадували про неї після війни, чи набули думки авторів ширшого серед своїх колег поширення. На жаль, нам не вдалося знайти однозначних відповідей на ці запитання – деякі праці Я. Рудницького були згадані, наприклад, у „Нарисах з діалектології української мови” (Жилко 1966: 211), але не німецьке видання 1940 р. Г. Наконечна продовжувала займатися діалектологічними дослідженнями і після того, як опинилася в Мюнхені в 50-х рр. XX ст., захистивши в 1951 р. дисертацію на тему „Географічні межі української розмовної мови” і опублікувавши

низку статей (Nakonetschna 1963; Nakonetschna 1971). Однак її праці не були відомі дослідникам з т. зв. „материкової” України, або принаймні вони не наважувалися їх цитувати з політичних причин.

У 1946 р. перед виїздом до Канади Я. Рудницький опублікував в Аугсбурзі „Нариси української діалектології”, в яких цитував діалектний матеріал з берлінської монографії, наприклад: „*Чортова скала*. (з діалектологічної платівки LA 1407 Інституту Звукових Дослідів у Берліні. Мовлянин із с. Камюнки на Спішу)” (Рудницький 1946: 12); „*Звичай на Різдво*. (з платівки LA 1451 Інституту Звукових дослідів у Берліні. Мовлянин із Ужгороду)” (Рудницький 1946: 15); „*Про село Вовчинці*. (з діалектологічної платівки LA 1491 Інституту Звукових дослідів у Берліні. Мовлянин – уродженець села)” (Рудницький 1946: 17) та ін.

Висновки

Як засвідчив здійснений аналіз, монографія Г. Наконечної та Я. Рудницького про південнокарпатські говори 1940 р. через низку причин (передусім, на нашу думку, історичних – книга була опублікована під час Другої світової війни і не було жодної можливості поширювати її належним чином серед славістів) не увійшла до канону наукових досліджень українських та зарубіжних діалектологів другої половини ХХ ст. Однак, ознайомившись із її вмістом, науковими ідеями та висновками, вважаємо, що ця праця гідна стати ще одним джерелом українознавчих діалектологічних студій.

Література / References

- Бевзенко С. П., Зілинський Іван Михайлович [в:] Енциклопедія „Українська мова”, Київ 2004, s. 204. [Bevzenko S. P., Zilins'kij Ivan Mihajlovič [v:] *Enciklopediâ „Ukrains'ka mova”*, Kiïv 2004, s. 204.]
- Верхратський І., *Про говор галицьких лемків*. Львів 1902 [Verhrats'kij Ĭ., *Pro govor galic'kih lem'kiv*. L'viv 1902.]
- Гаєвський С., *Говірка села Михиринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії* [в:] Філологічний Збірник пам'яті К. Михальчука.

- Київ 1915, s. 123-149. [Gaëvs'kij S., *Govirka sela Mihirinec' Starokonstantinivs'kogo povitu Volins'koï gubernii* [v:] *Filologičnij Zbirnik pam'âti K. Mihaľčuka*. Kiiŭ 1915, s. 123-149.]
- Ганцов В., *Характеристика поліських дифонгів і шляхи їх фонетичного розвитку* [в:] „Записки Історично-Філологічного Відділу”, Київ 1923, кн. II–III, s. 116-144. [Gancov V., *Harakteristika polis'kih difongiv i šlâhi ih fonetičnogo rozvitku* [v:] „Zapiski İstorično-Filologičnogo Viddilu”, Kiiŭ 1923, kn. II–III, s. 116-144.]
- Ганцов В., *Діалектологічна класифікація українських говорів*, Київ 1924 [Gancov V., *Dialektologična klasifikaciâ ukraïns'kih govoriv*, Kiiŭ 1924.]
- Гапон Л., *Лексикографічні характеристики „Українсько-німецького словника” Зенона Кузеля і Ярослава Рудницького (на прикладі матеріалів А–О)* [в:] *Filologia. Socjologia i kulturoznawstwo: teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju współczesnej nauki*, Warszawa 2015, s. 49-55. [Gapon L., *Leksikografični harakteristiki „Ukraińs'ko-nimec'kogo slovnika” Zenona Kuzeli i Âroslava Rudnic'kogo (na prikladi materialiv A–O)* [v:] *Filologia. Socjologia i kulturoznawstwo: teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju współczesnej nauki*, Warszawa 2015, s. 49-55.]
- Гапон Л., *Напрямки діалектологічних досліджень Ярослава Рудницького* [в:] „Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка”. Серія: мовознавство, Тернопіль 2016, вип. 1(25), s. 15-20. [Gapon L., *Naprâtki dialektologičnih doslidžen' Âroslava Rudnic'kogo* [v:] „Naukovî zapiski Ternopil's'kogo nac. ped. un-tu ім. V. Gnatûka”. Serîâ: movoznavstvo, Ternopil' 2016, vip. 1(25), s. 15-20.]
- Гапон Л., *Лінгвістична спадщина Ярослава-Богдана Рудницького*. Тернопіль 2017. [Gapon L., *Lingvistična spadšina Âroslava-Bogdana Rudnic'kogo*. Ternopil' 2017.]
- Головата Л., *Науковий сегмент в українському видавничому русі Центрально-Східної Європи, 1939-1945: інституційне забезпечення* [в:] *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, 2013, vol. 11, s. 176-196. [Golovata L., *Naukovij seğment v ukraińskomu vidavničomu rusi Central'no-Shidnoï Êvropi, 1939-1945: institucijne zabezpečennâ* [v:] *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, 2013, vol. 11, s. 176-196.]
- Горбач О., *Діалектологія* [в:] *Енциклопедія українознавства*, Paris-New York 1955-1957, т. 2, s. 526. [Gorbač O., *Diâlektologiâ* [v:] *Enciklopediâ ukraińoznavstva*, Paris-New York 1955-1957, t. 2, s. 526.]
- Городиловська Г. П., *Доробок Ганни Наконечної в царині українського словництва* [в:] *Південний архів (філологічні науки)*, Херсон 2020a, s. 8-13.

- [Gorodilovs'ka G.P., *Dorobok Ganni Nakonečnoj v carinì ukraïns'kogo slov-nictva* [v:] *Pivdennij arhiv (filologični nauki)*, Herson 2020a, s. 8-13.]
- Городиловська Г. П., *Ганна Наконечна як лексикograf* [в:] *Актуальні пи-тання гуманітарних наук*, вип. 31, т. 1, 2020б, s. 302-307. [Gorodilovs'-ka G.P., *Ganna Nakonečna âk leksikograf* [v:] *Aktual'ni pitannâ gumanitar-nih nauk*, vip. 31, t. 1, 2020b, s. 302-307.]
- Городиловська Г. П., *Ганна Наконечна як автор „Німецько-українського кишенькового словника”* [в:] *Tendenze attuali della moderna ricerca scien-tifica*. Stuttgart 2020в, s. 14-17. [Gorodilovs'ka2 G.P., *Ganna Nakonečna âk avtor „Nimec'ko-ukraïns'kogo kišen'kovogo slovnikâ*” [v:] *Tendenze attuali della moderna ricerca scientifica*. Stuttgart 2020v, s. 14-17.]
- Гриценко П. Ю., *Жилко Федот Трохимович* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, Київ 2004, s. 184. [Gricenko P.Û., *Žilko Fedot Trohimovič* [v:] *En-ciklopediâ „Ukraiñs'ka mova”*, Kiiiv 2004, s. 184.]
- Гриценко П. Ю., *Діалектологія* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, Київ 2004, s. 149-151. [Gricenko P.Û., *Dialektologiâ* [v:] *Enciklopediâ „Ukraiñs'ka mova”*, Kiiiv 2004, s. 149-151.]
- Дем'янчук В., *Бібліографічний огляд української діалектології за pp. 1914-1927* [в:] *Український діалектологічний збірник*, Київ 1928, s. 171-180. [Dem'ânčuk V., *Bibliografičnij oglâd ukraiñs'koï diâlektologii za rr. 1914-1927* [v:] *Ukraiñs'kij diâlektologičnij zbirnik*, Kiiiv 1928, s. 171-180.]
- Дурново М., *Наріччя руської мови*, 1911. [Durnovo M., *Nariččâ rus'koï movi*, 1911.]
- Дурново М., *Короткий нарис руської діалектології*, 1914. [Durnovo M., *Ko-rotkij naris rus'koï dialektologii*, 1914.]
- Дурново М., *Діалектологічна карта руської мови в Європі*, 1914 (У спів-авт.). [Durnovo M., *Dialektologična karta rus'koï movi v Êvropi*, 1914 (u spîvavt.).]
- Енциклопедія українознавства*, Paris-New York 1955-1957. [Enciklopediâ ukraiñoznavstva, Paris-New York 1955-1957.]
- Железняк М. Г., *Ганцов Всеволод Михайлович* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, Київ 2004, s. 92. [Železnâk M. G., *Gancov Vsevolod Mihaïlovič* [v:] *Enciklopediâ „Ukraiñs'ka mova”*, Kiiiv 2004, s. 92.]
- Жилко Ф.Т., *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966. [Žilko F.T., *Narisi z dialektologii ukraiñs'koï movi*, Kiiiv 1966.]
- Зимомря М. І., Зимомря І. М., *Наконечна Ганна* [в:] *Енциклопедія сучасної України: електронна версія [онлайн], гол. редкол.: І. М. Дзюба та ін., Київ 2020. [Zimomrâ M. Î., Zimomrâ Î. M., Nakonečna Ganna* [v:] *Enciklo-pediâ sučasnoï Ukraïni: elektronna versiâ [onlajn], gol. redkol.: Î. M. Dzûba ta in., Kiiiv 2020*], https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71757, [12.02.2022]

- Зілінський І., *Лемківська говірка села Явірок* [в:] „Lud Słowiański”, 1934 (III), s. 178-222. [Zilins'kij Ĭ., *Lemkivs'ka govirka sela Āvirok* [v:] „Lud Słowiański”, 1934 (III), s. 178-222.]
- Зілінський І., *Границі бойківського говору* [в:] „Літопис Бойківщина”, 1938, р. VIII, Ч. 10, s. 75-78. [Zilins'kij Ĭ., *Granici bojkivs'kogo govoru* [v:] „Litopis Bojkivšina”, 1938, р. VIII, č. 10, s. 75-78.]
- Зорівчак Р.П., *Рудницький Ярослав Богдан* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, Київ 2004, s. 564. [Zorivčak R.P., *Rudnic'kij Āroslav Bogdan* [v:] *Enciklopediā „Ukraïns'ka mova”*, Kiïv 2004, s. 564.]
- Кобилянський Б., *Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття* [в:] *Український діалектологічний збірник*, Київ 1928, s. 1-92. [Kobilâns'kij B., *Gucul's'kij govîr i jogo vidnošennâ do govoru Pokuttâ* [v:] *Ukraïns'kij diâlektologičnij zbirnik*, Kiïv 1928, s. 1-92.]
- Кобиринка Г., Рябець Л., *Українська діалектологія: витоки та перспективи* [в:] „Українська мова”, nr 4, 2018, s. 92-100. [Kobirinka G., Râbec' L., *Ukraïns'ka diâlektologiâ: vitoki ta perspektivi* [v:] „Ukraïns'ka mova”, nr 4, 2018, s. 92-100.]
- Курило О., *Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів Городнянського повіту, тепер Сновського повіту на Чернігівщині*, Київ 1924. [Kurilo O., *Fonetični ta deâki morfologični osoblivostî govîrki sela Horobričiv gorodnâns'kogo povitu, teper Snovs'kogo povitu na Černigivšini*, Kiïv 1924.]
- Лазаренко О., *Берлінський період (1938-1941) в науковій і дослідницькій діяльності Ярослава Богдана Рудницького* [в:] *Україністика в Європі. Німеччина і Україна*, Мюнхен-Тернопіль 2013, s. 347-356. [Lazarenko O., *Berlins'kij period (1938-1941) v naukovij i doslidnic'kij dâil'nosti Āroslava Bogdana Rudnic'kogo* [v:] *Ukraïnistika v Ėvropi. Nîmeččina i Ukraïna*, Mûnhen-Ternopil' 2013, s. 347-356.]
- Лазаренко О., *Традиції української лексикографії у Берліні (20-40 роки ХХ століття)* [в:] *Українська наука у європейському контексті. Німецько-українські наукові зв'язки*, Мюнхен 2016, т. IX, s. 79-84. [Lazarenko O., *Tradicij ukraïns'koï leksikografij u Berlîni (20-40 roki XX stolittâ)* [v:] *Ukraïns'ka nauka u êvropejs'komu kontekstî. Nîmec'ko-ukraïns'ki naukovî zv'âzki*, Mûnhen 2016, t. IX, s. 79-84.]
- Лазаренко О., *„З України треба йти з Україною”: науковий шлях Ганні Наконечної в Німеччині* [в:] *Ucraina Magna. „Українська жінка у інтернаціональному середовищі: побутовий та громадянський вияв”*, Київ 2017, с. 192-201. [Lazarenko O., *„Z Ukraïni treba jti z Ukraïnoù”: naukovij šlâh Ganni Nakonečnoï v Nîmeččini* [v:] *Ucraina Magna.*

- „Ukraińs'ka žinka u inšonacional'nomu seredoviši: pobutovij ta groma-dâns'kij viâv”, Kiiŭ 2017, s. 192-201.]
- Лазаренко О., Українська мова на шпальтах часопису „Archiv für slavis-che Philologie” (1875-1929) [в:] Мова в суспільстві: семантика, син-тактика, прагматика, Lublin 2019, s. 15-28. [Lazarenko O., *Ukraińs'ka mova na špal'tah časopisu „Archiv für slavische Philologie” (1875-1929)* [v:] *Mova v suspil'stvi: semantika, sintaktika, pragmatika*, Lublin 2019, s. 15-28.]
- Маньковська Т., Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Ватро-слава Ягича, Тернопіль 2007. [Man'kovs'ka T., *Problemi lingvoukraińistiki v naukovij spadšini Vatroslava Ágiča*, Ternopil' 2007.]
- Михальчук К., Наречия, поднаречия и говор Южной Руси, в связи с наре-чиями Галичины, 1877. [Mihal'čuk K., *Narečiâ, podnarečiâ i govor Ūžnoj Rusi, v svâzi s narečiâmi Galičiny*, 1877.]
- Носко-Оборонів Т., Ярослав Богдан Рудницький. Оттава 1992. [Nosko-Obo-roniv T., *Âroslav Bogdan Rudnic'kij*. Ottava 1992.]
- Рудницький Я., Українська мова та її говори, Львів 1937. [Rudnic'kij Â., *Ukraińs'ka mova ta її говори*, L'viv 1937.]
- Рудницький Я., Нарис української діалектології, Аугсбург 1946. [Rudnic'kij Â., *Naris ukraińs'koj diâlektologiji*, Augsburg 1946.]
- Рудницький Я., Мої берлінські роки (1938-1941) [в:] Яріш В., Сулима М. та ін., *Українці в Берліні (1918-1945)*, Торонто 1996. [Rudnic'kij Â., *Moï berlins'ki roki (1938-1941)* [v:] Âriš V., Sulima M. ta in., *Ukraińci v Berlîni (1918-1945)*, Toronto 1996.]
- Смаль-Стоцький Р., Українська мова в Советській Україні (матеріали й завваги), Варшава, 1936. [Smal'-Stoc'kij R., *Ukraińs'ka mova v Sověts'kij Ukraïni (materiâli j zavvagi)*, Varšava, 1936.]
- Сущенко О., „Коли вже вибирати шлях до Києва, то ніколи той, що веде через III-й Рим...” [в:] Будьмо! (Україна й українці: 1990-2001 роки. Пе-ром журналіста), Київ 2003, s. 72-88. [Sušenko O., „Koli vže vibirati šlâh do Kiêva, to nikoli toj, šo vede čerez III-j Rim...” [v:] *Bud'mo! (Ukraïna j ukraińci: 1990-2001 roki. Perom žurnalista)*, Kiiŭ 2003, s. 72-88.]
- Українсько-німецький словник, склали Зенон Кузеля і Ярослав Рудницький при співпраці Карла Г. Маєра, Лейпціг 1943. [*Ukraińs'ko-nîmecs'kij slov-nik*, sklali Zenon Kuzelâ i Âroslav Rudnic'kij pri spîvpracî Karla G. Maêra, Lejpcig 1943.]
- Широкорад Є. Х., Соболевський Олексій Іванович [в:] Енциклопедія „Ук-раїнська мова”, Київ 2004, s. 630. [Širokorad Ê. H., *Sobolevs'kij Oleksij İva-novič* [v:] *Enciklopediâ „Ukraińs'ka mova”*, Kiiŭ 2004, s. 564.]

- Широкоград Є. Х. *Дурново Микола Миколайович* [в:] *Енциклопедія „Українська мова”*, Київ 2004, s. 165. [Širokorad Ê. H. *Durnovo Mikola Mikolajovič* [v:] *Enciklopediâ „Ukraïns'ka mova”*, Kiïv 2004, s. 165.]
- Bulachovskýj L.A., *Die slavische Sprachwissenschaft in der Räteukraine* [in:] „Slavische Rundschau”, Prag 1929, nr 1-2, s. 48-53.
- Janów J., *Ważniejsze cechy gwar huzulsko-pokutskich a teorie o Boločowach*, Komisja Naukowych Badań Ziem Wschodnich, Warszawa 1938.
- Janów J., *Małoruska gwara Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wiosek okolicznych* [w:] „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, Lwów 1924, r. IV, s. 51-56.
- Nakonetschna H., Rudnyčyj J., *Ukrainische Mundarten. Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojkisch und Huzulisch)* [in:] „Arbeiten aus dem Institut für Lautforschung an der Universität Berlin”, Leipzig 1940, nr. 9.
- Nakonetschna H., *Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache* [in:] „Die Welt der Slaven”, B. 8, 1963, s. 125-135.
- Nakonetschna H., *Aus der Wortgeographie der ukrainischen Umgangssprache*. [in:] *Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov*, München 1971, vol. 7, s. 321-328.
- Rudnyčyj J., *Die ukrainische Sprachwissenschaft in der Nachkriegszeit (1918-1938)* [in:] „Zeitschrift für slavische Philologie”, Bd. 15, Teil. 1, 1938a, s.375-386.
- Rudnyčyj J., *Die Lage der ukrainischen Sprache in der Sowjetunion* [in:] „Wörter und Sachen. Zeitschrift für Indogermanische Sprachwissenschaft, Volksforschung und Kulturgeschichte”, Bd. 19, 1938b, s. 284-297.
- Rudnyčyj J. B., *Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja)* [in:] „Arbeiten aus dem Institut für Lautforschung an der Universität Berlin”, Leipzig 1943, nr. 11.
- Rudnyčyj J. B., *Repertorium Bibliographicum (1933-1963)*, Winnipeg 1964.
- Salvatore Del Gaudio, *An Intoduction to Ukrainian Dialectology*, Frankfurt am Main 2017.
- Senkus R. *Rudnyčyj Jaroslav* [in:] *Internet Encyclopedia of Ukraine*, [1993], <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CR%5CU%5CRudnyčyjJaroslav.htm>, [23.03.2022]
- Ukrainische Texte*, bearbeitet von H. Nakonetschna und M. Vasmer, Leipzig 1934.
- Slavische Texte. 3. Westukrainischer Text aus Krečevice*, früher Kr. Kowel, Gouv, Wohlynien bearbeitet von H. Nakonetschna und M. Vasmer, Leipzig 1935.
- Stieber Z., *Gwary ruskie na zachód od Oporu*, Warszawa, 1938.

Резюме

У підрозділі здійснено огляд та аналіз монографії Г. Наконечної та Я. Рудницького, присвяченої українським говорам у Південних Карпатах – лемківському, бойківському та гуцульському, підготовленої наприкінці 30-х років і опублікованої у Берліні у 1940 р. Матеріалом для діалектологічних студій стали грамофонні записи на платівках, здійснені в Інституті звукових досліджень Берлінського університету.

Ключові слова: українські говірки, Південні Карпати, лемківський, бойківський, гуцульський говори, Інститут звукових досліджень Берлінського університету.

Ukrainian dialectological science in interwar Berlin. Notes on the work: J. Rudnyckyj, H. Nakonetschna. *Ukrainian South Carpathian Dialects (Lemko, Boyk and Huzul)*. Leipzig, 1940

The paper analyses a monograph by Hanna Nakonetschna and Jaroslav Rudnyckyj on the Ukrainian dialects (the Lemko, the Boiko and the Hutsul) of the southern Carpathians prepared in the late 1930s and published in 1940 in Berlin. This dialectological research was based on gramophone records done at the Institute for phonetic research at the Berlin University.

Key words: Ukrainian dialects, southern Carpathians, the Lemko, the Boiko and the Hutsul dialects, Institute for Phonetic Research at the Berlin University.

Лазаренко Олесь – кандидат філологічних наук, наукова співробітниця Європейського університету Віадрина у Франкфурті-на-Одері (Німеччина), lazarenko@europa-uni.de.

ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-3121-1594>

Najnowsze tendencje w glottodydaktyce języka ukraińskiego w Polsce – treści kulturowe

Ważnym aspektem procesu dydaktyki języka obcego jest wykorzystanie tekstów kultury¹. Przedmiotem niniejszego omówienia są metody wprowadzania treści kulturowych do nauczania języka ukraińskiego jako obcego. Jego podstawę stanowią będą podręczniki wydane w ostatnich latach przez pracowników Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego (Кононенко, Кононенко 2006, 2010; Delura et al. 2013; Delura et al. 2014; Antoniów et al. 2014; Romaniuk, Saniewska 2017; Jakubowska-Krawczyk et al. 2018; Jakubowska-Krawczyk et al. 2018a), adresowane przede wszystkim do studentów polskojęzycznych, a także najnowsze wydanie skierowane do studentów niemieckojęzycznych (Jakubowska-Krawczyk et al. 2021).

Podstawy teoretyczne

Koncepcja uczenia się języka przez pryzmat kultury narodu, poczynając od rozważań teoretycznych, m.in. W. von Humboldta (Humboldt 2001) (związek między językiem a kulturą; język rozumiany jako „specyficzny obraz świata” (Małecki 2012: 71-73) i „myślenie bytu” (Małecki 2012: 75), E. Sapira (Sapir 1978) (język jako twór kulturowy i społeczny, ważne ujęcie danej kultury), C. Kramsch (Kramsch 1993; Kramsch 1998) (kompetencja interkulturowa w centrum procesu nauczania języka obcego), przez prace badaczy polskich, m.in. A. Wierzbickiej (Wierzbicka 1997; Wierzbicka 2007) (język obrazem kultury danego narodu, którą

¹ Zaproponowane studium jest rozszerzeniem badań przedstawionych w artykule *Cultural Context in Ukrainian Language Teaching in Poland* (Kononenko et al. 2021: 124-135).

możemy zrozumieć przez jej słowa kluczowe), M. Dakowskiej (Dakowska 2007; Dakowska 2014) (społeczeństwo istnieje dzięki systemowi komunikacji determinowanemu przez kulturę), F. Gruczy (Grucza 1989: 9-49) (umiejętność zestawienia kultury obcej i własnej podczas uczenia się języka), K. Miłułki (Miłułka 2014; Miłułka 2012) (jedność języka i kultury w dydaktyce) czy W. Miodunki (Miodunka 2009) (uwzględnienie kultury obszaru języka nauczanego i własnej kultury uczących się), po wyniki badań glottodydaktyków i etnolingwistów ukraińskich, np. O. Antoniów (Антонів 2014), I. Koczana (Кочан 2012), W. Żajworonka (Жайворонюк 2007), S. Jermolenko (Єрмоленко 2009) i in., znalazła odzwierciedlenie w wielu opracowaniach. Ich osiągnięcia teoretyczne i praktyczne oraz własne z zakresu glottodydaktyki (Kononenko et al. 2021: 124-135; Zambrzycka et al. 2020: 171-186; Мацюк, Митнік 2019: 101-110; Kononenko et al. 2019: 43-56; Кононенко, Митнік 2017: 350-354) zostały przeniesione na grunt podręczników do nauki języka ukraińskiego, które konsekwentnie łączą wiedzę językową z wiedzą dotyczącą zjawisk kulturowych.

Materiał dydaktyczny

W zależności od poziomu znajomości języka odwołujemy się do różnych aspektów kultury zilustrowanych w bajkach, powiedzeniach, utworach literackich adresowanych do dzieci i dorosłych, na których opieramy ćwiczenia leksykalno-gramatyczne (w podręcznikach dla odbiorców średnio zaawansowanych), po tematy trudniejsze, wymagające głębszej refleksji, umiejętności analizy krytycznej, w tym porównawczej (w tekstach publicystycznych, naukowo-publicystycznych, literackich – na poziomie zaawansowanym). Tak dobierane materiały ułatwiają studentom odnalezienie się w bliskiej geograficznie, ale jednak innej rzeczywistości językowo-kulturowej, służą rozwijaniu umiejętności komunikacyjnych, zwłaszcza w sytuacjach interkulturowych, oraz właściwych zachowań językowych.

Zaproponowane moduły zajęciowe przedstawiają to, co składa się na ukraińską kulturę narodową – dawną i współczesną, związaną z etykietą językową, narodowymi wzorcami zachowań, tradycjami, literaturą piękną, publicystyką, muzyką, sztuką, designem, mediami, filmem czy rozrywką. Są pomocne w funkcjonowaniu w sytuacjach życia codziennego, budują

pewne wyobrażenie o kraju i narodzie, ukazują to, co wyróżnia kulturę ukraińską, co stanowi o jej wyjątkowości, czego na próżno byłoby szukać w kulturze polskiej, np. odmienne tradycje religijne i świąteczne, architektura cerkiewna, kulinaria, materialna i duchowa kultura ludowa, zwyczaje. Włączono do nich również teksty mówiące o walorach turystycznych Ukrainy, bogactwie sztuki, muzyce i tańcach ludowych, symbolice narodowej czy odmiennym systemie szkolnictwa oraz, nieodzowne w podręcznikach do nauki języka obcego, materiały o treściach uniwersalnych, podejmujące tematykę związaną z człowiekiem, jego cechami psychofizycznymi, funkcjonowaniem w przestrzeni społecznej i zawodowej, rodziną i wychowywaniem dzieci, wypoczynkiem, rozrywką, sportem i turystyką, środowiskiem naturalnym, miastem i wsią, ochroną zdrowia i in.

Teksty kultury są podłożem odmitologizowania stereotypów narodowych oraz właściwej interpretacji faktów w sytuacjach komunikacji interkulturowej. Ilustruje to kompozycja omawianych podręczników, ich część materiałowa i ćwiczenia, np.: *Weź udział w dyskusji na temat: Wymuszona emigracja – przyczyny, następstwa, problemy. Zapisz zdania innych uczestników debaty* (zadanie poprzedzone jest tekstami poświęconymi trwającej od 2014 r. migracji ze wschodnich regionów Ukrainy i Republiki Krymu) (Romaniuk, Saniewska 2017: 174); *Przetłumacz: Informacja dla cudzoziemców ubiegających się o udzielenie ochrony międzynarodowej na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Zasady przyznawania ochrony międzynarodowej* (polecenie nawiązuje do tematu migracji wewnątrz kraju oraz starań Ukraińców o pobyt w Polsce) (Romaniuk, Saniewska 2017: 154-157); *Uzupełnij wywiad pytaniami dziennikarza do udzielonych odpowiedzi, odpowiedziami respondentów na zawarte w zadaniu pytania lub dopasowaniem odpowiedzi na pytanie*, np.

- А яка взагалі відповідальність, якщо людина, наприклад, плює насіння в пісок або залишає там лушпиння від кавуна?

- Кілька наших слухачів написали, що вони іноді роблять зауваження тим, хто сміється, а на них лише зляться у відповідь. Виходить, що активісти, які б хотіли щось змінити, просто не мають шансу на чиюсь підтримку?

1. Тут, я гадаю, Україна не є винятком. В інших країнах розвинена свідомість із приводу сміття теж формувалась не без введення серйозних штрафів. З одного боку, була активна пропаганда неурядових

„зелених” організацій, але водночас були і відчутні штрафи. І тільки все разом давало якийсь більш-менш помітний ефект.

2. На сьогодні – нічого за це не буде. Законодавством відповідальності не передбачено. Звичайно, якщо поруч буде проходити міліціонер, то він може вам зробити зауваження, так зване попередження. Це власне все, чим ви ризикуєте (Romaniuk, Saniewska 2017: 107-108).

W trakcie wykonywania kolejnych ćwiczeń studenci poznają realia społeczno-kulturowe Ukrainy, zestawiają informacje z sytuacją we własnym kraju, potrafią dostrzec i odnieść się do występujących różnic, co wpływa na ich podejście do odmienności i przyczynia się do głębszego zrozumienia własnej tożsamości, np. *Wstaw wyraz lub brakujące litery w podanych wyrazach, uzupełnij tekst brakującymi zdaniem, posegreguj akapity tak, by powstał spójny tekst w materiałach odwołujących się do roli kobiety w społeczeństwie* (obraz Matki Polki i ukraińskiej Berehyni vs nowoczesne podejście, nawiązujący do tematu *Berehynia vs Barbi* (Jakubowska-Krawczyk et al. 2018: 137-138, 146-151); *Uzupełnij CV ukraińskiej polityk Julii Tymoszenko; przetłumacz hasła, slogany i programy polskich i ukraińskich partii politycznych; postaw pytania podczas panelu naukowego* (Antoniw et al. 2014:16).

Omawiane podręczniki zawierają również teksty w języku polskim, które wprowadzają element interkulturowości, mają wartość poznawczą, ukazują pewne podobieństwa i różnice między obu narodami, np. o polskim stroju i symbolach narodowych, o pierwszym polskim zdaniu, przekaz o starcu wędrownym Wernyhorze, ukraińskim wieszczu przepowiadającym losy Polski czy legendę o trzech braciach (Кононенко, Кононенко 2006, 2010). Interesujący materiał dydaktyczny stanowią opracowania poświęcone tematyce polsko-ukraińskiej, zestawiające treści na temat tradycji i zwyczajów, przedstawiające sylwetki znanych działaczy kultury. Pozwalają one dostrzec bliskość obu narodów, wynikającą z pokrewieństwa etniczno-językowego i uwarunkowań historycznych związanych z wzajemnymi wielowiekowymi kontaktami, oraz odmienności składające się na ich specyfikę mentalno-kulturową. Typowym przykładem takiego podejścia, konsekwentnie realizowanego w jednostkach lekcyjnych, jest podręcznik *Ukraina-Polska. Dialog kultur* (Antoniuk, Romaniuk, Synczak 2014). Zamieszczono w nim m. in. Materiał dotyczący polityki ukraińskiej i polskiej, postaci historycznych, artystów i naukowców, sportowców i pi-

sarzy z Ukrainy i z Polski. Praca z tak skonstruowanym materiałem dydaktycznym sprzyja uchwyceniu symetrii i asymetrii w komunikacji interkulturowej. Zdaniem K. Mihułka, w nauce języków obcych *rozwijanie kompetencji interkulturowej nie musi oznaczać rezygnacji z realizacji celów językowych* (Mihułka 2012: 106). Jej właściwe 'budowanie' zapobiega szokowi kulturowemu czy też wzajemnemu niezrozumieniu i niepowodzeniom komunikacyjnym podczas nawiązywania kontaktów językowych. Prezentowane tematy stanowią więc płaszczyznę dla różnego typu zadań, które tę kompetencję uzupełniają. Część materiałową tworzą również teksty ukraińskie i ich tłumaczenia polskie oraz oryginalne teksty polskie i ich tłumaczenia ukraińskie. Poprzez takie zestawienie możliwa jest m.in. obserwacja podobieństw i różnic w obu językach, a także uchwycenie strategii translatorskich stosowanych przez tłumaczy.

Metodyka nauczania

Zawarty w omawianych podręcznikach materiał posłużył za podstawę zadań leksykalno-gramatycznych, stylistycznych, ortograficznych i przekładowych. Znalazły się wśród nich polecenia dotyczące leksyki ogólnej i specjalistycznej z zakresu kultury obu języków (uzupełnianie luk, dobór synonimów, antonimów, tworzenie związków wyrazowych, pisanie własnych tekstów na podstawie zamieszczonych obrazów) oraz zadania testowe. W podręcznikach zaproponowano też ćwiczenia tłumaczeniowe z języka ukraińskiego na język polski oraz z języka polskiego na ukraiński, w tym przekłady wierszy, piosenek, pozwalające dostrzec walory i bogactwo języka ojczystego i obcego, które są odpowiedzią na potrzeby zgłaszane przez studentów zainteresowanych nabyciem kompetencji translatorskich. Stanowią one dużą pomoc w szybkim niwelowaniu problemów natury leksykalno-gramatycznej, wynikających z pokrewieństwa językowego. Typ i charakter poszczególnych zadań uwzględniają gradację trudności i stopień zaawansowania uczących się.

W proponowanych opracowaniach znalazły się więc różnorodne ćwiczenia, wprowadzające w przestrzeń kulturową obszaru geograficznego Ukrainy. K. Mihułka uważa, że *sukces udaje się osiągnąć przez ćwiczenia ukierunkowane na rozumienie i subiektywną interpretację zjawisk kultu-*

rowych, aranżowanie dyskusji, parafrazowanie zamieszczanych tekstów, tworzenie dłuższych wypowiedzi ustnych i pisemnych odwołujących się do własnej wiedzy z zakresu kultury i osobistych doświadczeń oraz na dostrzeżenie podobieństw i różnic dotyczących z jednej strony uzusu językowego, z drugiej zaś obrazu świata odzwierciedlonego w języku przyswajanym i własnym (Mihułka, 2012, s. 107).

Poziomy A2+ – B2

W podręcznikach *Контрастивна граматика української та польської мов* (Кононенко, Кононенко 2006, 2010) i *Z ukraińskim na Ty*, część 1 – 2 (Delura et al. 2013; Delura et al. 2014), adresowanych do studentów znających język na poziomie początkowym wyższym, istotnym elementem nauczania jest zestawienie faktów językowych języka rodzimego i nauczanego. Oba języki łączy podobieństwo na różnych płaszczyznach systemu językowego – fonetycznej, gramatycznej i leksykalnej. Istnieje jednak między nimi cały szereg odmienności, np. akcent w języku ukraińskim jest ruchomy, w języku polskim z reguły pada na przedostatnią sylabę. Dziedzictwu prasłowiańskiemu polszczyzna zawdzięcza nosówki [ą], [ę], które nie zachowały się w innych językach słowiańskich. Cechą języka polskiego jest również specyficzna kategoria męskoosobowości – niemęskoosobowości. Z kolei w ukraińskich i polskich zdaniach tożsamych semantycznie może występować zupełnie inny szyk wyrazów. Polakom uczącym się języka ukraińskiego ogromną trudność sprawia kilkutyśięczna grupa tzw. homonimów międzyjęzykowych, słów etymologicznie niespokrewnionych lub o wspólnym pochodzeniu, których znaczenia różnicowały się w wyniku procesów historycznych, np. ukr. *диня* ‘melon’ // pol. *dynia*. Kłopotów przysparzają również leksemy jednakowo brzmiące, o zbieżnej semantyce, różniące się jednak akcentem, np. ukr. *ананас* // pol. *ananas*), a także bliskoznaczne frazelogizmy, np. ukr. *писати як курка лапою* // pol. *pisać jak kura pazurem*. Materiały o tematyce kulturowej stwarzają szerokie możliwości dla konstruowania ćwiczeń zestawiających te i inne zjawiska w języku ukraińskim i polskim.

Praca z tekstem przewiduje przede wszystkim zadania typu analitycznego, na przykład wypisanie leksemów i związków wyrazowych związanych z określoną grupą tematyczną. W podręczniku *Контрастивна граматика української та польської мов* (Кононенко, Кононенко 2006, 2010) jednym z poleceń jest odnalezienie w tekście poświęconym

świętom Bożego Narodzenia na Ukrainie etnografizmów i przetłumaczenie ich na język polski. Szczególną wartość dydaktyczną mają ćwiczenia wieloaspektowe, które z jednej strony sprzyjają lepszemu przyswojeniu materiału językowego, z drugiej zaś pomagają w rozszerzeniu wiedzy o kulturze narodu ukraińskiego. Na przykład w materiale dotyczącym tradycyjnego domu ukraińskiego wyrazy w nawiasach należy postawić w odpowiedniej formie, określić sposoby nominacji przedmiotów gospodarstwa domowego oraz przetłumaczyć tekst na język polski.

Materiały zamieszczone w trzech podręcznikach, tj. *Контрастивна грамати́ка украї́нської та польської мов*, *Z ukraińskim na Ty*, część 1-2, zostały zaopatrzone w słowniczki trudniejszych wyrazów i związków wyrazowych. Zadaniem studentów jest również korzystanie z dodatkowych opracowań leksykalnych, jedno- i dwujęzycznych, między innymi tych, które zostały przygotowane w Katedrze Ukrainistyki UW, np. *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів* (Кононенко, Співак 2008), *Słownik tematyczny polsko-ukraiński* (Kononenko, Mytnik, Wasiak 2010) oraz *Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny* (Kononenko 2022). Są one bardzo przydatne w realizacji poszczególnych bloków zajęciowych i poszerzaniu słownictwa.

Skuteczny system nauczania języka obejmuje stosowanie różnych koncepcji, technik i metod. Wykorzystanie tematyki kulturoznawczej oraz nawiązujących do niej zadań stwarza ogromne możliwości włączenia do procesu nauczania dodatkowego materiału ilustracyjnego. Na przykład zajęciom poświęconym twórczości Mariji Pryjmaczenko, znanej malarki ukraińskiej, może towarzyszyć prezentacja jej obrazów przygotowana przez wykładowcę lub przez studentów. Praca z tekstem dotyczącym sztuki użytkowej, np. ceramiki ludowej, będzie bardziej efektowna, jeśli zostanie wzbogacona o te przedmioty, a studenci będą mogli wziąć je do rąk, dokładnie obejrzeć, by lepiej zrozumieć sztukę. W taki sposób tekst oraz nawiązujące do niego ćwiczenia stają się punktem odniesienia dla rozmów na różne tematy, podczas których doskonalona jest umiejętność konwersacji, a studenci mają możliwość poznawania kultury ukraińskiej.

Ważnym elementem metodyki nauczania języka w środowisku polskojęzycznym są materiały audio i wideo, których autorami są lektorzy ukraińscy. Pozwalają one studentom osłuchać się z wymową i melodyką języka ukraińskiego, są przydatne w procesie aktywizacji mówienia

i rozumienia ze słuchu zarówno języka literackiego i różnych jego stylów, jak też języka potocznego. Nauczyciele korzystają również z ukraińskich portali edukacyjnych oraz popularnych serwisów tematycznie korelujących z realizowanymi blokami zajęciowymi. Uzupełniają treści zawarte w podręcznikach interesującymi materiałami internetowymi. Na przykład w podręcznikach *Контрастивна граматика української та польської мов* (Кононенко, Кононенко 2006, 2010) i *Z ukraińskim na Ty*, część 1–2 (Delura et al. 2013; Delura et al. 2014) zamieszczone zostały teksty tradycyjnych piosenek, które stanowią ważny element folkloru muzycznego. Są one odsłuchiwane na zajęciach. Studenci chętnie uczą się ich, mogą też brać udział w konkursach na najlepsze wykonanie piosenki. Moduł zajęciowy o muzyce (ludowej, dawnej i współczesnej) należy do ulubionych. Studenci analizują językowo teksty poświęcone Sołomiji Kruszelnyckiej, światowej sławy śpiewaczce operowej oraz Ninie Matwijenko, największej współczesnej wykonawczynie muzyki ludowej i historycznej, wykonują zestawy ćwiczeń leksykalno-gramatycznych dotyczących tematyki muzycznej i przygotowują własne prezentacje przybliżające ich preferencje muzyczne. W dalszych etapach edukacji językowej proponujemy trudniejsze zadania związane z tym tematem, np. uzupełnienie luk w tekstach piosenek czy tworzenie poprawnych form gramatycznych wybranych słów z odsłuchiowanych nagrań. Takie ćwiczenia zostały wykorzystane także w pracy z zapisami audio utworów literackich w wykonaniu autorów (np. wiersze Liny Kostenko). Jest to dość trudne ćwiczenie, wymagające dużej koncentracji uwagi, ponieważ intonacja i sposób mówienia autora tekstu mogą być na tyle odmienne od znanych studentom wzorców ortoepicznych, że nawet osobom biegle władającym językiem mogą sprawiać trudności.

Zasoby internetowe, filmy online lub na nośnikach DVD wykorzystywane są również w pracy z bajkami ludowymi, tekstami literackimi i historycznymi, np. kreskówki (*Рукавичка*) czy fragmenty filmów przybliżających kulturę i historię Ukrainy (*Зачарована Десна, Тіні забутих предків, Поводир, або Квіти мають очі*). Z kolei zajęciom poświęconym walorom turystycznym Ukrainy towarzyszą projekcje materiałów audiowizualnych o tematyce turystyczno-krajoznawczej, w tym również nagrań przygotowanych przez przewodników, materiałów promocyjnych dla turystów i zamieszczanych w sieci sprawozdań z wyjazdów na Ukrainę: w Karpaty, na Huculszczyznę, na wybrzeże Morza Czarnego, na step, do Kijowa – miasta

złoty kopuły, do Lwowa – miasta Wschodu i Zachodu czy też innych znanych miejsc, noszących ślady wspólnej ukraińsko-polskiej historii. Technologie multimedialne – jako źródło wiedzy i nowoczesnej formy edukacji – są nieodzowne w glottodydaktyce (Gajek 2002; Pasterski 2010), w wizualnym i akustycznym przyswajaniu materiału językowo-kulturowego. Sięgają po nie również sami studenci. W oparciu o nowe technologie z dużym zaangażowaniem przygotowują prezentacje tematyczne i zadania językowe.

Teksty kultury obecne są nie tylko na zajęciach stricte językowych. W ramach programu studiów realizowane są takie przedmioty jak „Historia literatury ukraińskiej” czy „Animacja kultury”, które służą edukacji studentów w zakresie szeroko rozumianej ukrainistyki, wspierając proces nauczania języka. Na przykład, na zajęciach z literatury ukraińskiej studenci zapoznają się z twórczością literacką Ołeksandra Dowženki, na zajęciach z kultury – z jego dorobkiem artystycznym jako reżysera i aktora, m.in. korzystając z najnowszego podręcznika *Українська культура на щодень*, część 1 (Jakubowska-Krawczyk et al. 2021), natomiast w czasie zajęć językowych pracują z fragmentami jego dzieł zamieszczonymi w podręczniku *Z ukraińskim na Ty*, część 2 (Delura et al. 2013). Ta wieloaspektowa praca sprzyja wyrobieniu poglądu na temat bogatej i różnorodnej działalności O. Dowženki, a także rozwojowi myślenia asocjacyjnego w utrwaleniu materiału. W ten sposób wzbogacana jest wiedza studentów o kulturze ukraińskiej, kształtowane jest twórcze podejście do zjawisk kultury i smak estetyczny, a zarazem pogłębiane są kompetencje językowe.

Podręcznik pt. *Культура і традиції українців: з минулого в сучасність* (Jakubowska-Krawczyk et al. 2018) został pomyślany jako pomoc dla studentów polskojęzycznych z podstawową znajomością języka ukraińskiego, pragnących poszerzyć swój zasób wiadomości o zagadnienia związane z kulturą ukraińską. Podręcznik stanowi uzupełnienie prowadzonych na studiach filologicznych wykładów z historii i kultury Ukrainy. W trakcie wykonywania zawartych w nim ćwiczeń studenci utrwalają zdobytą wiedzę, uczą się konstruowania wypowiedzi, przyswajają także słownictwo specjalistyczne związane z duchowym i materialnym dziedzictwem Ukrainy. Podręcznik składa się z 12 rozdziałów tematycznych przedstawiających różnorodne źródła i tradycje ukraińskiej kultury. Zaproponowano w nich wybrane aspekty prahistorii ziem dzisiejszej Ukrainy, kultury trypolskiej i scytyjskiej, tematy związane z wierzeniami pogańskimi i tradycjami

wczesnochrześcijańskimi, kulturą Rusi Kijowskiej, ukraińskiego baroku, a także zagadnień dotyczących muzyki i historii ukraińskiego teatru. W podręczniku zamieszczono teksty i ćwiczenia (m.in. dotyczące przekładu ustnego i pisemnego wyrazów, zdań i dłuższych fragmentów wypowiedzi), poruszające tematykę obrzędowości ukraińskiej, zwyczajów i tradycji cyklu rodzinnego oraz dorocznego, strojów ludowych i ich symboliki, wybranych aspektów sztuki ludowej i sakralnej.

Oto przykłady ćwiczeń, które obejmują różne rodzaje aktywności doskonalone podczas nauki języka ukraińskiego:

Прочитайте інтерв'ю з археологом, випишіть з нього ту інформацію, яка видалася Вам найцікавішою; Випишіть із тексту слова, пов'язані з мистецтвом Трипілля; Складіть речення з виділеними словами; Прочитайте текст. Випишіть із нього ключові слова. Напишіть коротке резюме; Поясніть українською мовою, що означають вибрані слова; Випишіть із попереднього тексту назви свят, порівняйте українські традиції зі святкуванням католицького Різдва; Поспілкуйтеся на тему: чому музичні інструменти відображають водночас матеріальну та духовну культуру? На основі прочитаного тексту напишіть коротку характеристику лемківських пісень; Працюйте у парах – виконайте усний переклад на польську мову. Складні конструкції запишіть; Знайдіть в мережі Інтернет фотографії виділених в тексті пам'яток церковної архітектури. Опишіть одну з вибраних.

Znacznie więcej zadań ściśle językowych zawiera *Українська культура на щодень* (Jakubowska-Krawczyk et al. 2021). Podręcznik składa się z dwóch części, ukazał się w wolnym dostępie w Bibliotece Uniwersytetu Ludwika Maksymiliana (Uniwersytet LMU Monachium, Niemcy). Chociaż jest adresowany do studentów niemieckojęzycznych, może być pomocny w nauczaniu języka ukraińskiego różnych grup odbiorców – zadania przekładowe stanowią tylko pewną jego część. Podręcznik wyróżnia się przede wszystkim bogatą i niepowtarzalną szatą ilustracyjną: swoich fotografii użyczyli m. in. znani ukraińscy artyści. Tak jak poprzednio, autorki postawiły na teksty autentyczne, popularnonaukowe, wzbogacone ćwiczeniami językowymi, mającymi pomóc w nauce języka ukraińskiego jako obcego oraz doskonaleniu różnych umiejętności językowych, m.in.

- pisania (w tym poprawności ortograficznej, gramatycznej, stylistycznej):

Пригадайте і дайте визначення омонімів. Поясніть значення слів за зразком: Коса – сплетене волосся; сільськогосподарське знаряддя; мілина на річці чи у морі; Які з наведених прикладів належать до а) омоформ; б) омофонів; в) омографів? Ваш вибір обгрунтуйте; Які зі згаданих назв одягу і взуття використовують у сучасній українській мові? Які з них стали архаїзмами? Прочитайте текст. Уставте пропущені орфограми – закінчення прикметників; Продовжіть лексичний ряд: Солом'яний капелюх, Шкіряний ремінь, Домоткане полотно...; Прочитайте текст. До виділених слів доберіть синоніми; Прочитайте текст. Запишіть правильну форму іменників. Випишіть ключові слова до тексту. Розкажіть, що Ви дізналися про мистецтво Оксану Караванську;

- mówienia (udział w dyskusji, tłumaczenie, referowanie): Підготуйте запитання і проведіть інтерв'ю із засновницею українського бренду FOBERINI; Чи згодні Ви з переконанням: „Діти – наше майбутнє, наша радість і натхнення в усіх починаннях”? Підготуйте і проведіть дискусію. Думки запишіть; Чи потрібне вінчання, щоб бути щасливими? Проведіть інтерв'ю у групі. Думки запишіть у формі ключових слів і поділіться ними;

- czytania (odpowiedzi na pytania do tekstu, wyszukiwanie informacji): Заповніть пропуски у тексті, використовуючи наступні вислови; Що Ви робили в дитинстві? Доповніть перелік; Прочитайте опис дитячої гри німецькою. Чи згадується вона у вправі 7? Як вона називається? Опишіть цю гру своїми словами українською; Про які українські весільні обряди Ви дізналися з тексту? Порівняйте їх із обрядами у вашій рідній країні. Розкажіть про один із них. Ponieważ podręcznik jest adresowany do osób znających język ukraiński na poziomie średniozaawansowanym wyższym, zamieszczone w nim zadania często są wieloaspektowe i rozbudowane.

Przy układaniu podręczników istotny jest umiejętny dobór tekstów. Również tym razem stanowiło to ważny punkt odniesienia – zamieszczone teksty mają pomóc zrozumieć Ukrainę dawną i współczesną, stąd ich tematyka obejmuje zagadnienia muzyki ukraińskiej, sztuki sakralnej, życia codziennego, tj. zwyczajów i obrzędów, świąt i tradycji. Zostały zrealizowane – jak się wydaje – główne założenia dotyczące przedstawienia współczesnej percepcji tradycji na Ukrainie: rodzinnych i tych związanych

z cyklem kalendarzowym, zapoznania czytelników z różnorodnymi tematami kulturoznawczymi, skłonienia do refleksji, dyskusji, a tym samym ułatwienia rozwoju kompetencji komunikacyjnych w języku ukraińskim.

Wspominany już podręcznik *Контрастивна граматика української та польської мов* (Кононенко, Кононенко 2006, 2010) jest wieloaspektową, uniwersalną pracą metodyczną, konsekwentnie realizującą zasadę ścisłej relacji między teorią a praktyką. Przedmiotem części teoretycznej jest opis wspólnych i odmiennych właściwości obu języków. Na część praktyczną składają się zadania dotyczące przede wszystkim porównania zjawisk języka ukraińskiego i polskiego, niezwykle pomocne w dydaktyce języka ukraińskiego jako obcego w środowisku polskim. Inne mogą być adresowane do Ukraińców uczących się języka polskiego. Część praktyczna w dużej mierze oparta jest na tekstach ukraińskiej i polskiej literatury pięknej oraz współczesnej.

Podręcznik obficie czerpie z tradycji folklorystycznej obu narodów (piosenki, bajki, zagadki, przysłowia). Praktyka pokazuje, że studenci szczególnie chętnie pracują z tekstami dowcipów i anegdot o wątkach dydaktycznych i humorystycznych. Anegdota zwykle mają strukturę dialogową, co pozwala na odgrywanie ról i scenek, poza tym są łatwe do zapamiętania. Towarzyszą im zadania dotyczące stopniowania przymiotników, zapisu słownego cyfr i liczb oraz poprawnego zastosowania ich w zdaniu, wyodrębnienia z tekstu formuł grzecznościowych i użycia ich w wypowiedziach pisemnych i ustnych.

Bazę materiałową podręcznika stanowią również teksty prasowe, zaczerpnięte z Internetu, oraz literatura popularnonaukowa. Jednym z celów, który przyświecał autorom, było ukazanie obrazów świata obu narodów, a także popularyzacja ukraińskiej i polskiej kultury, tradycji i historii (np. teksty o rodzinie, grupach etnograficznych w Ukrainie, założeniu Kijowa, a także o powstaniu warszawskim, św. Janie Pawle II, Polakach w Ukrainie).

Podręcznik zawiera zadania ukierunkowane na kształtowanie kompetencji językowej w zakresie fonetyki, morfologii, składni, leksyki i frazeologii. Ukraińskie zjawiska językowo-kulturowe w zamieszczonych tekstach są konsekwentnie zestawiane ze zjawiskami polskimi. W rozdziale poświęconym leksyce zaproponowane zostały ćwiczenia dotyczące porównania grup synonimów, antonimów, homonimów oraz paronimów ukraińskich

i polskich. Duża część zadań ma charakter wieloaspektowy. Na przykład z przytoczonych wierszy dla dzieci należy wypisać wyrazy zdrobniałe, podzielić je według części mowy i przetłumaczyć na język polski. Mają one na celu nie tylko zastosowanie teorii w praktyce, ale też skłonienie uczących się do formułowania na ich podstawie własnych uogólnień. Dobrze ilustruje to polecenie dotyczące odnalezienia we fragmencie powieści W. Drozda zdań bezosobowych, przetłumaczenia ich na język polski i zrobienia krótkiej syntezy wiadomości na temat sposobów wyrażenia bezosobowości w obu językach.

Dobór bliskich tematycznie materiałów pozwala na porównanie kontekstu kulturowego, zwrócenie uwagi na leksykę o charakterze narodowym i jej użycie. Za przykład mogą posłużyć teksty o dekorowaniu domu, nazwiskach czy teatrze w Ukrainie i w Polsce. W zadaniach porównawczych wykorzystane zostały też fragmenty utworów literackich O. Zabuzko, A. Mickiewicza, J. Tuwima, W. Chotomskiej i ich tłumaczenia oraz ukraińska i polska wersja językowa modlitwy *Ojciec nasz*. Zadania tego typu pomagają studentom w zrozumieniu specyfiki zjawisk języka ukraińskiego w porównaniu z językiem polskim, a zarazem w uświadomieniu wspólnych faktów językowych.

Seria podręcznikowa *Z ukraińskim na Ty*, część 1-2 (Delura et al. 2013; Delura et al. 2014) jest adresowana, jak wspomniano wyżej, do osób znających język ukraiński na poziomie podstawowym wyższym A2+. Zaprezentowany w niej materiał służy pomocą w nabyciu i doskonaleniu kompetencji językowych, umożliwiających swobodną komunikację w życiu codziennym oraz zapoznanie się z kulturą ukraińskiego obszaru językowego.

Jednostki lekcyjne w obu podręcznikach zostały podzielone na bloki. Każdy blok rozpoczyna się tekstem literackim. Są to opowiadania i bajki, znane przede wszystkim czytelnikom ukraińskim, autorstwa W. Nestajki, J. Hucalę, O. Wyszni, L. Deresza, I. Wyhowancia, A. Kosteckiego, W. Szewczuka, H. Tiutiunnya, O. Dowżenki, oraz przekłady z literatury światowej na język ukraiński (A. Lindgren, A. de Saint-Exupéry, A. A. Milne, J. Verne, R. Stevenson i in.). W tekstach, zaopatrzonych w słowniczki ukraińsko-polskie, zostały zaznaczone akcenty. Praca z nimi obejmuje od 8 do 10 ćwiczeń różnego typu. Na przykład do opowiadania *Оддавали Камрю* Hr. Tiutiunnya dołączone zostały takie zadania jak wykonanie tłumaczenia treści, wypisanie przymiotników dzierżawczych i podanie ich polskich

ekwiwalentów, uzupełnienie wybranych fragmentów znakami interpunkcyjnymi, ułożenie zdań z formami deminutywnymi występującymi w opowiadaniu i przetłumaczenie ich na język polski. Ćwiczenia oparte na tekście głównym sprzyjają intensyfikacji procesu nauczania, sprawiają, że student za każdym razem na nowo powraca do materiału kulturolologicznego, pracując z nim na wielu różnych płaszczyznach. Chodzi bowiem nie o mechaniczne, lecz słowno-logiczne przyswojenie jednostek językowych i faktów kulturowych. Aktywizowana jest wówczas pamięć wzrokowa i słuchowa, dzięki czemu student nie tylko świadomie, ale też mimowolnie zapamiętuje powiązania leksykalno-gramatyczne między elementami tekstu oraz pisownię.

Kolejna część bloku zawiera zadania oparte na różnorodnych tekstach. Proponowane zestawy ćwiczeń obejmują zagadnienia językowe dotyczące fonetyki, leksyki, morfologii, składni, słowotwórstwa oraz ortografii języka ukraińskiego. Materiały o tematyce kulturowej mają przeważnie charakter publicystyczny, dotyczą zarówno tradycji, jak też tendencji współczesnych w rozwoju kultury. Znalazły się wśród nich prace poświęcone świętom noworoczno-bożonarodzeniowym obchodzonym we Lwowie, tańcom ukraińskim, potrawom narodowym oraz modzie, lwowskim restauracjom czy artystom, np. Ninie Matwijenko, Jewhenii Hapczyńskiej i in. Część tekstów wprowadza w tematykę krajoznawstwa ukraińskiego, np. te dotyczące rezerwatu stepowego Askania Nowa, Soboru Sofijskiego (Soboru Mądrości Bożej), ogrodów botanicznych w Kijowie czy bastionu hetmana Doroszenki. Jednocześnie szeroko prezentowana jest tematyka folklorystyczna – pieśni ludowe, bajki, zagadki i wierszyki – łamańce językowe, a także materiały poświęcone kulturze innych narodów – kulinariom, religii, zwyczajom świątecznym, które wprowadzają w zagadnienia dialogu międzykulturowego.

Tekstom drugiego bloku towarzyszą ćwiczenia wieloaspektowe. Proponujemy m.in. analizę i przekład wyrazów o znaczeniu przenośnym oraz użycie konstrukcji z wyrazami niesamodzielnymi – przyminikami, spójnikami i partykułami, z uwagi na różnice występujące między nimi w języku ukraińskim i polskim. Na przykład z tekstu *Галевина казок* należy wypisać przykłady takich konstrukcji oraz ułożyć z nimi nowe zdania. Są to również ćwiczenia dotyczące wstawienia w miejsce kropek odpowiedniego wyrazu czy wyboru spośród kilku podanych zdań jednego, które w pełni odpowiada treści tekstu.

W podręczniku znalazło się bardzo dużo zadań kilkuelementowych, co ilustruje praca z pieśnią *Ой нід вишнею, нід черешнею*. Zaproponowane ćwiczenie dotyczy utworzenia poprawnych form czasownikowych i ustnego opisu stanu emocjonalnego bohaterów utworu. Następnie student proszony jest o wypisanie wyrazów należących do wskazanej grupy leksykalno-semantycznej, rozbudowanie jej, ułożenie z tymi wyrazami zdań i opowiadania na bazie poznanej leksyki. Część zawartych w podręczniku poleceń nie jest związana z tekstem głównym. Są to m. in. Ćwiczenia z frazeologizmami – zwykle chodzi o połączenie podanych wyrazów w związki frazeologiczne i zastosowanie ich we właściwych kontekstach. Tego typu zadania ukierunkowane są na doskonalenie umiejętności w zakresie rozumienia przekazywanych treści, budowania poprawnych wypowiedzi ustnych i pisemnych oraz tłumaczenia z języka ukraińskiego na polski i z języka polskiego na ukraiński.

Proponujemy też ćwiczenia rozwijające kreatywne myślenie, polegające m.in. na tworzeniu zakończenia różnych historii, konstruowania opowiadań kontynuujących podaną myśl czy poszukiwania rozwiązań zasygnalizowanego problemu. Ze strony prowadzącego ważne jest stwarzanie atmosfery otwartości i nieocenianie treści wypowiedzi. Twórczemu myśleniu sprzyjają również ćwiczenia, które polegają na tworzeniu zakończenia podanych zdań opisujących cechy różnych typów osobowości, właściwości rzeczy i pojęć, dotyczące wyszukiwania rozwiązań hipotetycznych, wyrażania uczuć i stanowiska w danej kwestii.

Poziomy C1 – C2

W podręcznikach dla poziomów wyższych, np. *Українською без табу* (Romaniuk, Saniewska 2017), *Українською про культуру* (Jakubowska-Krawczyk et al. 2018) zaproponowano m.in. tematy o wychowywaniu dzieci, różnych typach osobowości i ich percepcji społecznej, rozwoju osobistym, dążeniu do osiągnięcia sukcesu zawodowego i finansowego czy też o problemach współczesności, takich jak funkcjonowanie osób z niepełnosprawnością na rynku pracy i w społeczeństwie, życie w ubóstwie, etyka w medycynie, transplantacja organów, ekologia, konflikty zbrojne i bezpieczeństwo, zaszłości historyczne i in.

Praca w oparciu o zamieszczone materiały jest ciekawa, a zarazem wymagająca, zwłaszcza na wyższych poziomach zaawansowania, gdy pojawiają się teksty o tematyce trudnej, nierzadko kontrowersyjnej, np. rola

kobiety we współczesnym społeczeństwie, wybory życiowe, starość, śmierć, aborcja, działania wojenne etc. Jako autorzy jesteśmy świadomi tego, o czym słusznie pisze cytowana już wcześniej badaczka, że *Reakcja uczestników komunikacji na wspomniane nieporozumienia może być skrajnie różna – poczynając od uśmiechu, zdziwienia, a na oburzeniu i irytacji kończąc. Niekiedy skutkiem zetknięcia z normami panującymi w obrębie innej/obcej kultury może być nawet szok kulturowy* (Mihułka, 2012: 107). Uważamy, iż podręczniki powinny odwoływać się do różnych aspektów życia kulturalnego i społecznego tak, by w pełni odzwierciedlały realia obszaru geograficznego, a uczący się po ukończeniu kursu językowego był niejako ‘zanurzony’ zarówno w języku, jak też w jego otocze kulturowej.

Dobór tematów związanych z realiami współczesnymi pozwala nie tylko na pogłębienie umiejętności językowych, lecz także na zapoznanie się ze zmianami zachodzącymi w języku ukraińskim: pożyczkami czy słowami nowopowstałymi. Zadania w podręczniku *Українською без табу* (Romaniuk, Saniewska 2017), dotyczące różnych poziomów gramatyki i leksyki, skupiają się przede wszystkim na pracy z tekstem i dotyczą uzupełniania luk, w tym także całych fragmentów tekstu, pojedynczych zdań czy wyrazów, użycia prawidłowej formy gramatycznej, konstruowania związków wyrazowych, doboru synonimów i antonimów, eliminowania wyrazów użytych niepoprawnie – archaicznych, potocznych, polonizmów i rusycyzmów, jednostek językowych kwalifikowanych jako ‘surżyk’² oraz tworzenia tekstu z rozsypanych fragmentów. Mają one na celu pomoc w budowaniu poprawnej gramatycznie i stylistycznie wypowiedzi studenta, władającego językiem na poziomie zaawansowanym, wymagającym jednak dalszego doskonalenia.

Ćwiczenia z zakresu składni ukierunkowane są na przekształcanie zdań prostych i złożonych, tworzenie zdań złożonych współrzędnie i podrzędnie, prawidłowe użycie spójników, zamianę mowy niezależnej na mowę zależną. W podręcznikach znalazły się również polecenia sprawdzające znajomość zasad ortografii i interpunkcji (zwłaszcza trudniejszych form odmiany czasowników, liczebników, imiesłowów przymiotnikowych i przysłówkowych).

² Chodzi o formy językowe powstałe w wyniku wymieszania języka ukraińskiego z rosyjskim, niepoprawne gramatycznie, ortoepicznie i ortograficznie.

Zadania związane z umiejętnością konstruowania wypowiedzi pisemnych dotyczą przekształcania i układania zdań z nowymi czy trudnymi wyrazami, pisania streszczeń i dłuższych wypowiedzi argumentacyjnych, wypracowań nawiązujących do realizowanego tematu, życzeń, zaproszeń, wyjaśnień, CV oraz listów motywacyjnych. Z kolei wypowiedzi ustne obejmują wyjaśnianie złożonych pojęć i sformułowań, powiedzeń i wyrażen metaforycznych użytych w tekście, parafrazowanie przeczytanych treści, odgrywanie scenek i dialogów sytuacyjnych, przeprowadzanie wywiadów, dyskusje na temat poruszanych zagadnień (w parach, grupach, z udziałem lub bez udziału moderatora) oraz przygotowywanie notatek z rozmów i referowanie poglądów innych osób.

Jedną z form dyskusji angażującą wszystkich studentów w grupie może być „burza mózgów”. Ta metoda polega na zgromadzeniu wielu możliwych rozwiązań postawionego problemu w krótkim czasie (np. 1-2 minuty). Inną może być omówienie zgłoszonego przez nauczyciela tematu, prowadzące do wypracowania przez grupę uczących się wspólnego stanowiska. Część zadań może być wykonywana w czasie zajęć, część samodzielnie w domu. Zamieszczony w podręcznikach materiał językowo-kulturowy i rodzaje proponowanych ćwiczeń umożliwiają wykorzystanie różnych metodyk zarówno tradycyjnych, jak też interaktywnych, rozwijających umiejętność pracy w grupie oraz wymiany informacji na płaszczyźnie student – student i student – nauczyciel.

Różnice kulturowe stanowią interesujący aspekt nauki języka i budzą zainteresowanie nie tylko początkujących (Kostro-Olechowska 2014: 109-112), są przedmiotem niezwykle ciekawych dyskusji wśród tych studentów, którzy opanowali już język na poziomie wyższym. Rozwijanie kompetencji interkulturowej posłużyło za podstawę dwóch kolejnych publikacji.

W podręczniku *Україна – Польща. Dialog kultur* (Антонів та ін. 2017) uwzględniony został postulat W. Miodunki (Miodunka 2009), dotyczący włączenia takiego zakresu wiedzy socjokulturowej, który odpowiada na potrzeby przedstawicieli pewnej grupy uczących się – w naszym przypadku – Słowian. Każdy zaproponowany tekst przedstawia więc, niejako w lustrzanym odbiciu, wybrany aspekt czy znanych przedstawicieli życia społeczno-kulturalnego Ukrainy i Polski, np. sylwetki polityków (J. Tymoszenko, Z. Brzeziński), postaci historyczne (księżna kijowska Olga, Kazimierz Jagiellończyk), kulturę epoki Rusi Kijowskiej, wybitnych historyków

(B. Osadczuk, W. Lipiński, J. Giedroyć), przedstawicieli literatury (Łesia Ukrainka, J. Iwaszkiewicz), muzyki (zespoły „Okean Elzy”, „Kult”, Rusłana, Kayah), teatru (M. Zańkowiecka, S. Kruszelnicka, Teatr 6. Piętro), kina (S. Paradzanow, A. Wajda, A. Holland), sztuki (M. Pryjmaczenko, J. Nowosielski), mody (O. Karawańska, M. Zień), mediów (A. Mazur, M. Kurzajewski, T. Lis), sportu (J. Kłockowa, R. Kubica) czy nauki (G. Stefanyszyn-Piper, T. Hundorowa, O. Kazymyrczak-Połońska, M. Kopernik, L. Balcero-wicz). Intencją autorek było zaproponowanie podręcznika do nauki języka ukraińskiego, który uwzględniałby różnorodne tematycznie materiały, wprowadzające w obszar kulturowo-językowy Ukrainy, i pomogłby w poznaniu jego specyfiki w zestawieniu z realiami polskimi. W podręczniku znalazły się więc teksty autentyczne, najczęściej utrzymane w stylu publicystycznym lub popularnonaukowym, które posłużyły za podstawę zadań językowych. Każdy moduł zawiera także tekst w języku polskim, nawiązujący do poruszanej problematyki. Nagrania audio umożliwiają osłuchanie się z ‘żywym’ językiem, rozwijają sprawność rozumienia ze słuchu. Stały się też punktem wyjścia do wielu różnorodnych ćwiczeń. Zamieszczone piosenki i prace artystów budzą duże zainteresowanie muzyką i kulturą ukraińską, są niewątpliwie atutem każdego opracowania glottodydaktycznego.

Podręcznik zawiera ćwiczenia leksykalne, gramatyczne, ortograficzne oraz zadania tłumaczeniowe. Są wśród nich ćwiczenia wymagające kreatywności, jak np. napisanie wniosku o dofinansowanie projektu naukowego czy listu miłosnego, rozwiązywanie problemów na podstawie posiadanych informacji. Zaproponowany wybór tekstów służy wzbogaceniu słownictwa ogólnego i specjalistycznego, w tym terminologii fachowej związanej z poruszonymi tematami, stanowi też punkt wyjścia do zadań językowych, takich jak wyszukiwanie, uzupełnianie, porządkowanie informacji, wybór właściwej odpowiedzi, ustalenie znaczenia związków wyrazowych i frazeologizmów na podstawie kontekstu czy tworzenie związków wyrazowych. Zadania gramatyczno-leksykalne dotyczą zapisu prawidłowej formy wyrazu, wskazania synonimów i antonimów, tworzenia form czasownikowych czy rzeczowników rodzaju żeńskiego od form męskich, stopniowania przymiotników i przysłówków, eliminowania wyrazów użytych niepoprawnie. W podręczniku zamieszczone zostały również ćwiczenia ortograficzne, sprawdzające m. in. pisownię liczebników oraz fleksji rzeczowników i przymiotników, co studentom polskojęzycznym sprawia dość dużą trudność

i wymaga częstego powtarzania. Wypowiedzi ustne uwzględniają udział w dyskusji czy debacie, z wykorzystaniem podanych w podręczniku konstrukcji służących nauce właściwej argumentacji, układania pytań, wyjaśnień, reakcji na wydarzenie lub sytuację, referowania przeczytanych tekstów, wyrażania opinii na jakiś temat, a także podziwu czy oburzenia. Z kolei wypowiedzi pisemne dotyczą konstruowania zdań, rozwijania przedstawionych w podręczniku historii, pisanie CV, opinii, z wykorzystaniem właściwych dla danej formy wypowiedzi (np. prac naukowych, artykułów, listów, recenzji, biografii, pocztówek, ogłoszeń) konstrukcji stylistycznych. Ważnym uzupełnieniem są ćwiczenia tłumaczeniowe, w tym m.in. układanie słowniczków do prezentowanych tekstów. Krzyżówki i gry językowe wprowadzają element zachęty do nauki języka przez zabawę.

Kolejnym podręcznikiem, wykorzystującym wiedzę o kulturze w glottodydaktyce, jest *Українською про культуру* (Jakubowska-Krawczyk et al. 2018), w którym poszczególne lekcje i zadania zostały oparte na materiałach dotyczących sztuk plastycznych, designu, muzyki współczesnej i literatury pięknej. Szereg tekstów przedstawia związki kultury z życiem codziennym zarówno prywatnym, jak i publicznym – stąd tematy poruszające zagadnienia różnych emocji, m.in. towarzyszących miłości, życiowym wyborom, podejmowaniu decyzji czy rywalizacji. Poza uwagą nie pozostały zagadnienia trudne, takie jak funkcjonowanie mediów, powody i skutki emigracji czy miejsce i rola kobiety we współczesnym świecie. Należy podkreślić, że zarówno pierwszy, jak i drugi podręcznik poświęcony kulturze są bogato ilustrowane pracami artystycznymi, m. in. zdjęciami, reprodukcjami obrazów i grafiki. Jest to nieodzowny element nie tylko publikacji o sztuce, ale też najnowszych podręczników do nauki języków obcych, co zostało w jeszcze większym stopniu uwzględnione w najnowszych wydaniach (Jakubowska-Krawczyk et al. 2021, 2022) i na co pozwala m.in. umieszczanie pomocy w wolnym dostępie – jest to niezwykle cenne z perspektywy studenta, który otrzymuje najnowszy podręcznik niezwłocznie po jego ukazaniu się w sieci.

Zadania językowe ukierunkowane są na utrwalenie wiedzy i umiejętności zdobytych na wcześniejszych etapach nauki, uwzględniają różne płaszczyzny języka – od morfologii, składni i stylistyki po ortografię. Cechuje je przede wszystkim podwyższony poziom trudności, potrzeba korzystania z dodatkowych pomocy naukowo-dydaktycznych, m. in. zasad pisowni

ukraińskiej i prac leksykograficznych. Znalazły się tu także ćwiczenia z kultury języka, oparte na tekstach publicystycznych i literackich, w tym nacechowanych stylistycznie, których autorzy nadużywają wyrazów potocznych, obcego pochodzenia, archaizmów czy rusycyzmów. Uczący się języka, osiągając kompetencje językowe na poziomie C2, potrafią wyeliminować nie tylko błędy gramatyczne, ale także stylistyczne, przebudować błędnie skonstruowany tekst. W podręczniku zaproponowane zostały również ćwiczenia służące wzbogaceniu słownictwa (dobieranie synonimów, antonimów), utrwaleniu konstruowania poprawnych wypowiedzi, zasad pisowni czy doskonaleniu praktyki tłumaczeniowej.

Warto podkreślić, iż w każdym z omawianych podręczników znalazły się zadania związane z przygotowywaniem własnych prezentacji multimedialnych nawiązujących do realizowanego tematu. Są one niezwykle pomocne w opanowaniu sztuki mówienia w języku obcym, wystąpień publicznych, utrwalania i wzbogacania posiadanego zasobu leksykalnego. Studenci bardzo chętnie prezentują wybrane przez siebie tematy, do których sami opracowują ćwiczenia leksykalne adresowane do całej grupy.

Zakończenie

Przygotowane przez pracowników Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego podręczniki są wynikiem poszukiwań optymalnych modeli w dydaktyce języka ukraińskiego w środowisku polskojęzycznym, ich uiefektywnienia i udoskonalenia. Znalazły się w nich różnorodne teksty o tematyce kulturowej, łatwo dostępne i niszowe, cieszące się zainteresowaniem studentów.

Włączenie kontekstu kulturowego do procesu edukacji językowej stanowi bardzo ważny walor poznawczy i edukacyjny (Garncarek et al. 2010; Garncarek, Kajak 2012; Grochala, Wojenka-Karasek 2011). Odpowiednio dobrany i usystematyzowany materiał o treściach kulturowych i realioznawczych z dużym powodzeniem spełnia nie tylko swoją podstawową funkcję glottodydaktyczną związaną z rozwijaniem sprawności językowych ukierunkowanych na pomnażanie zasobu leksykalnego i jego wykorzystywanie w praktyce, ale również pozwala wykreować w świadomości uczącego

się obraz kultury narodowej, dostrzec jej cechy rodzime i związki zachodzące między językiem, mentalnością i kulturą Polaków i Ukraińców. Teksty kulturoznawcze różnego typu stanowią impuls do dalszego poznawania języka i realiów Ukrainy, z dużym powodzeniem służą kształtowaniu ustnych i pisemnych sprawności językowych. Dodajmy, że są też wdzięcznym, dobrze odbieranym i nader skutecznym narzędziem w pracy glottodydaktyka, a posiadanie kompetencji językowej i interkulturowej jest warunkiem sine qua non poszanowania odmienności, dobrej komunikacji i rozwijania własnego systemu percepcji świata.

Dorobek glottodydaktyki języka ukraińskiego jako obcego w Polsce jest stosunkowo niewielki, jeśli chodzi o opracowania metodyczne, teoretyczne czy też materiały dydaktyczne. Mamy nadzieję, że zarysowana w artykule problematyka lingwokulturowa, obecna w omawianych podręcznikach do nauki języka ukraińskiego, posłuży za przyczynek do dalszych, głębszych studiów i opracowań dydaktycznych uwzględniających wiedzę o kulturze. *Ponieważ w glottodydaktyce – jak twierdzi P. Garncarek – nauczamy języka, a kulturą jedynie próbujemy uwodzić, jej obecność tłumaczy się tu zawsze dobrze i zawsze inaczej. Nic nie stoi na przeszkodzie, byśmy generowali nowe opracowania tematyczne, programy i pomoce naukowe. Formuła tekstu kultury jest otwarta. I jak się wydaje – z tej otwartości wielu autorów umiejętnie korzystają* (Garncarek 2006: 205).

Innym postulatem jest zwrócenie uwagi na potrzebę włączenia do kolejnych podręczników korpusów tekstowych oraz materiałów audiowizualnych o uwarunkowanych kulturowo zasadach *savoir-vivre*, których znajomość jest niezbędna w dobrym funkcjonowaniu w danym kraju, o aktualnościach jeszcze szerzej ukazujących wszystko to, czym współcześni Ukraińcy i Polacy żyją na codzień, od ważnych bieżących spraw państwowych i społecznych, po te związane z kulturą masową, rozrywką, najnowszą literaturą oraz aktualnymi tematami sportowymi i prasowymi, umożliwiającymi przyswajanie różnych odmian żywego języka oraz frazeologii literackiej i potocznej, z aktywnym wykorzystywaniem przekazów medialnych (w tym tekstów reklamowych, audycji radiowych, programów telewizyjnych) oraz technologii informacyjnych (Dębski 2008; Sokołowski 2004; Stasieczek-Górna 2010: 253-259). Ważne jest też szersze prezentowanie realiów doby obecnej w nawiązaniu do najważniejszych wydarzeń i postaci historycznych, historii regionów, wymowy symboli państwowych czy znaczenia

historycznego nazw własnych składających się na obraz kultury i państwa (Afeltowicz 2011: 73-80 Sarnowska-Gieffing 2005: 183-192). Wszystkie te aspekty współczesności oraz historii stanowią niezwykle istotny element wizerunku Ukraińca i Ukrainy oraz Polaka i Polski, który wyrasta z odmiennej, choć tak bliskiej, spuścizny kulturowej i historycznej obu narodów.

Literatura

- Afeltowicz B., *Nazwa własna jako tekst kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego* [w:] B. Grochala, M. Wojenka-Karasek (red.) *Teksty i podteksty w nauczaniu języka polskiego jako obcego* – 3, Łódź 2011, s. 73-80.
- Antoniw O., Romaniuk S., Synczak O., *Україна – Польща: діалог культур*, Warszawa 2014. [Antoniw O., Romaniuk S., Synczak O., *Ukraina – Pol'sha: Dialog kultur*, Warszawa 2014.]
- Dakowska M., *O rozwoju dydaktyki języków obcych jako dyscypliny naukowej*, Warszawa 2014.
- Dakowska M., *Psycholingwistyczne podstawy dydaktyki języków obcych*, Warszawa 2007.
- Delura S., Drobiszewska U., Kononenko I., Mytnik I., Romaniuk S., Saniewska M., Wasiak E., Zambrzycka M., *Z ukraińskim na ty* – 1, Warszawa 2013.
- Delura S., Jeż M., Kononenko I., Mytnik I., Romaniuk S., Samadowna A., Saniewska M., Wasiak E., Zambrzycka M., *Z ukraińskim na ty* – 2, Warszawa 2014.
- Dębski, R., *Od mediów przekazu do mediów uczestnictwa. Transmisja i nauczanie języków mniejszościowych*. Kraków 2008.
- Gajek E., *Komputery w nauczaniu języków obcych*, Warszawa 2002.
- Garncarek P., Kajak P. (red.), *Kultura popularna w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Warszawa 2012.
- Garncarek P., Kajak P., Zieniewicz A. (red.), *Kanon kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Warszawa 2010.
- Garncarek P., *Przestrzeń kulturowa w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Warszawa 2006.
- Grochala B., Wojenka-Karasek M. (red.), *Teksty i podteksty w nauczaniu języka polskiego jako obcego* – 3, Łódź 2011.
- Grucza F., *Język a kultura, bilingwizm a bikulturyzm: lingwistyczne i glottodydaktyczne aspekty interlingwalnych i interkulturowych różnic oraz zbieżności* [w:] F. Grucza (red.). *Bilingwizm, bikulturyzm, implikacje glottodydaktyczne. Materiały z XII Sympozjum zorganizowanego przez Instytut Lingwistyki Stosowanej UW*, Warszawa 1989, s. 9-49.

- Humboldt W., *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości* (E. Kowalska, tłum.), Lublin 2001.
- Jakubowska-Krawczyk K., Novikova O., Romaniuk S., Zambrzycka M., *Українська культура на щодень I / Ukraïns'ka kultura na šoden' I / Ukrainische kultur fur jeden tag*, Munchen-Warszawa 2021, Open Access: https://epub.ub.uni-muenchen.de/77812/3/UKRAINISCHE_KULTUR_FUER_JEDEN_TAG_1.pdf
- Jakubowska-Krawczyk K., Novikova O., Romaniuk S., Zambrzycka M., *Українська культура на щодень II / Ukraïns'ka kultura na šoden' II / Ukrainische kultur fur jeden tag II*, Munchen-Warszawa 2022, Open Access [w druku]
- Jakubowska-Krawczyk K., Romaniuk S., Saniewska M., *Українською про культуру*, Warszawa 2018. [Jakubowska-Krawczyk K., Romaniuk S., Saniewska M., *Ukraïns'koïu pro kul'turu*, Warszawa 2018.]
- Jakubowska-Krawczyk K., Romaniuk S., Zambrzycka M., *Культура і традиції українців: з минулого в сучасність*, Warszawa 2018. [Jakubowska-Krawczyk K., Romaniuk S., Zambrzycka M., *Kultura i tradyciïi ukraineiv: z mynuloho v suchasnist'*, Warszawa 2018.]
- Kononenko I., Mytnik I., Romaniuk S., *Cultural Context in Ukrainian Language Teaching in Poland* [w:] „Kwartalnik Neofilologiczny”, t. VXXVIII, z. 1, 2021, s. 124-135.
- Kononenko I., Mytnik I., Wasiak E., *Słownik tematyczny polsko-ukraiński*, Warszawa 2010.
- Kononenko I., *Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny*, Warszawa 2022 (w druku).
- Kostro-Olechowska K., *Różnice kulturowe w nauczaniu języka polskiego jako obcego licealistów z polskimi korzeniami ze Wschodu* [w:] „Języki obce w szkole”, nr 1, 2014, s. 109-112.
- Kramersch C., *Context and Culture in Language Teaching*, Oxford 1993.
- Kramersch C., *Language and Culture*, Oxford 1998.
- Małecki W., *Wilhelm von Humboldt jako prekursor antropologii hermeneutycznej* [w:] „Analiza i egzystencja”, nr 19, 2012, s. 71-86.
- Mihułka K., *Dylematy współczesnej dydaktyki: język – kultura, interlingwalizm – interkulturowość* [w:] „Języki obce w szkole”, nr 3, 2014, s. 78-87.
- Mihułka K., *Sposoby rozwijania kompetencji interkulturowej na lekcji języka obcego* [w:] „Języki obce w szkole”, nr 2, 2012, s. 106-117.
- Miodunka W. T. (red.), *Kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Kraków 2009.
- Pasterski M., *Efektywna nauka*, Warszawa 2010.
- Romaniuk S., Saniewska M., *Українською без табу*, Warszawa 2017. [Romaniuk S., Saniewska M., *Ukraïns'koïu bez tabu*, Warszawa 2017.]
- Sapir E., *Kultura, język, osobowość. Wybrane eseje*, Warszawa 1978.

- Sarnowska-Giefing I., *Głos onomasty w sprawie nauczania słownictwa* [w:] Garncarek P., *Nauczanie języka polskiego jako obcego i polskiej kultury w nowej rzeczywistości europejskiej. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Glottodydaktycznej*, Warszawa 2005, s. 183-192.
- Sokołowski M. (red.), *Edukacja medialna: nowa generacja pytań i obszarów badawczych*, Olsztyn 2004.
- Stasieczek-Górna M., *Elementy edukacji medialnej w nauczaniu języka polskiego jako obcego* [w:] Garncarek P., Kajak P., Zieniewicz A. (red.), *Kanon kultury w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Warszawa 2010, s. 253-259.
- Strelau J., *Psychologia. Podręcznik akademicki – II*, Gdańsk 2003.
- Vockell E., *Educational Psychology: practical approach*, Calumet 2006.
- Wierzbicka A., *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Warszawa 2007.
- Wierzbicka A., *Understanding Cultures through Their Key Words. English, Russian, Polish, German and Japanese*, Oxford 1997.
- Zambrzycka M., Romaniuk S., Jakubowska-Krawczyk K., *Урахування культурознавчого напрямку при укладенні підручників із української мови як іноземної* [в:] „Мова: класичне – модерне – постмодерне”, 2020, nr 6, s. 171-186. [Zambrzycka M., Romaniuk S., Jakubowska-Krawczyk K., *Urahuvannâ kulturoznawczego naprâmu pri ukladenni pidruchnikiv iz ukraïns'koï movi âk inozemnoï* [v:] „Mova: klasične – moderne – postmoderne”, 2020, nr 6, s. 171-186.]
- Антонів О., *Лінгвокраїнознавчий словник власних назв у процесі навчання української мови як іноземної* [в:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”, 2014, t. 2, s. 15-21. [Antoniv O., *Lingvokraïnoznavčij slovnik vlasnih nazv u procesi navčannâ ukraïns'koï movi âk inozemnoï* [v:] „Studia Ucrainica Varsoviensia”, 2014, t. 2, s. 15-21.]
- Мацюк Г., Митнік І., *Динаміка комунікативної компетентності фахівця-україніста в контексті вимог сучасного соціокультурного і політичного середовищ України та Польщі* [в:] IX Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”, O. Novikova, U. Schweier (ed.), München: Verlag readbox unipress Open Access LMU 2019, s. 101-110. [Macûk G., Mitnik Î., *Dinamika komunikativnoï kompetentnosti fahivcâ-ukraïnistâ v kontekstî vimog sučasnego sociokul'turnogo i političnogo seredoviš Ukraïni ta Polši* [v:] IX Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik „Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”, O. Novikova, U. Schweier (ed.), München: Verlag readbox unipress Open Access LMU 2019, ss. 101-110.]
- Єрмоленко С., *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ 2009. [Êrmolenko S., *Movno-estetični znaki ukraïns'koï kul'turi*, Kiïv 2009.]

- Жайворонок В., *Українська етнолінгвістика*, Київ 2007. [Žajvoronok V., *Ukrains'ka etnolingvistika*. Narisi, Kiïv 2007.]
- Кононенко В., Кононенко І., *Контрастивна граматика української та польської мов*, Київ 2006, 2010. [Kononenko V., Kononenko Ĭ., *Kontrastivna gramatika ukraïns'koï ta pol's'koï mov*, Kiïv 2006, 2010.]
- Кононенко И., Мытник И., *Изучение украинского, русского и английского языков на кафедре украинистики Варшавского университета [в:] Филологическое образование в современных исследованиях: лингвистический и методический аспекты*, М. Русецкая (ред.), Москва- Ярославль 2017, с. 350-354. [Kononenko I., Mitnik I., *Ĭzučēniē ukraïnskogo, russkogo i anglijskogo āzikov na kafēdrē ukraïnistiki Varšavskogo univērsitēta* [v:] *Fiolologičēskoē obrazovaniē v sovrēmēnnih isslėdovaniāh: lingvističēskij i mētodičēskij aspēkti*, za rėd. M. Rusēckoj, Moskva 2017, s. 350-354.]
- Кононенко І., Митник І., Романюк С., *Розвиток мовних компетенцій студентів на кафедрі українистики Варшавського університету [в:] Мова у суспільстві: семантика, синтактика, прагматика. Language in Society: Semantics, Syntax, Pragmatics*, Г. Мацюк, І. Митник (ред.), Warszawa-Lwów-Monachium 2019, с. 43-56. [Kononenko Ĭ., Mitnik Ĭ., Romanūk S., *Rozvitok movnih kompetencij studentiv na kafedri ukraïnistiki Varšavs'kogo universitetu* [v:] *Mova v suspil'stvi: semantika, sintaktika, pragmatika. Language in Society: Semantics, Syntax, Pragmatics*, H. Macūk, Ĭ. Mitnik Ĭ. (red.), Warszawa-Lwów-Monachium 2019, s. 43-56.]
- Кононенко І., Співак О., *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів*, Київ 2008. [Kononenko Ĭ., Spivak O., *Ukrains'ko-pol's'kij slovnik mižmovnih otonimiv i paronimiv*, Kiïv 2008.]
- Кочан І., *Становлення і розвиток методики викладання української мови як іноземної [в:] „Теорія і практика викладання української мови як іноземної”*, 2012, № 7, с. 17-24. [Kočan I., *Stanovlennā i rozvitok metodiki vikladannā ukraïns'koï movi āk inozemnoï* [v:] *„Teoriā i praktika vikladannā ukraïns'koï movi āk inozemnoï”*, 2012, nr 7, s. 17-24.]

Streszczenie

Podrozdział przedstawia założenia metodologiczne podręczników adresowanych do studentów polskojęzycznych, uczących się języka ukraińskiego na studiach filologicznych. Szczególną uwagę zwrócono na uwzględnienie kontekstu kulturowego, którego celem jest nie tylko urozmaicenie zadań stricte językowych, ale przede wszystkim wprowadzenie studenta w świat innej kultury. Służy temu odpowiedni dobór tekstów, na których zostały oparte ćwiczenia różnego typu, uwzględniające

całą gamę zawilości językowych zarówno na początkowych etapach kształcenia (poziom A2+ - B2 według ESOKJ), jak również na wyższych poziomach edukacji językowej (C1-C2). Praca nawiązuje do współczesnych teorii glottodydaktycznych i dobrych praktyk, przedstawia najnowsze osiągnięcia w nauczaniu języków rzadkich, do których należy, pomimo bliskości geograficznej, język ukraiński w Polsce.

Słowa kluczowe: glottodydaktyka, język ukraiński, treści kulturowe, ćwiczenia gramatyczno-leksykalne

Modern trends in glottodidactics of the Ukrainian language in Poland

Summary

The paper presents methodological assumptions for textbooks aimed at Polish-speaking students who study Ukrainian as part of a philological degree course. Particular attention has been paid to the inclusion of cultural context, the aim of which is not only to diversify strictly linguistic tasks, but above all to introduce the student to the world of a different culture. This is carried out via the appropriate selection of texts on which various types of exercises were based, taking into account the whole range of language complexities both at the initial stages of education (A2 + to B2 level according to CEFR) as well as at higher levels of language education (C1-C2). The paper covers contemporary language teaching theories and good practices, presents the latest achievements in the teaching of less popular languages, one of which, despite its geographical proximity, is the Ukrainian language in Poland.

Key words: language teaching, glottodidactics, the Ukrainian language, cultural context, grammatical/lexical exercises.

Kononenko Iryna – prof. UW dr hab., Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski, kononenko@wp.pl
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7637-3271>

Mytnik Irena – prof. dr hab., Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski, iwmytnik@uw.edu.pl
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9748-3314>

Romaniuk Svitlana – prof. UW dr hab., Katedra Ukrainistyki, Uniwersytet Warszawski, s.romaniuk@uw.edu.pl
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0569-7663>

Розділ II

Теоретичні аспекти лінгвістичної
реконструкції *мова-суспільство*

Інновації в соціолінгвістичній термінології

Якісний стан соціолінгвістичної термінології та її відповідність міжнародним науковим стандартам важливі не тільки з погляду пізнавальних можливостей дисципліни, яку вона обслуговує, а й з погляду того впливу, який вона здатна справляти на суспільну свідомість, а отже, й на соціальне функціонування мови, яке є об'єктом дослідження соціолінгвістів і водночас об'єктом мовної політики. Інновації, по мірі їх входження в терміносистему відповідної дисципліни, сприяють оновленню дослідницьких методів і концептуальних засад не лише на рівні поодиноких авторів, а й на рівні соціолінгвістичної спільноти на загал. Вони впливають на мовне законодавство, на освітній процес, на висвітлення мовної проблематики, а отже, й на мовну політику загалом, до якої, окрім науковців, причетні також представники влади, освіти, працівники ЗМІ, широка громадськість тощо.

Термінологічні інновації в українській соціолінгвістиці – це здебільшого слова, вислови, концепти, запозичені з англomовної лінгвістичної літератури. Не варто вбачати в запозичуванні щось гідне критики, адже в усі часи міжнародні мови справляли значний вплив на терміносистеми інших національних мов. Способи запозичення соціолінгвістичних термінів мають два основні різновиди: кальки й часткові кальки: *мовне розмаїття* (*linguistic diversity*), *мова ненависті* (*hate speech*), *мовний ландшафт* (*linguistic landscape*), *мовний менеджмент* (*linguistic management*), *мовна лояльність* (*language loyalty*) і т. ін., транскрибовані або транслітеровані форми: *лінгвіцид* (*linguicide*), *гендерна лінгвістика* (*gender linguistics*), *мовний атитюд* (*language attitude*), *шизогlossenія* (*schizoglossia*) і т. ін.

У мові-джерелі запозичуваний термін нерідко має варіантні форми, наприклад: *ecology of language*, *linguistic ecology*, *ecolinguistics*;

language ideology, *linguistic ideology* тощо. В українській мові така варіантність іноді зберігається, наприклад *екологія мови*, *лінгвістична екологія*, *еколінгвістика*, а іноді словесна форма терміна уніфікується, зокрема через лексико-семантичні й комбінаторні особливості українських компонентів порівняно з їхніми англійськими відповідниками. Зокрема відбулася уніфікація українських відповідників варіантних термінів на зразок *language ideology* / *linguistic ideology* – мовна ідеологія, *language management* / *linguistic management* – мовний менеджмент тощо.

Морфологічні коливання в українській мові виявляє написання терміна *фемінатив* / *фемінітив*, виникнення якого безпосередньо пов'язане не з англійською, а з латинською мовою. Він уживається на позначення жінки за ознакою професії, заняття, соціального стану, походження, місця проживання і т. ін., наприклад: *агрономка*, *лідерка*, *науковиця*, *хірургиня*, *закарпатка* тощо. У більшості слов'янських мов у цьому значенні вживається слово *фемінатив*: польська – *feminatyw*, чеська – *feminativ*, хорватська – *feminativ*, болгарська, македонська, сербська *фемінатив*. У російській і білоруській мовах уживаються і слово *феминитив*, і слово *феминатив*. О.О.Тараненко зазначає, що форма *фемінатив* (порівняно з *фемінітивом*) в українській мові має давнішу традицію (Тараненко, 2021:12). Щоправда, протягом останніх двох десятиліть дедалі більшого поширення набуває слово *фемінітив*. Допис „Про фемінативи в сучасній українській” мові, оприлюднений 08.12.2021 р. на сайті Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України (<http://www.inmo.org.ua/>), викликав численні відгуки й коментарі широкого кола читачів сторінки Інституту в соціальній мережі Facebook. Судячи з цих відгуків і коментарів, для більшості з них звичним є слово *фемінітив*, а форма *фемінатив* викликає критичні ремарки (щоправда без аргументації).

Значну частину термінологічних інновацій у соціолінгвістиці складають словосполучення або слова з прозорою внутрішньою формою, яка оприявнює мотиваційну основу терміна, наприклад: *напівмовність*, *регіональна мова*, *загрожена мова*, *мовне розмаїття*, *мова ненависті*, *мовний ландшафт*, *мовна ідеологія*, *мовний менеджмент* і т. ін. Семантико-мотиваційна прозорість соціолінгвістичного

терміна має і переваги, і незручності. Соціолінгвістичні терміни широко використовуються не тільки в суто науковій літературі, але й у законодавстві та юридичному дискурсі, а також у публіцистичних текстах, адресованих широкому загалові, тому важливо, щоб вони були зрозумілі усім носіям української мови. У цьому їх відмінність від інших лінгвістичних термінів, таких як *дифтонг*, *морфема*, *синтагматика* та ін., орієнтованих на доволі вузьке коло фахівців. Соціолінгвістика справляє вплив на інші мовознавчі дисципліни, насамперед ті, що пов'язані з нормотворенням у правописі, лексиці, граматиці, стилістиці. У цьому плані прозорість соціолінгвістичного терміна є перевагою, оскільки сприяє його спонтанному розумінню всіма лінгвістами.

Основна незручність, яку спричиняє семантико-мотиваційна прозорість соціолінгвістичного терміна, полягає в спокусі буквального прочитання його метафоричної основи і заміщення цим прочитанням власне наукового наповнення терміна. Значення терміна – це результат своєрідного суспільного договору в середовищі фахової лінгвістичної спільноти, часто воно не зводиться до суми значень компонентів відповідного слова або словосполучення. В ідеалі термін – це лише інтелектуальний інструмент, а не знаряддя впливу на громадську думку. Наслідком оживлення мотиваційної основи соціолінгвістичного терміна (мимоволі або з публіцистичними намірами) може бути деградація його термінологічної чистоти, що загрожує науковій стерильності цього інтелектуального інструмента.

Як приклад розглянемо використання словесного позначення *мовна шизофренія*, що виникло як українська версія терміна *schizoglossia* (*шизоглосія*). Цей термін ввів у науковий обіг один із найвидатніших соціолінгвістів ХХ ст. Ейнар Хауген. Він уживає слово *schizoglossia* для позначення дуже специфічного різновиду диглосії, – „це співіснування у свідомості білінгва двох паралельних „карт дійсності” та наслідки їхнього злиття” (Haugen, 1987 : 86). Шизоглосія, на думку Ейнара Хаугена, є своєрідною лінгвістичною недугою, що вражає усну й писемну мову тих, хто зазнає впливу більш, ніж одного різновиду своєї власної мови.

Ейнар Хауген розглядає явище шизоглосії насамперед на матеріалі мовної практики американців норвезького походження, до яких

належав і він сам. Наочний приклад шизоглосії – це мовна ситуація в Норвегії, де офіційно співіснують дві норвезькі мови: букмол і нюношк. Букмол – це мова, що сформувалася на дансько-норвезькій книжній основі і має чимало ознак впливу мови колишніх володарів, адже від XVI ст. Норвегія була однією з провінцій Данського королівства. На противагу, мова нюношк, створена видатним норвезьким філологом і поетом Іваром Осеном на матеріалі близько 100 говірок, які він описав і дослідив, позиціонується як автентична, суто норвезька мова. Для її творця Івара Осена найбільшу цінність становили реліктні давньонорвезькі форми, які він вишукував у західнонорвезьких говірках, що найменше зазнали данського впливу, тому нюношк має чимало ознак давньонорвезької мови. Сьогодні понад 80 % норвезьких школярів навчаються мовою букмол, решта обирають нюношк. Одні періодичні видання друкують букмолем, інші нюношком, а ще інші використовують суміш букмолу, нюношку та регіональних або діалектних форм.

Від диглосії, в якій взаємодіють різні національні мови (зазвичай мова колонізаторів і мова колонізованих), які мають свої функціональні ніші, описана ситуація відрізняється тим, що обидві мови норвезькі й обидві претендують на той самий контингент користувачів. Внаслідок цього в суспільній свідомості відбувається своєрідне роздвоєння між двома мовними реальностями, яке багатьма сприймається як ментальна аномалія, своєрідна мовна недуга.

В Україні публіцистичне використання слова *шизоглосія* (також у формі *мовна шизофренія*) стимулювала публікація Юрія Шевчука „Мовна шизофренія. Quo vadis, Україно?”. У своїх численних виступах в українських ЗМІ Юрій Шевчук, викладач Колумбійського університету, неодноразово використовував вислів *мовна шизофренія* (рідше *шизоглосія*), значення якого він описує таким чином: „Під мовною шизофренією, або лінгвошизофренією маю на увазі послідовне змішування двох мов, української і російської, в одному місці і в один час. (...) Лінгвошизофренія – це оригінально український феномен, відсутній в інших країнах Заходу як мовна політика і культурний стандарт. На відміну від двомовності, або білінгвізму, вона маловідома і, за малими винятками, рідко описана в західній соціолінгвістиці” (Шевчук 2015: 3).

У деяких випадках автор дає застереження щодо метафоричності вислову *мовна шизофренія*: „Отже, говорячи про „мовну шизофренію”, я зразу хочу сказати, що у самому виразі присутня більше метафора, ніж наукова прецизійність, яку би нам належало мати в науковому терміні. Наукові терміни мають бути точні, і тут скоріше я його вживаю як метафору” (<https://zbruc.eu/node/38963>). Оскільки подібні вживання словесних позначень *шизогlossenія* та *мовна шизофренія* тиражуються засобами масової інформації, їх беруть на озброєння й інші автори наукових і публіцистичних статей (див., наприклад, Хомінський 2016). Відбувається змішування науки з публіцистикою до ступеня нерозрізнення. Наведений приклад показує, що в тих випадках, коли семантико-мотиваційна основа терміна відрізняється від його власне лінгвістичного значення, некритичне використання термінів може бути оманливим.

З мотиваційною прозорістю соціолінгвістичних термінів пов’язана їх концептуальна дифузність – належність до спільної концептосфери, що спричиняє їх змістову взаємопов’язаність. Розглянемо, наприклад, вислів *мови-вбивці* (*killer languages*), який ввела в науковий обіг Анне Пакір у 1991 р. (Pakir, 1991, див. Aziz, Amery 2016: 101). Значний внесок у поширення й термінологізацію цього вислову зробила відома данська дослідниця Тове Скутнабб-Кангас, що так пояснює його значення: „Коли мова, наприклад англійська, у ході вивчення витісняє іншу, рідну мову, вона стає мовою-вбивцею” (Skutnabb-Kangas, 2003: 49). Концептосфера, до якої входить цей термін, включає такі взаємно пов’язані термінопоняття, як *лінгвіцид*, *загрожена мова*, *мовний імперіалізм*, *мовна експансія*, *смерть мови*, *вітальність мови*, *мовна лояльність*, *мовні права* і т. ін. Вони часто вживаються в одному контексті та є маркерами певної мовної ідеології, наприклад: „Нові мови, включно з міжнародними мовами, повинні вивчатися не ціною втрати різноманітних материнських мов, а на додаток до них. У цьому сенсі „мови-вбивці” (термін Анне Пакір), і насамперед англійська, становлять серйозну загрозу мовному розмаїттю світу (див. Phillipson, Skutnabb-Kangas 1997, 1999). Мовні людські права сьогодні важливіші, ніж будь-коли” (Skutnabb-Kangas 2002: 16). Природа явищ, на які вказують зазначені слова й вислови, в багатьох випадках трагічна для їх учасників, тому цим

одинацям притаманна значна внутрішня експресія й емоційна зарядженість. На думку деякого з дослідників, ця особливість вислову може сприйматися як ознака публіцистичної заангажованості автора, який його використовує, а це не сприяє функціонуванню відповідних одиниць як повноцінних термінів.

У контексті проблеми термінологічних інновацій закономірно постає питання, скільки часу проходить від першого використання вислову, що є прототипом майбутнього терміна, до його визнання широким загалом фахівців як елемента терміносистеми. Практика показує, що цей період може становити від кількох років до десятиліть. Зокрема, заслуговує окремого розгляду термін *language ideology* – *мовна ідеологія*, становлення якого почалося понад 40 років тому і триває донині. Вислів *language ideology* ввів у науковий обіг наприкінці 1970-х рр. Майкл Сільверстайн, професор Чиказького університету, відомий працями в галузі лінгвістичної антропології. Він дав цьому поняттю таке визначення: „комплекс переконань про мову, який сформувався у її користувачів і служить поясненням і обґрунтуванням мовної структури і мовної практики” (Silverstein 1979: 193). У подальшому вислів *language ideology* набув значного поширення в різних країнах світу не тільки в лінгвістичній антропології, а й у соціолінгвістиці, зокрема в публікаціях, присвячених мовній політиці й мовному плануванню, мовним правам, міжмовним відносинам і міжмовним конфліктам, кодифікації національних мов, викладанню мов тощо. Відмінності використання вислову *мовна ідеологія* як соціолінгвістичного терміна стали виявлятися дедалі помітніше і через різницю в дефініціях, і тому, що ним часто позначалися явища, відмінні за своєю соціолінгвістичною сутністю.

З одного боку, як приклади мовної ідеології наводять ситуації протистояння монолінгвізму й білінгвізму (або полілінгвізму) на зразок мовної ситуації в Бельгії. Зокрема наводять приклад ідеології однорідної мовної території, яка в голландськомовній частині Бельгії залишається й далі дуже впливовою. Наприклад, представники партії „Фламандський інтерес” (Vlaams Belang), підтримують ідею „одна держава – одна мова” й домагаються створення одномовної фламандської держави (Vogl, Hüning 2010: 239). На противагу, ідеологія мовного розмаїття, що реалізується в мовній політиці держав,

які ратифікували Європейську хартію регіональних або міноритарних мов, виходить за межі конкретної національно-мовної спільноти і навіть за межі країни. Її підтримують і практикують у цілій низці європейських держав.

З другого боку, термін *language ideology* використовують для позначення явищ, внутрішньо притаманних національній мовній системі, які певним чином осмислюються її носіями. Наприклад, Аллан Рамсі, порівнюючи нгариньїнську мову¹ з англійською, звертає увагу на те, що в англійській мовній ідеології послідовно розмежовують слова й речі, мовлення й дії. На противагу, «в аборигенній мовній ідеології словесна форма не концептуалізується як щось відмінне від значення, оскільки вибір між лексико-граматичними альтернативами є завжди або здебільшого усвідомленим вибором, навіть у тих випадках, коли альтернативні словесні форми передають ті самі пропозиційні значення» (Rumsey 1990: 354).

Як видно з наведених прикладів, значення терміна *language ideology* значною мірою модифікується загальним змістом публікації, і його використання в науковому дискурсі має суттєві відмінності. Оскільки автори лише зрідка подають визначення терміна, а змістові й методологічні контури відповідного контексту бувають доволі розмитими, встановити зміст вислову *language ideology* в багатьох випадках складно або й неможливо.

В українській соціолінгвістиці термін *мовна ідеологія* вживається понад десятиліття, однак кількість таких уживань порівняно незначна. Переважно цей термін розуміють як комплекс уявлень про мову, що використовується для обґрунтування мовної політики, здійснюваної на державному рівні, наприклад: «Стосовно цього Gottlieb підкреслює, що ідеологію монолінгвізму в Японії було впроваджено навмисне з метою придушити відмінності й шляхом мовної асиміляції підпорядкувати етнічні меншини у категорію японських громадян. В свою чергу Heinrich, аналізуючи ідеологію кокуго, зауважує, що трактування монолінгвізму у дусі «цінувати гомогенність, монотонність, ясність і зневажати плюралізм, різноманіття, ймовірність

¹ Одна з аборигенних мов Північної Австралії (Ngarinyin language).

й амбівалентність” було притаманним не лише Японії, але й епосі модернізму загалом” (Дзябко 2021 : 12).

В. М. Кулик, аналізуючи мовні ідеології в українському медійному дискурсі, пропонує їх типологічну класифікацію. Він виділяє мовні ідеології ідентифікації, розуміння та чистоти (Кулик 2007: 324). Виходячи з принципу етномовної ідентифікації, вбачає наявність в Україні двох ідеологій, які він називає українофонною та русофонною, застерігаючи, однак, „від припущення про автоматичну відповідність між мовною ідентичністю ідеологів та групою, яку вони прагнуть представляти” (Кулик 2007: 327). На його думку, українофонна ідеологія домагається збереження статусу української мови як єдиної державної/офіційної та утвердження її панівного становища в усіх сферах суспільного життя й, відповідно, обмеження вжитку російської до суто меншинного рівня, а прибічники русофонної ідеології вважають головним визначником етнокультурної ідентичності особи мову її повсякденного вжитку, тому говорять про „російськомовне населення” незалежно від його „національності” чи „рідної мови” (Кулик 2007: 327). Для стислості автор називає прибічників українофонної ідеології *українофонами*, а їхніх опонентів – *русофонами*: „Якщо українофони визнають лише легітимність ідеології ідентифікації, завдяки якій ці фактично російськомовні люди зберігають певний зв’язок з українською мовою, то русофони надають пріоритет ідеології розуміння, котра спонукає таких людей і далі говорити переважно російською” (Кулик 2007: 328). Судячи з наведених вище прикладів, у вислові *ідеологія розуміння та ідеології ідентифікації* слово *ідеологія* вживається радше в значенні „принцип”, тобто йде мова про „принцип розуміння” і „принцип ідентифікації”. Без такої редакційної корективи в цитованому вище висловлюванні виникає термінологічна плутанина і воно значною мірою втрачає сенс, адже виходить, що українофонна ідеологія ототожнюється з ідеологією ідентифікації, а русофонна ідеологія – з ідеологією розуміння.

Лексико-термінологічне дублювання спостерігаємо і в деяких інших випадках уживання терміна *мовна ідеологія*, наприклад: „У ставленні до мови в цій моделі пріоритетним є розуміння мови як втілення „духу народу” (Гумбольдт), духовна й когнітивна роль мови виходить на перший план, а мовне розмаїття постає як благо. Саме ця

остання культурна модель, або мовна ідеологія, лежить в основі сучасного ставлення до мов, що зникають. Можливо, точніше було б сказати, що сучасні уявлення про загрожені мови виникають на стику „раціональної” та „романтичної” моделей, бо кожна з цих мовних ідеологій містить у собі елемент полеміки з протилежним ставленням, його заперечення” (Яворська 2016: С. 74-85; див. також Yavorska 2010: 170-171). Прирівнювання понять „мовна ідеологія” і „культурна модель” радше затемнює, ніж прояснює термінологічний зміст аналізованого вислову; воно робить його менш визначеним, зокрема в порівнянні з тим змістом, який вкладають у нього інші дослідники.

Іноді публікації, в яких використовується новий термін, просто ретранслюють визначення цього терміна, наведені в зарубіжних джерелах, наприклад: „Мовна ідеологія – це погляди, ідеї, уявлення, які служать для пояснення фактів, точок зору, дій, пов’язаних із мовою (мовною системою, мововживанням, становищем мов відносно одна одної, змінами у мові, мовними спільнотами), а також які стоять за діями, спрямованими на мови/вживання мов/мовні зміни і на їх мовців, та впливають на мовну політику, освітню політику, причому за ними насправді простежуються економічні, політичні та культурні цінності, інтереси та ідеології (Maitz 2008: 21-23)” (Берегсасі, Черничко 2020: 75, див. також Берегсасі, Газдаг, Черничко 2020: 24). Хоча таке використання терміна й не завжди супроводжується сподіваною проєкцією його змісту на мовну ситуацію в Україні, воно сприяє поширенню цього терміна в українському науковому дискурсі та збагаченню дослідницького інструментарію українських лінгвістів.

На нашу думку, мовна ідеологія є комплексним дифузним явищем. Її основу складає не одна ідеологема, а їх сукупність, пучок. Подібні міркування про комплексний характер мовної ідеології висловлює Пол Кроскріті. Він вважає, що мовна ідеологія – це „кластерний концепт, який складається з сукупності дивергентних величин” (Kroskrity 2000: 7). Питома вага з кожної з ідеологем, які складають концептуальне ядро мовної ідеології, на наш погляд, з часом змінюється (зростає або спадає) залежно від цілої низки суспільно-політичних, економічних, демографічних, культурних та інших чинників. У країні може домінувати якась одна ідеологія, а можуть співіснувати кілька

ідеологій. За відповідних обставин можуть виникати ареальні різновиди тої чи іншої ідеології. Спостереження показують, що певна ідеологема (наприклад, ідея гендерного реформування мовлення, ідея мовного розмаїття і т. ін.) може охоплювати досить широке коло мов, як споріднених, так і неспоріднених. Така ідеологема може відігравати більш або менш важливу роль в національно-мовних ідеологіях конкретних країн або в цілому регіоні.

Мовні ідеології є водночас дескриптивними й прескриптивними. Ідеологія, якою керуються владні органи у своїй мовній політиці, зазвичай скерована на забезпечення державних інтересів. В Ісландії, наприклад, вважають, що важливо наближувати ісландську мову до давньонорвезької мови ісландських саг. Тому влада заохочує пуристичну мовну ідеологію, зокрема творення й використання ісландських неологізмів, що можуть стати альтернативою англійських запозичень (Albury 2020: 358). Потужним знаряддям впливу на мовну політику широкого кола європейських країн стала Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, концептуальну основу якої складає ідеологія мовного розмаїття. Попри те, що у Франції Хартія не набула юридичної сили (її заблокувала Конституційна рада Франції), під впливом ідеології мовного розмаїття французька політика щодо етномовних меншин зазнає відчутних змін і влада робить певні кроки для забезпечення мовних прав регіональних і міноритарних мов. Двомовну освіту за принципом французька мова плюс регіональна мова, яка раніше допускалася лише в приватних школах, з 2000 р. дозволено й у державних освітніх закладах усіма визнаними регіональними мовами (баскською, бретонською, провансальською, каталанською, корсиканською, ельзаською) (Judge 2007: 129-136). У 2008 р. до конституції Франції було внесено зміну, згідно з якою регіональні мови є частиною національного надбання.

Прикладом того, як мовна ідеологія здатна модифікувати кодифікаційні процеси на транснаціональному рівні, є спільнота іспанськомовних країн, відома як Іспаніадад (Hispanidad – Іспанський світ). Ідеться про ідеологію мовної децентралізації, тобто створення так званої „поліцентричної мовної норми” (Pujolar 2007: 88), яка має враховувати ареальні відмінності мовних практик у різних іспаномовних країнах. Ідеологію децентралізації відображає проєкт робочої

групи зі створення „всеіспанської граматики”, під керівництвом Іспанської королівської академії. Серед іспанських інтелектуалів обговорюється концепція іспанської мови як *lengua sin patria* „мови без батьківщини”, оскільки, на їхню думку, існування такої потужної світової спільноти, як Іспаніада, позбавляє кастильських іспанців „права на символічну власність” над цією мовою (Pujolar 2007: 87). У наукових публікаціях оприлюднюються звернення до Іспанської королівської академії, яка, починаючи з 1713 р., є визнаним авторитетом і кодифікатором мовної норми, з проханням послабити регуляторні приписи щодо низки мовних явищ, якими вирізняються національні варіанти іспанської мови в різних частинах світу.

Досвід України та низки інших держав, показує, що входження інновацій у термінологічну систему соціолінгвістики – це тривалий і часто суперечливий процес. Від його результатів залежить якісний рівень і соціолінгвістичних досліджень, і мовного законодавства, і результатів мовної політики, пов’язаних з його реалізацією. Важливою подією, що сприятиме осучасненню української соціолінгвістичної термінології та її наближенню до міжнародних мовознавчих стандартів, стане видання енциклопедичного словника з мовної політики і мовного планування, укладання якого завершується в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Визначення соціолінгвістичних термінів, сформульовані з урахуванням українських та іноземних фахових видань, супроводжуються в ньому англomовними ілюстраціями вживання цих термінів у різнопланових контекстах, що дає змогу не тільки уточнити сферу застосування термінів, а й відчувати ті змістові нюанси, які безпосередньо не відображені в дефініції терміна.

Literatura / References

- Берегсасі А., Черничко С. *Гроші та мовна політика. Візуальна конструкція (мовної) політики на банкнотах на території сучасного Закарпаття*, Берегово, 2020. [Beregsasi A., Černičko S. *Groši ta movna politika. Vizual'na konstrukciâ (movnoï) politiki na banknotah na teritorii sučasnoho Zakarpattâ*, Beregovo, 2020]
- Дзябко Ю. *Від мови до нації: приклад Японії* [в:] *Соціолінгвістика: Інтеграційний напрям досліджень*, ред. Г. Мацюк, Львів 2021, с. 112-126. [Dzâbko Ů.

- Vid movi do naciï: priklad Áponii* [v:] *Sociolingvistika: Întegracijnij naprâm doslidžen'*, red. G. Macûk, L'viv 2021, s. 112-126]
- Берегсасі А., Газдаг В., Черничко С. *Методика досліджень у сфері мовної політики* [в:] „Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)”, вип. 30, 2020, с. 20-32. [Beregsasi A., Gazdag V., Černičko S. *Metodika doslidžen' u sferi movnoï politiki* [v:] „Naukovî zapiski VDPU imenî Mihajla Kocûbins'kogo. Seriâ: Filologiâ (movo-znavstvo)”, vip. 30, 2020, s. 20-32]
- Кулик В.М. *Мовні ідеології в українському медійному дискурсі* [в:] *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. вип. 33. 2007, с. 321-338. [Kulik V.M. *Movni ideologii v Ukraïns'komu mediïnomu diskursi* [v:] „Naukovî zapiski Înstytutu političnih i etnonacional'nih doslidžen' im. Î. F. Kurasa NAN Ukraïni”, vip. 33, 2007, s. 321-338]
- Тараненко О.О. *Андроцентризм у системі мовних координат і сучасний гендерний рух*, К., 2021. [Taranenko O.O. *Androcentrizm u sistemî movnih koordinat i sučasnij gendernij ruh*, Kiïv 2021]
- Хомінський С. Й. *Чи можна любити Україну російською мовою?* [в:] „Український смисл”, 2016, с. 21-29. [Homîns'kij S. J. *Či možna lûbiti Ukraïnu rosijs'koï movoi?* [v:] „Ukraïns'kij smisl”, 2016, s. 21-29]
- Шевчук Ю. *Мовна шизофренія. Quo vadis, Україно?*, Брустурів, 2015. [Ševčuk Ů. *Movna šizofreniâ. Quo vadis, Ukraïno?*, Brusturiv, 2015]
- Яворська Г. *Загрожені мови: соціолінгвістичний та метафоричний аспекти* [в:] *Загрожені мови. Кримськотатарська та інші тюркські мови в Україні*, К., 2016, с. 74-85. [Âvors'ka G. *Zagroženî movi: sociolingvističnij ta metaforičnij aspekti* [v:] *Zagroženî movi. Krims'kotatars'ka ta inši tûrks'ki movi v Ukraïni*, Kiïv 2016, s. 74-85]
- Albury, N. J. *Language attitudes and ideologies on linguistic diversity* [in:] *Handbooks of Applied Linguistics*, eds. A. C. Schalley, S. A. Eisenclas, Berlin, Boston, 2020, p. 357-376.
- Haugen E. *Blessings of the Babel. Bilingualism and Language Planning. Problems and Pleasures*, Berlin, New York, Amsterdam, 1987.
- Judge A. *Linguistic Policies and the Survival of Regional Languages in France and Britain*, Basingstoke, New York, 2007, p. 129-136.
- Kroskrity, P.V. *Regimenting languages: Language ideological perspectives* [in:] *Regimes of language: Ideologies, politics, and identities*, ed. P.V. Kroskrity, Santa Fe, NM, 2000, p. 1-34.
- Maitz P. *Linguistic nationalism in nineteenth-century Hungary: Reconstructing a linguistic ideology* [in:] „Journal of Historical Pragmatics” No 9(1), 2008, p. 20-47.

- Pakir A. *Baba Malay as an endangered language*. Paper presented at the Sixth International Conference on Austronesian Linguistics. May 20-24, Honolulu, 1991 [in:] Aziz Z. A., Amery R. *The Effects of a Linguistic Tsunami on the Languages of Aceh* [in:] „Studies in English Language and Education”, 3(2), 2016, p. 100-108.
- Pujolar J. *Bilingualism and the nation-state in the post-national era* [in:] *Bilingualism: A Social Approach*, ed. Heller M., N.Y., 2007, p. 71-95.
- Rumsey A. *Wording, Meaning, and Linguistic Ideology* [in:] „The Anthropology of Language”, vol. 92 (2), 1990, p. 346-361.
- Silverstein M. *Language structure and linguistic ideology* [in:] *The elements: A parasession on linguistic units and levels*, ed. P. Clyne, W. F. Hanks, and C. L. Hofbauer, Chicago, 1979, p. 193-247.
- Skutnabb-Kangas T. *Linguistic Diversity and Biodiversity: The Threat from Killer Languages* [in:] *The Politics of English as a World Language. New Horizons in Postcolonial Cultural Studies*, ed. Mair Ch., Amsterdam & New York, 2003, p. 31-52.
- Skutnabb-Kangas T. *Linguicide, ecocide and linguistic human rights – education as a villain or a partial solution?*, 2002, <http://www.tove-skutnabb-kangas.org/dl/209c-Linguicide-ecocide-and-linguistic-human-rights-education-as-a-villain-or-a-partial-solution-Long-version-of-209-Tove-Skutnabb-Kangas.pdf>
- Vogl U., Hüning M. *One Nation, One Language? The Case of Belgium* [in:] „Dutch crossing”, vol. 34, No 3, 2010, p. 228-247.
- Wright S., Taylor D. M., Macarthur J. *Subtractive Bilingualism and the Survival of the Inuit Language: Heritage Versus Second-Language Education*, „Journal of Educational Psychology”, 92(1), 2000, p. 63-84
- Yavorska G. *The impact of ideologies on the standardization of modern Ukrainian*. [in:] „International Journal of Sociology of Language” 201, 2010, p. 163-197.

Резюме

На початку XXI ст. український соціолінгвістичний дискурс поповнився значною кількістю нових термінів і понять. Важливість цих термінологічних інновацій не тільки в тому, що вони розширюють пізнавальні можливості дисципліни, яку вони обслуговують, а й з погляду їхнього впливу на мовне законодавство і мовну політику, в якій беруть участь не лише державні відомства, але й ЗМІ, наукові й освітні заклади, численні громадські організації і т. ін. У підрозділі розглядаються термінологічні запозичення з англійської мови, їх семантичні й когнітивні особливості в українській мові порівняно з мовою-джерелом. Як показує аналізований матеріал,

семантична прозорість терміна буває оманливою, оскільки буквальне розуміння покомпонентної семантичної основи терміна може спричиняти хибні інтерпретації його узвичаєного термінологічного значення і в мові джерелі, і в мові, що запозичує (українській).

Ключові слова: соціолінгвістика, термінологічні інновації, запозичення, мовна політика, мовна ідеологія, кодифікація

Innovations in the Ukrainian sociolinguistic terminology

Summary

Since the beginning of the 21st century Ukrainian sociolinguistic discourse has been supplemented by quite a number of new terms and concepts that were not in use before. These innovations are important not only as a powerful tool of enhancing the cognitive capacity of the respective linguistic discipline, but also from the perspective of their impact upon the language legislation and the language policy whose participants are not only state agencies, but also the media, scientific and educational institutions, numerous NGOs etc. The chapter discusses the terminological borrowings from the English language, their semantic and cognitive peculiarities in Ukrainian as compared with those in the source language. It is argued that semantic transparency of the verbal constructions representing recent terminological innovations may cause erroneous interpretation of their conventional terminological meaning both in the source language and in the borrowing language (Ukrainian).

Key words: sociolinguistics, terminological innovations, borrowings, language policy, language ideology, codification

Ажнюк Богдан – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, azhniuk@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9496-1544>

Analiza konwersacji w badaniu funkcjonowania języka w życiu codziennym

Wstęp

Celem artykułu jest przybliżenie i wzbudzenie szerszego zainteresowania analizą konwersacji (dalej CA, ang. Conversation Analysis) – koncepcją badawczą stosowaną do studiowania codziennych interakcji. CA rozwinęła się na podstawie pracy Harveya Sacksa, amerykańskiego socjologa, który we wczesnych latach 70. zajmował się opracowywaniem technik analizy naturalnego języka w oparciu o etnometodologię (dalej EM, ang. Ethnomethodology) zapoczątkowaną przez swojego wykładowcę, Harolda Garfinkela. W pierwszej części artykułu nakreślę podstawowe założenia EM, które posłużyły jako podłoże dla rozwoju CA. Druga część poświęcona jest głównym zagadnieniom związanym z CA. Na zakończenie przedstawię kilka przykładów ilustrujących jak można użyć CA do studiowania współczesnej rzeczywistości społecznej poprzez analizę interakcji wziętych z codziennego życia.

Etnometodologia

EM stała się znana po opublikowaniu w 1967 roku książki Garfinkela *Studia z etnometodologii*. Jest to zbiór badań empirycznych, na podstawie których autor zaobserwował interakcyjny i uporządkowany charakter życia społecznego, tzn. że każdy fakt lub zjawisko społeczne jest wspólnym produktem codziennej aktywności członków danego społeczeństwa (Garfinkel 1967: vii). Ten porządek i przewidywalność, które stanowią podstawę funkcjonowania rzeczywistości społecznej, dają się analizować właśnie poprzez obserwację codziennej rutynowej aktywności jej uczestników.

Garfinkel (Garfinkel 1967: 41-75) wraz ze swoimi studentami przeprowadził szereg eksperymentów, żeby sprawdzić co się stanie, kiedy ktoś ten porządek spróbuje naruszyć. Poleciał on studentom zachowywać się w nietypowy sposób wobec znajomych lub obcych osób, np. prosić o wyjaśnianie zwykłych wypowiedzi w trakcie rozmowy, albo odnosić się do domowników jak do nieznajomych. Okazało się, że taki stan rzeczy trudno było długo utrzymać: studenci mieli trudności z wyzbyciem się nawyków i „zapomnieniem” rutynowo wykonywanych czynności, zaś ich współroz-mówcy reagowali zdziwieniem, zaniepokojeniem, zakłopotaniem, złością itp., a także domagali się wyjaśnień i dążyli do przywrócenia znanego im porządku.

Aby zilustrować jak ten porządek funkcjonuje, Garfinkel (Garfinkel 1996: 10) przytacza przykład ruchu drogowego na autostradzie. W każdym poszczególnym momencie jego aktualni uczestnicy wspólnie organizują ten ruch: działając zgodnie ze swoją zwyczajną kompetencją, rutynowo i bezproblemowo, na bieżąco stwarzają oni „właśnie takóść” przepływu samochodów, która jest dla nich znajoma, powszednia i obserwowalna. A więc ten ruch jest wytworem jego aktualnych uczestników, którzy w danej chwili są zorientowani („oriented”) na jego stwarzanie, nie będąc jednocześnie ich własnego autorstwa, ponieważ kiedy zjadą z autostrady, to wjadą na nią inni kierowcy, aby wspólnie kontynuować to działanie. Garfinkel mówi o „nieśmiertelności” ludzkiej pracy, której aktualni wykonawcy wiedzą, że czynności organizujące dany porządek, które akurat wykonują, poprzedziły ich i będą trwać po ich odejściu.

Należy zwrócić uwagę, że nie tylko czynności zbiorowe, ale również te wykonywane pojedynczo, takie jak ubieranie się, czytanie książki lub pisanie listu, mają społeczny charakter. Są one częścią wspólnego życia, które je umożliwia i organizuje: nauczyliśmy się jak je wykonywać poprzez interakcję z innymi, dzięki czemu są one rozpoznawalne właśnie jako te czynności, którymi są, nie tylko dla osoby, która je wykonuje, ale i dla innych. Okoliczności, w których możemy być sami, oraz czynności, które wykonuje się w pojedynkę, są społecznie zorganizowane i usankcjonowane. Za to, czy wykonujemy te czynności w odpowiednich okolicznościach i w akceptowany sposób, również odpowiadamy przed innymi (Francis, Hester 2004: 1-2). Można to zilustrować następującym przykładem Sacksa (Sacks 1984b: 415): istnieje pewien repertuar czynności, które powszechnie

uważa się za „zwyyczajne” spędzanie wieczoru, np. oglądając telewizję; nie jest natomiast przyjęte spędzanie wieczoru na przyglądaniu się ścianom. Co prawda istnieją sytuacje, kiedy taka czynność jest dopuszczalna, np. po zażyciu narkotyków, ale bez tego „zwykły człowiek” nie spędza czasu w ten sposób, nawet jeśli nikogo nie ma w pobliżu.

Przedmiotem badań EM są właśnie konkretne przypadki sytuacyjnego realizowania przyziemnych czynności, poprzez które nieustannie stwarzany jest porządek życia społecznego. Zajmuje się ona obserwacją używanych przez członków społeczeństwa metod (lub procedur), które czynią wykonywane przez nich czynności, jak to określił Garfinkel (Garfinkel 1967: vii), „widocznie-racjonalnymi-i-opowiadalnymi-dla-wszelkich-praktycznych-potrzeb” (ang. „visibly-rational-and-reportable-for-all-practical-purposes”), a więc rozpoznawalnymi i „wytłumaczalnymi” (ang. „accountable”) właśnie jako czynności, poprzez które stwarzają i kierują oni przebiegiem codziennego życia. EM analizuje zatem mechanizmy organizujące codzienne życie. Te czynności i metody są tożsame ze sobą wzajemnie a także z samymi sobą, nie reprezentują więc czegoś innego i nie należy próbować ich interpretować jako znaków lub symboli (Garfinkel 1996: 7-8; Garfinkel 1967: vii-viii, 1). Obserwację tych metod czy też procedur umożliwia ich jawność i zrozumiałość. Ludzie jako członkowie społeczeństwa działają w sposób czytelny dla innych, i sami też nieustannie obserwują to, co robią inni. Kompetentne uczestnictwo w życiu społecznym wymaga, by uczestnicy zwracali uwagę i rozumieli, co się wokół nich dzieje. EM wychodzi z założenia, że obserwacja jest czymś, co robi każdy, a socjologowie są przede wszystkim członkami społeczeństwa, wyposażonymi w te same rodzaje kompetencji społecznych, co inni. Obserwacja jest więc rozumiana jako rutynowa czynność codziennego życia, a nie technika socjologiczna (jak na przykład w etnografii, gdzie wyraźne jest rozróżnienie pomiędzy obserwowanym a obserwującym). Etnometodolog jako obserwator bazuje na swojej przynależności do społeczeństwa, i w ten sposób widzi i rozumie co ludzie robią w sytuacji, w której są obserwowani (Francis, Hester 2004: 21-23). EM stara się wyjaśnić, jak to się dzieje, że członkowie społeczeństwa rutynowo rozumieją, co się wokół nich dzieje, co robią oni sami oraz inni, i kim są dla siebie wzajemnie, czyli jakich kompetencji wymaga realizacja przyziemnych, zwyczajnych czynności, które jako członkowie społeczeństwa zwykle uznajemy za proste i oczywiste. Oznacza to, że analityk,

obserwując życie społeczne, powinien odejść od postrzegania rzeczywistości jako oczywistej i zastanowić się, w jaki sposób czynności, które ją stwarzają wykonywane są tak, by były zrozumiałe dla innych – jak ta ich rozpoznawalność i „wytłumaczalność” jest osiągnięta (Francis, Hester 2004: 33; Watson 1994: 406–410). Charakterystyczne jest, że EM nie czyni żadnych konkretnych założeń teoretycznych, tylko przyjmuje perspektywę uczestników konkretnej sytuacji i podąża w kierunku, w którym prowadzi materiał badawczy (Watson 1994: 414).

Zainteresowania Garfinkela podzielał jego student Harvey Sacks, który skupił się zwłaszcza na roli języka w procesie stwarzania tego porządku. Język nie powinien być tu jednak rozumiany w wąskim znaczeniu np. składni i semantyki danego języka; chodzi o tzw. „naturalny język”, czyli system praktyk językowych, które pozwalają na współtworzenie potocznej wiedzy oraz dokonywanie wszelkich praktycznych czynności (Butler et al. 2009: 3; Garfinkel, Sacks 1970: 342). CA rozwinęła się właśnie podstawie prac Sacksa¹.

Analiza konwersacji

Harvey Sacks i jego współpracownicy, Emanuel Schegloff i Gail Jefferson, w latach 60-tych i 70-tych starali się realizować koncepcję EM analizując zwykłe, codzienne rozmowy. Ich badania z założenia przeprowadzane były na materiale zebranym w naturalnych okolicznościach, jak rozmowy twarzą w twarz lub przez telefon – w przeciwieństwie, na przykład, do wywiadów lub eksperymentów, które są w taki czy inny sposób zmanipulowane przez naukowców. Głównym powodem, dla którego Sacks skupił się akurat na rozmowach było to, że można je nagrać i odtwarzać wiele razy, sporządzić transkrypcję, a tym samym studiować materiał tak długo jak to konieczne, wracać do niego, weryfikować rezultaty analizy, porównywać z innymi materiałami i badaniami, używać do innych badań, a także

¹ Główne dzieło Sacksa, *Wykłady na temat konwersacji* (*Lectures on Conversation*), jest zbiorem jego (nagranych wcześniej) wykładów zebranych i zredagowanych przez Gail Jefferson już po jego śmierci, i wydanych w 1992 i 1995 roku. Sam Sacks zginął w wypadku samochodowym w 1975 roku (w wieku czterdziestu lat) i nie pozostawił po sobie zbyt wielu publikacji.

udostępnić innym² (Atkinson, Heritage 1984: 2-4; Sacks 1984a: 26). W przeciwieństwie do innych badań jakościowych, wykorzystujących przeważnie konwencjonalną ortograficzną metodę transkrypcji, która „oczyszcza” tekst wypowiedzi czyniąc go bardziej czytelnym, CA stosuje skomplikowany system transkrypcji opracowany przez Jefferson (Jefferson 2004: 13-31). Zawiera on transkrypcję wszystkich całych i części słów, słyszalnych na nagraniu, a także symbole odnoszące się do innych elementów wypowiedzi, takich jak przerwy, intonacja, nasilenie głosu, wydłużenie, ucięcie dźwięków itd., co pozwala na zachowanie najdrobniejszych jej szczegółów (Psathas, Anderson 1990: 75-99).

Sacks (Sacks 1995: 3-11, 306-311) zauważył, że rozmowy wykazują silne tendencje do prawidłowości w swojej strukturze, i że nieodmiennie składają się z ciągu pasujących do siebie elementów: wezwanie wymaga odzewu, pytanie odpowiedzi i tak dalej. Można wręcz powiedzieć, że te prawidłowości obowiązują niezależnie od woli ich uczestników. Na bazie tych obserwacji Sacks i jego współpracownicy opracowali podstawowe wskazówki do analizy konwersacji (Sacks et al. 1974: 696-735).

Głównym celem CA jest wyodrębnienie, opis i objaśnienie zasad, którymi kierują się rozmówcy organizując przebieg rozmowy, swoje zachowanie w jej trakcie, a także reagując na zachowanie innych. Jak wyjaśnia Sacks (Sacks 1984a: 26-27), chodzi o to, żeby spojrzeć na czynności wykonywane przez konkretnych ludzi w konkretnych sytuacjach w taki sposób, aby zobaczyć je jako wytwory pewnej maszynierii. CA stara się tą maszynierię poznać właśnie poprzez te jej wytwory. Analiza skupia się więc na zjawiskach, które można zaobserwować w konkretnych interakcjach, ale podstawowym celem CA jest odkryć wspólne reguły kierujące ich przebiegiem (Atkinson, Heritage 1984: 1; Schegloff, Sacks 1973: 290). CA postawiła sobie za zadanie, by nazwać i opisać te reguły w podobnie systematyczny sposób jak nazywa się na przykład części mowy lub zdania. Takie badania polegają na dokładnej, szczegółowej analizie epizodów interakcji (Sacks 1984a: 21-27; Psathas 1994: 1-3). W wywiadzie z Wong i Olsherem (Wong, Olsher 2000: 119-126) Schegloff opisuje krok po kroku jak to się

² Na stronie <https://www.conversationanalysis.org/> można znaleźć nagrania z różnych badań, np. Schegloffa.

odbywa z praktycznego punktu widzenia, natomiast ogólny przekaz można ująć w następujący sposób: trzeba usiąść i obserwować materiał, i starannie zapisywać swoje obserwacje, i tak w kółko, aż w końcu znajdzie się coś ciekawego – albo i nie. Należy pamiętać, że nic, co pojawia się w interakcji, nie może być z góry wykluczone jako przypadkowe lub nieistotne (Atkinson, Heritage 1984: 4). Sacks (Sacks 1984b: 413) wyjaśnia strategię badań w ten oto sposób: chodzi o to, żeby pojedyncze sekwencje rozmów rozłożyć na części tak, aby znaleźć reguły, techniki, metody itp. używane do uzyskiwania tych elementów w rozmowie, które stanowią o jej porządku. W ten sposób, wychodząc od pojedynczego zjawiska w pojedynczej sekwencji można obserwować prawidłowości powtarzające się w rozmowach. A więc, analityk zauważa pewien element interakcji, jakiś sposób mówienia (albo zachowania, np. zmianę postawy lub kierunku patrzenia), i zadaje pytania: „Co to tutaj robi?”, „Do czego służy w danym kontekście?”, „Jak wykazać, że dana odpowiedź na te pytania jest prawidłowa?”. Czyli analizę zaczyna się od jednej cegiełki pytając, do budowania czego została ona użyta, i jak to można udowodnić (Schegloff 2009: 376). Ostatecznie taka analiza przybiera charakterystyczną formę fragmentów opisujących indukcyjne rozumowanie skupione wokół krótkich urywków transkrypcji nagranej rozmowy (Wei 2002: 162-163). Można pracować z serią fragmentów rozmów, które ilustrują pewne konkretne zjawisko i jego warianty lub grupę powiązanych zjawisk składających się na pewną domenę zjawisk. Można też pracować nad szeregiem zjawisk lub domen zjawisk występujących w pojedynczym fragmencie rozmowy (np. Schegloff o badaniu jednego fragmentu (Schegloff 1987: 101-114), Pomerantz o podawaniu źródła wiedzy (Pomerantz 1984: 607-625) i o pozyskiwaniu informacji (Pomerantz 1980: 186-198), Schegloff et al. na temat „napraw” („repairs”) (Schegloff et al. 1977: 361-382), oraz Schegloff i Sacks o przystępowaniu do zakończenia konwersacji (Schegloff, Sacks 1973: 289-327).

Pamiętamy, że założeniem EM jest to, iż życie społeczne odbywa się zgodnie z pewnym porządkiem – rządzą nim zasady, które określają, jak ludzie mają się zachowywać i komunikować. Otóż w przypadku CA podstawową zasadą i punktem wyjściowym analizy jest struktura konwersacji; stanowi ona fundament konwersacji: jej przebieg jest w tej strukturze osadzony i poprzez nią realizowany. W jednej z początkowych prac, Sacks et al (Sacks et al. 1974: 696-735) opisali kluczowe kwestie dotyczące organizacji

typowej konwersacji, które służą jako podstawa badań CA. A więc po pierwsze i najważniejsze, rozmówcy wypowiadają się pojedynczo i po kolei, a przy wymianie mówcy przerwy i nakładanie się wypowiedzi są z zasady minimalne. Te „kolejki” wypowiedzi składają się na sekwencje. Kolejki uporządkowane są w taki sposób, że każda z nich wynika z poprzedniej wypowiedzi, i stanowi punkt wyjścia dla kolejnej – muszą być więc one ze sobą powiązane, żeby utworzyć sekwencję. Sekwencja jest podstawową częścią składową interakcji, która ma znaczenie. Sekwencje i kolejki (a nie np. zdania) są też podstawowym wycinkiem konwersacji dla analizy. Strukturę sekwencji wyraża formuła *ababab*, gdzie *a* i *b* oznaczają strony (raczej niż uczestników, gdyż strona może mieć więcej niż jednego uczestnika) rozmowy. Przykładem struktury sekwencyjnej jest „para przylegająca” („adjacency pair”). Jest to rodzaj sekwencji, złożonej z dwóch bezpośrednio następujących po sobie wypowiedzi, na przykład pytanie-odpowiedź, powitanie-powitanie, zaproszenie-przyjęcie/odrzućcie, ale istnieje wiele innych kombinacji sekwencyjnych. Są to normy, na które strony interakcji zorientowane są w organizowaniu rozmowy i można je zaobserwować w każdej konwersacji (Atkinson, Heritage 1984: 5-6; Sacks 1984a: 21-27; Schegloff et al. 1977: 361-382; Sacks et al. 1974: 696-735; Schegloff, Sacks 1973: 289-327).

Podczas interakcji rozmówcy dokonują różnych czynności społecznych: obiecują, zapraszają, odmawiają, proszą, pozyskują informacje, obwiniają się wzajemnie itd. Mogą też podejmować działania, poprzez które realizowane są różne tożsamości czy też role, takie jak „bycie ekspertem”, „bycie nauczycielem” itp (Pomerantz 1990: 231; Pomerantz 1978a: 115-121). CA bada sposoby dokonywania tych różnych działań – należy jednak pamiętać, że te działania same w sobie nie powinny być punktem wyjścia czy też celem badania. Skupienie się na samym użyciu elementów leksykalnych, zwłaszcza bez zwracania uwagi na położenie wypowiedzi, w których one występują, może być mylące. Na przykład takie wypowiedzi jak „obiecuję” lub „założę się” w wielu przypadkach nie oznaczają obiecywania ani zakładania się, ale sygnalizują przystąpienie do zamknięcia danego segmentu rozmowy. Analizę lepiej zaczynać od stosunkowo stabilnych organizacyjnie praktyk, na przykład użycie „halo” przy odbieraniu telefonu, powtórzeń takich jak „nie nie nie”, albo imion lub innych form używanych dla identyfikacji osób, o których się rozmawia (Sidnell 2009: 15;

Schegloff 1984a: 30)³. Zauważywszy, że pewne „pierwsze” działanie determinuje jakieś odpowiednie „drugie”, można przystąpić do zbadania różnych sposobów, na jakie współrozmówca może to „drugie” zrealizować, albo w widoczny sposób wstrzymać się od jego realizacji, lub też uniknąć jego realizacji poprzez podjęcie jakiegoś innego działania. Jeśli zostanie wykazane, że z kolei autorzy „pierwszego” działania reagują w usystematyzowany sposób na różne alternatywne „drugie” działania lub ich widoczny brak, zostanie wówczas również wykazane, że mamy do czynienia ze sformalizowaną konstrukcją danego działania (Atkinson, Heritage 1984: 6).

CA zajmuje się więc, po pierwsze, analizą „praktyk konwersacji” („*practices of conversation*”), czyli, można powiedzieć, elementami szkieletu, czy też struktury rozmowy, które można określić jako nośniki czynności społecznych. Wskazano na przykład, że kolejki w rozmowie następują po sobie z minimalnymi przerwami, i że zdarza się, że wypowiedzi kolejnych rozmówców nakładają się na siebie (Sacks et al. 1974: 696-735), zaobserwowano też w jaki sposób kolejki tworzą sekwencje (Schegloff, Sacks: 289-327; Sacks 1987: 54-69). Po drugie, CA zajmuje się „praktykami w konwersacji” („*practices in conversation*”), a więc treścią rozmów, czyli czynnościami osadzonymi w tej strukturze, opisując na przykład jak powstaje dwuznaczność w rozmowie i jak rozmówcy sobie z nią radzą (Schegloff 1984a: 28-52), jak ludzie reagują na komplementy (Pomerantz 1978b: 79-112), czy też jak opowiadają o swoich kłopotach (Jefferson 1980: 153). Można zresztą powiedzieć, że są to dwie strony tej samej monety – nie da się studiować i odkrywać ich oddzielnie. Podstawowym zapytaniem, jakie stawiają sobie analitycy, jest: „Dlaczego teraz to?” („*Why that now?*”) – dlaczego ta osoba mówi właśnie to w tym konkretnym momencie. To pytanie, jak wyjaśniają Schegloff i Sacks (Schegloff, Sacks 1973: 299), stanowi „kwestię bezustannie istotną” dla uczestników rozmowy w odniesieniu do pojawiających się w niej wypowiedzi. W ujęciu bardziej ogólnym, wychodząc od analizy sekwencyjnej organizacji rozmowy ujawniamy praktyczne metody i procedury pojmowania i funkcjonowania w życiu codziennym,

³ Mogą, oczywiście, występować międzykulturowe różnice w tego typu zwyczajach (np.: Heritage 1999: 70-71).

a w związku z tym także interakcyjne podłoże porządku społecznego (Butler et al. 2009: 6-7; Sacks 1984a: 21-27; Schegloff et al. 1977: 361-382).

Można jeszcze wspomnieć, że sam termin „analiza konwersacji” nie całkiem precyzyjnie oddaje charakter tego typu badań. Pomimo, że konwersacja rzeczywiście jest podstawową formą interakcji w życiu społecznym, to badania CA nie muszą ograniczać się ściśle do samej rozmowy. Po pierwsze, dlatego, że można mówić nie tylko konwersując. Wykłady, seminaria, przemowy itd. też są formami interakcji i wykazują prawidłowości w strukturze, choć nie stanowią konwersacji. Po drugie, elementy komunikacji niewerbalnej, takie jak spojrzenie, gestykulacja, potrząsanie głową, uścisk dłoni, uśmiech i wiele innych również mogą stanowić przedmiot analizy. Dlatego często używa się określenia „mowa-w-trakcie-interakcji” („talk-in-interaction”). Mówi się też czasem o „mówieniu i innych zachowaniach podczas interakcji” („talk and other conduct in interaction”) (Sacks, Schegloff 2002: 133-146; Psathas 1994: 2; Schegloff 1987: 101-102, 105-107). CA już we wczesnych etapach swojego rozwoju używała, jak to określa Schegloff (Schegloff 2009: 359-360), „prymitywnej” technologii zapisu wideo, uzupełniając badania analizą gestykulacji (Schegloff 1984b: 266-296). Aktualnie postęp technologiczny umożliwiający wysokiej jakości nagrania wideo pozwala uwzględnić multimodalność interakcji w badaniach (Mondada, Svinhufvud 2016: 1-53; Mondada 2019: 47-62). Transkrypcja tego typu zjawisk wymaga dodatkowych symboli (Mondada 2016).

Jeszcze inny, stosunkowo nowy typ badań CA dotyczy komunikacji w Internecie. Komunikacja internetowa, zarówno synchroniczna, jak i asynchroniczna, może być określona i analizowana jako konwersacja (Benwell, Stokoe 2006: 243-279; Panyametheekul, Herring 2003). Charakteryzuje się ona szeregiem adaptacji, których rolą jest upodobnienie jej do komunikacji ustnej, m. in. wypowiadanie się „po-kolei”, używanie znaków typograficznych reprezentujących elementy prozodii, oraz cytowanie wcześniejszych wypowiedzi w celu przywołania kontekstu. Co ważne z punktu widzenia EM i CA, jest ona odbierana jako rozmowa również przez jej użytkowników, np. często mówi się o rozmawianiu raczej niż o pisaniu przez Internet. Również jej funkcja wydaje się podobna do tej, jaką pełni rozmowa twarzą w twarz lub przez telefon (Herring 2010). Dodatkowo Internet zapewnia praktycznie nieograniczony dostęp do wygenerowanych w sposób naturalny i nienaruszonych danych. Interakcje

w formie pisanej nie wymagają transkrypcji, co sprawia, że eliminuje się wpływ analityka na zapis zebranego materiału. Naukowiec ma również możliwość dostępu do danych w „naturalny” sposób, a mianowicie jako „lurker” (osoba obserwująca interakcje w Internecie, ale nie biorąca w nich udziału). W ten sposób rozwiązuje się również problem „paradoksu obserwatora” – gdzie świadomość obecności naukowca może mieć wpływ na zachowanie uczestników badania, a więc i na stopień „naturalności” materiału badawczego (Benwell, Stokoe 2006: 253). Badania oparte na CA można przeprowadzać w różnych typach stron i serwisów internetowych (Giles et al. 2015: 45-51), np. forach (Gibson 2009), czatach (Simpson 2005: 337-361), a także w mediach społecznych (Housley et al. 2017: 627-644; Meredith, Stokoe 2014: 181-207).

Uwagi końcowe

Podsumowując, można śmiało powiedzieć, że CA zasługuje na zainteresowanie jako podejście odpowiednie dla badania organizacji i funkcjonowania współczesnego społeczeństwa, włączając w to ważne i aktualne zagadnienia społeczne poruszane przez socjologię tradycyjną. Schegloff (Schegloff 1999: 561-562) podaje następujący przykład: przemoc i nadużycia są, tak jak inne zjawiska, wplecione w strukturę codziennego życia. Odpowiednie narzędzia dają możliwość zrozumienia ich przebiegu poprzez analizę środków i praktyk, których ludzie używają na co dzień do współtworzenia interakcji. Na tej podstawie można próbować wyjaśnić, jak dochodzi do różnych niepożądanych rezultatów, i ewentualnie jak ich uniknąć.

Dla ilustracji można przytoczyć badanie Kitzinger i Frith (Kitzinger, Frith 1999: 293-316), które przeanalizowały programy edukacyjne skierowane do młodych kobiet, mające na celu ustrzec je przed gwałtem na randce. Typowym elementem takich zajęć jest uczenie, że należy odmawiać jasno, bezpośrednio i zdecydowanie: „po prostu powiedzieć nie” („just say no”), co wynika z założenia, że młode kobiety mają trudności z odmawianiem niechcianej aktywności seksualnej. Po przeanalizowaniu literatury z zakresu CA dotyczącej wyrażania odmowy w różnych sytuacjach życia codziennego autorki stwierdziły, że bezpośrednia odmowa jest

zachowaniem nietypowym dla zwykłych interakcji. Przeważnie jest to złożony proces zawierający wprowadzenia, opóźnienia, wyjaśnienia i inne strategie łagodzące, a bezceremonialne odmawianie jest odbierane jako niegrzeczne lub wręcz wrogie. Autorki doszły więc do wniosku, że naleganie na bezpośrednie odmawianie jest bezzasadne lub wręcz szkodliwe, gdyż sugeruje, że ogólnie używane i kulturowo usankcjonowane strategie odmawiania mogą w tej sytuacji wzbudzać uzasadnione wątpliwości. Bardziej uzasadnione byłoby przyjrzenie się tym partnerom kobiet, którzy twierdzą, że nie rozumieją sposobów wyrażania odmowy, które sami rutynowo stosują.

CA można również stosować do obserwacji zmian społecznych poprzez analizę zmian w dystrybucji praktyk interakcyjnych. Na przykład aktualnie amerykańscy lekarze stosunkowo często poruszają temat stylu życia w rozmowach ze swoimi pacjentami. Długoterminowe badania interakcji lekarz-pacjent w Stanach Zjednoczonych prawdopodobnie wykazałyby właśnie trend w tym kierunku (Heritage 1999: 72). Natomiast obecnie pojawiają się badania ilustrujące wpływ pandemii na zmiany w zachowaniach społecznych, np. w powitaniach (Mondada et al. 2020a: 217-232; Mondada et al. 2020b: 441-468).

Na zakończenie można przytoczyć słowa Smitha, Fitzgeralda i Housley'a (Smith et al. 2021: 1): Sacks zaproponował znakomity sposób analizy, który pozwala na wysoce techniczne, szczegółowe, a jednocześnie niezwykle proste rozwiązanie niektórych z najbardziej palących problemów nauk społecznych dotyczących języka, kultury, wiedzy, znaczeń, działań i organizacji społeczeństwa. Praca Sacksa, bardziej niż jakiegokolwiek innego socjologa, z Ervingiem Goffmanem włącznie, rzuciła światło na pozornie błahe zjawiska społeczne, „ukryte w widocznym miejscu”.

Literatura

- Atkinson J. M., Heritage J., *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*, Cambridge 1984.
- Benwell B., Stokoe E., *Discourse and Identity*, Edynburg 2006.
- Butler C. W., Fitzgerald R., Gardner R., *Branching out: Ethnomethodological Approaches to Communication* [in:] „Australian Journal of Communication”, nr 3, 2009, s. 1-14.

- Francis D., Hester S. *An Invitation to Ethnomethodology*, Londyn 2004.
- Garfinkel H., *Ethnomethodology's Program* [in:] „Social Psychology Quarterly”, nr 1, 1996, s. 5-21.
- Garfinkel H., *Studies in Ethnomethodology*, New Jersey, 1967.
- Garfinkel H., Sacks H., *On Formal Structures of Practical Actions* [in:] *Theoretical Sociology: Perspectives and Developments*, red. J. C. McKinney, E. A. Tiryakian, Nowy Jork 1970, s. 338-266.
- Gibson W., *Intercultural Communication Online: Conversation Analysis and the Investigation of Asynchronous Written Discourse* [in:] „Forum: Qualitative Social Research”, nr 1, 2009, art. 49.
- Giles D., Stommel W., Paulus T., Lester J., Reed D., *Microanalysis of Online Data: The Methodological Development of „Digital CA”* [in:] „Discourse, Context and Media”, nr 7, 2015, s. 45-51.
- Heritage J., *Conversation Analysis at Century's End: Practices of Talk-in-Interaction, Their Distributions, and Their Outcomes* [in:] „Research on Language and Social Interaction”, nr 1-2, 1999, s. 69-76.
- Herring S. C., *Computer-Mediated Conversation: Introduction and Overview (Part I)* [in:] „Language@Internet”, nr 7, 2010, article 2.
- Housley W., Webb H., Edwards A., Procter R., Jirotko M., *Digitizing Sacks? Approaching Social Media as Data* [in:] „Qualitative Research”, nr 6, 2017, s. 627-644.
- Jefferson G., *Glossary of Transcript Symbols with an Introduction* [in:] *Conversation Analysis: Studies from the First Generation*, red. G. H. Lerner, Amsterdam 2004, s. 13-31.
- Jefferson G., *On „Trouble-Premonitory” Response to Inquiry* [in:] „Sociological Inquiry”, nr 3-4, 1980, s. 153-185.
- Kitzinger C., Frith H., *Just Say No? The Use of Conversation Analysis in Developing a Feminist Perspective on Sexual Refusal* [in:] „Discourse and Society”, nr 3, 1999, s. 293-316.
- Meredith J., Stokoe E., *Repair: Comparing Facebook „Chat” with Spoken Interaction* [in:] „Discourse & Communication”, nr 2, 2014, s. 181-207.
- Mondada L., *Contemporary Issues in Conversation Analysis: Embodiment and Materiality, Multimodality and Multisensoriality in Social Interaction* [in:] „Journal of Pragmatics”, nr 145, 2019, s. 47-62.
- Mondada L., *Conventions for Multimodal Transcription*, 2016, https://franzoesistik.philhist.unibas.ch/fileadmin/user_upload/franzoesistik/mondada_multimodal_conventions.pdf, [13.09.2021]
- Mondada L., Bänninger J., Bouaouina S., Gauthier G., Hänggi P., Koda M., Svensson H., Tekin B. S., *Changing Social Practices. Covid-19 and New Forms of Sociality* [in:] „Etnografia e ricerca qualitativa”, nr 2, 2020, s. 217-232.

- Mondada L., Bänninger J., Bouaouina S., Gauthier G., Hänggi P., Koda M., Svensson H., Tekin B. S., *Human Sociality in the Times of the Covid-19 Pandemic: A Systematic Examination of Change in Greetings* [in:] „Journal of Sociolinguistics”, nr 24, 2020, s. 441-468.
- Mondada L., Svinhufvud K., *Writing-in-Interaction: Studying Writing as a Multimodal Phenomenon in Social Interaction* [in:] „Language and Dialogue”, nr 1, 2016, s. 1-53.
- Panyametheekul S., Herring S. C., *Gender and Turn Allocation in a Thai Chat Room* [in:] „Journal of Computer-Mediated Communication”, nr 1, 2003.
- Pomerantz A., *Attributions of Responsibility: Blamings* [in:] „Sociology”, nr 1, 1978a, s. 115-121.
- Pomerantz A., *Compliment Responses: Notes on the Cooperation of Multiple Constraints* [in:] *Studies in the Organization of Conversational Interaction*, red. J. Schenkein, New York 1978b, s. 79-112.
- Pomerantz A., *Conversation Analytic Claims* [in:] „Communication Monographs”, nr 3, 1990, s. 231-235.
- Pomerantz A., *Giving Sources of Basis: the Practice in Conversation of Telling „How I Know”* [in:] „Journal of Pragmatics”, nr 8, 1984, s. 607-625.
- Pomerantz A., *Telling My Side: „Limited Access” as a „Fishing” Device* [in:] „Sociological Inquiry”, nr 3-4, 1980, s. 186-198.
- Psathas G., *Conversation Analysis: The Study of Talk-in-Interaction*, Londyn 1994.
- Psathas G., Anderson T., *The „Practices” of Transcription in Conversation Analysis* [in:] „Semiotica”, nr 1-2, 1990, s. 75-99.
- Sacks H., *Lectures on Conversation*, red. G. Jefferson, Oksford 1995.
- Sacks H., *Notes on Methodology* [w:] *Structures of Social Actions: Studies in Conversation Analysis*, red. J. M. Atkinson, J. Heritage, Cambridge 1984a, s. 21-27.
- Sacks H., *On Doing ‘Being Ordinary’* [in:] *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*, red. J. M. Atkinson, J. Heritage, Cambridge 1984b, s. 413-429.
- Sacks H., *On the Preferences for Agreement and Contiguity in Sequences in Conversation* [in:] *Talk and Social Organisation*, red. G. Button, J. R. E. Lee, Clevedon 1987, s. 54-69.
- Sacks H., Schegloff E. A., *Home Position* [in:] „Gesture”, nr 2, 2002, s. 133-146.
- Sacks H., Schegloff E. A., Jefferson G., *A Simplest Systematics for the Organization of Turn-Taking for Conversation* [in:] „Language”, nr 4, 1974, s. 696-735.
- Schegloff E. A., *Analyzing Single Episodes of Interaction: An Exercise in Conversation Analysis* [in:] „Social Psychology Quarterly”, nr 2, 1987, s. 101-114.
- Schegloff E. A., *On Some Gesture's Relation to Talk* [in:] *Structures of Social Actions. Studies in Conversation Analysis*, red. J. M. Atkinson, J. Heritage Cambridge, 1984b, s. 266-296.

- Schegloff E. A., *On Some Questions and Ambiguities in Conversation* [in:] *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*, red. J. M. Atkinson, J. Heritage, Cambridge 1984a, s. 28-52.
- Schegloff E. A., *One Perspective on Conversation Analysis: Comparative Perspective* [in:] *Conversation Analysis: Comparative Perspectives*, red. J. Sidnell, Cambridge 2009, s. 357-406.
- Schegloff E. A., „Schegloff's Texts” as „Billig's Data”: A Critical Reply [in:] „Discourse & Society”, nr 4, 1999, s. 558-572.
- Schegloff E. A., Jefferson G., Sacks H., *The Preference for Self-Correction in the Organization of Repair in Conversation* [in:] „Language”, nr 2, 1977, s. 361-382.
- Schegloff E. A., Sacks H., *Opening up Closings* [in:] „Semiotica” nr 4, 1973, s. 289-327.
- Sidnell J., *Conversation Analysis: Comparative Perspectives*, Cambridge 2009.
- Simpson J., *Conversational Floors in Synchronous Text-Based CMC Discourse* [in:] „Discourse Studies”, nr 3, 2005, s. 337-361.
- Smith R. J., Fitzgerald R., Housley W., *On Sacks: Methodology, Materials, and Inspirations*, Abingdon 2021.
- The International Society for Conversation Analysis, <https://www.conversationanalysis.org/>, [08.09.2021]
- Watson G., *A Comparison of Social Constructionist and Ethnomethodological Descriptions of How a Judge Distinguished Between the Erotic and the Obscene* [in:] „Philosophy of Social Sciences”, nr 4, 1994, s. 405-425.
- Wei L., „What do you want me to say?” *On the Conversational Analysis approach to bilingual interaction* [in:] „Language in Society”, nr 2, 2002, s. 159-180.
- Wong J., Olshe D., *Reflections on Conversation Analysis and Nonnative Speaker Talk: An Interview with Emanuel A. Schegloff* [in:] „Issues in Applied Linguistics”, nr 1, 2000, s. 111-128.

Streszczenie

Podrozdział opisuje analizę konwersacji (CA, ang. Conversation Analysis) – koncepcję badawczą stosowaną do studiowania użycia języka, a także innych elementów codziennych interakcji. CA rozwinęła się na podstawie pracy Harveya Sacksa, który zajmował się opracowywaniem technik analizy naturalnego języka w oparciu o etnometodologię (EM, ang. Ethnomethodology) zapoczątkowaną przez Harolda Garfinkela. CA to szczegółowa analiza naturalnych interakcji ze zwróceniem uwagi zarówno na ich strukturę jak i na treść, aby obserwować, co ludzie robią, kiedy mówią to, co mówią, czyli jakich strategii używają do wykonywania różnych czynności społecznych podczas tych interakcji w zwykłych sytuacjach codziennego życia,

współtworząc w ten sposób porządek społeczny. Zarówno EM, jak i CA charakteryzuje się tym, że odrzucając wszelkie założenia teoretyczne traktują materiał badawczy wyłącznie z perspektywy uczestników danej sytuacji społecznej.

Słowa kluczowe: analiza konwersacji (CA), etnometodologia (EM), naturalny język, „mowa-podczas-interakcji” („talk-in-interaction”), Harvey Sacks.

Conversation analysis as an approach to studying the use of language in everyday life

Summary

The chapter describes Conversation Analysis (CA), an approach to studying the functioning of language as well as other conduct in everyday interactions. CA originated from the work of Harvey Sacks, who devised some techniques for analyzing natural language, based on Ethnomethodology (EM) developed by Harold Garfinkel. CA is a close analysis of naturally occurring interactions, focusing on both their structure and content. It observes what people do when they say what they say, i.e. what strategies we use to perform various social actions while interacting with one another in ordinary situations of everyday life, and in this way co-constructing our social order. Both EM and CA postulate approaching research material solely from the perspective of participants in a given social situation rather than applying the analyst's theoretical assumptions and preconceptions to it.

Key words: Conversation Analysis (CA), Ethnomethodology (EM), talk-in-interaction, natural language, Harvey Sacks.

Aleksiejuk Katarzyna – PhD, absolwentka Uniwersytetu Edynburskiego, niezależny naukowiec oraz konsultant, <https://otusalius.wordpress.com>, kat.aleksiejuk@ed-alumni.net.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4544-7768>

Лінгвофемінізація в сучасних персонологічних практиках: ренесанс та інституційність

Питання лінгвофемінізації в сучасній мовній стихії не можна вважати зовсім новим, хоча в такому термінологічному звучанні постає вперше. Термін 'лінгвофемінізація' в українській лінгвістиці чи не вперше використав Микола Степаненко (Степаненко 2018: 78–90), хоча як ключове слово його вживала Тетяна Космеда (Космеда 2014: 44–55). Водночас у наявних публікаціях не подано дефініцію цього терміна, що належно може бути розглянутим лише в загальному полі відповідних лексем на позначення присутності фемінативного в різних сучасних дискурсійних практиках. Актуальним постає розгляд поняття 'лінгвофемінізація', визначення його функційного поля та простеження статусного навантаження в текстах.

Метою дослідження є встановлення особливостей лінгвофемінізації в сучасних персонологічно-дискурсивних практиках із визначенням тенденцій ренесансності й інституційності. Заявлена мета мотивує вирішення окремих завдань: 1) з'ясувати основні дефінітивні ознаки поняття 'лінгвофемінізація' через співвідносність з рівнорядними й нерівнорядними поняттями; 2) простежити тенденції лінгвофемінізації в персонологічних практиках з окресленням її індикативності в них; 3) схарактеризувати ознаки ренесансності сучасної лінгвофемінізації з диференціюванням внутрішньотекстової щільності фемінітивності; 4) скваліфікувати інституційність лінгвофемінізації з виявом чинників її посилення і/чи послаблення.

Новизна дослідження визначувана кваліфікацією лінгвофемінізації, визначенням її співвідносності і/чи опозиційності з іншими поняттями цього ряду, з'ясуванням інституційності лінгвофемінізації. Теоретичне значення студіювання кваліфіковане обґрунтуванням поняття 'лінгвофемінізація', його інституційності в терміноло-

гічній лінгвосистемі. Практичне значення дослідження визначене можливістю використання його результатів у лексикографічній практиці, обґрунтуванні тлумачення фемінітивів у словниках різних типів.

В опрацюванні фемінітивів, їхнього статусу, репрезентативності в мовній системі, тенденцій та особливостей творення потрібно вирізняти декілька хвиль, чи етапів у хронологічному порядку (тут не заторкнуте питання тематичної класифікації, що вимагає окремого розгляду). Перша хвиля в суто лінгвістичному вимірі пов'язана з опрацюваннями теоретичних і практичних питань української граматики у XIX ст. (С. Смаль-Стоцький), об'єднувальним чинником поставало наголошення можливості окремих суфіксів (*-иц(я)*, *-ин(я)*, *-их(а)*, *-ов(а)*, *-ев(а)*, *-к(а)*) (Смаль-Стоцький, Гартнер 1914: 36) утворювати іменники жіночого роду, хоча в більшості граматик подібна констатація відсутня (І. Могилянський, М. Лучкай, Й. Левицький, Й. Лозинський, М. Осадца, П. Дячан, О. Партицький, О. Огоновський (1984: 18)), оскільки їхнім завданням було відстоювання самотності української мови, встановлення її конститутивних ознак та ін. Це відповідно відображало запити тогочасного суспільства в найменуванні соціальних ролей жінок. Окремий підетап охоплює кінець XIX – початок XX ст. (до 1933 р.). Його виділення ґрунтоване на вагомих теоретичних і навчальних працях нульових – 10-х рр. XX ст., зокрема на граматиках А. Кримського (1907), П. Залозного (1906), О. Курило (1918), І. Нечуя-Левицького (1913), Є. Тимченка (1917), Г. Шерстюка (1907), в яких уже окреслено загальні тенденції творення похідних форм жіночого роду (Нечуй-Левицький 1913: 20-25; Тимченко 1917), але основна увага в них сконцентрована на загальних нормах розподілу іменників за родами. Цей підетап для дослідження лінгвофемінізації особливий, оскільки з'являється фундаментальний словник Бориса Грінченка, в якому вперше системно подано іменникові форми жіночого роду (їх зафіксовано більше дев'ятисот – 935 (Фекета 1968)). Оскільки фемінітиви в цьому разі набули системного тлумачення, то можна говорити про відповідне функційне навантаження таких утворень у мовносоціальній практиці. Відповідним чином такі утворення набували і правописного закріплення у 20-ті роки XX ст. (Уп 1926; УП 1928; УП 1929). Цьому

сприяло й підвищення соціального статусу жінки, а також активний рух до їх утвердження в нормативно-правовому полі. Заявлені тенденції не набули системного закріплення в мовленнєво-поведінковій стихії. Аналізована хвиля фемінізації пов'язана також із правописною практикою, що була впроваджена насильницькими методами в 30-ті роки (Уп 1933; 1960) і з певними видозмінами тривала майже до кінця 80-х рр. XX ст. (Уп 1993). Пропоновані правописні переміни аж ніяк не торкалися особливостей використання фемінітивів, їх продукування. Призупинено було природну стихію творення фемінітивів, ґрунтовану на гендерному реформуванні, для найменування жінок у різних соціальних ролях. М'який ренесанс цієї хвилі можна спостерігати аж на початку 90-х рр. XX ст. Інституційними фемінітиви в першій хвилі, зокрема у 20-ті роки XX ст., поставали для художньо-, розмовно-дискурсивних практик, а також почасти – публіцистичних, але не офіційного характеру. Щоправда, були поодинокі спроби узаконення фемінітивів через внесення відповідних іменникових форм до офіційних документів, але це були поодинокі випадки, ніяк не регламентовані (Загнітко 2011: 140-156).

Певним зрушенням у розвитку фемінізації була друга хвиля, що охоплювала 50-90-ті роки XX ст., коли почали відбуватися значні зрушення в національно-суспільному сприйнятті не лише соціального статусу жінки, а й прагнення окремих випадків їх правового закріплення. Такі порухи знайшли відбиток у поповненні співвідносних іменниково-жіночих форм, що підтверджує реєстр слів „Словника української мови” (СУМ), у якому нараховується близько 3500 лексем на позначення осіб жіночої статті (У значної частини з них наявні ремарки *зневажл.*, *рідко*, *розм.*, що засвідчує упередженість національно-когнітивної бази до їх рівноправного функціонування з іменниками чоловічого роду). Інституційність фемінітивів у другій хвилі була обмежена лише художньо- та розмовно-дискурсивними практиками. Усі інші дискурсивні практики були жорстко цензуровані, тому лінгвофемінізація в них була обмежена.

Виділення третьої хвилі фемінізації пов'язане із загальними тенденціями демократизації, лібералізації, колоквіалізації (термін запропонований Крістіаном Мейром (1997 р.) для опису неформалізованих манер і кодексів поведінки (Meir 2004: 121-150)) суспільства

та функціонування мови. Водночас у цей період формується бачення гендерних ролей чоловіків і жінок з погляду домінантності та влади. Очевидно, формальним критерієм початку цієї хвилі можна вважати оприлюднення праць Мішеля Фуко з питань суспільної ієрархії через призму фізичного (сексуального) насильства (Фуко 1997: 102-118; 1999: 87-99; 2000: 67-85). До розгляду політичного статусу жінки додаються антропологічний і соціологічний (Millet 1990: 35-52; Butler 2015: 101-145) виміри зі спробами визначення функційного навантаження сексуальних мотивацій як інструментів влади, досягнення мети й маніпулювання. Можливо, варто говорити про початок четвертої хвилі фемінізації, що пов'язана з формуванням квіртеорії, яка заперечує будь-яку статеvu нормативність у власній ідентичності, а відповідно й кодифікованість іменникових форм роду, але в українських лінгводискурсивних практиках вона не зrealізована.

Поняття й терміни дослідження. Повертаючись до використаного поняття *лінгвофемінізація*, потрібно наголосити на необхідності його чіткого дефінування в силу зміни основного значення. У другій половині ХХ ст. елемент *фемінізація* розглядали як 'біол. Розвиток в особі чоловічої статі та в самців хребетних тварин жіночих вторинних статевих ознак (напр., голосу, молочних залоз, пропорцій скелету тощо)' (СУМ 1979_{/10}: 574), а наприкінці ХХ ст. – у лексеми, крім цього значення, наведено також '2) Набуття (чоловіками) жіночих рис, що проявляються у поведінці, одязі, способі життя. 3) Зростання ролі та впливу жінок у всіх сферах' (ВТС: 1531), з-поміж яких найбільшою мірою останнє можна розширити через додавання відтінка 'набуття ознак жіночості'. Перший елемент *лінгво* звужує вияв фемінізації мовним полем.

Іншим питанням є визначення ознак лінгвофемінізації, які можна встановити з оперттям на психологічну і/чи соціальну кваліфікацію жіночості, доповнюючи окремим кваліфікаційними рисами соціонічності, оскільки істотним постає диференціювання свідомої та несвідомої поведінки (↔ лінгвоповедінки). Кваліфікацію жіночості не потрібно ототожнювати зі статевою належністю, оскільки вона орієнтована на дотримання прав суспільної рівності. Тому лінгвофемінізація первинно пов'язана з використанням іменниково-співвідносних

форм жіночого роду, вторинними ж виявами її можна вважати встановлення ознак фемінітивності в загальному полі дискурсивної практики, в межах якої можливе визначення відповідних авторських інтенцій, комунікативних стратегій і тактик та ін. До цього потрібно подати й життєво культурний простір, де домінують навіть не андрогенні, а патріархально орієнтовані цінності. За твердженням Девіда Гарві, сучасний архітектурний портрет міста є маскулінізованим (Гарві 2021: 25-32, 45-57 і далі) і підпорядкований такому його функціюванню (див., наприклад: Chalfin, Hansen, Lerner, Parker 2019: 1-45). Подібне спостерігається і в культурно-естетичній, і в літературно-художній (з окремими вкрапленнями фемінінності) традиціях, тому таким складним є рух до фемінізації. На загальному поступі фемінізації істотно позначилися традиції патріархальності у ціннісних вимірах суспільства (усталеність сприйняття чоловіків у статусі керівників, службовців, священників та ін.), їхній мотивації, віросповіданнях і под.

Дискурсивно-фемінізаційні практики, безперечно, залежать від епохи їхнього продукування. Перша хвиля фемінізації пов'язана з художньо-естетичними уподобаннями мисткинь, тому цілком правомірно говорити про домінування характерологічних героїнь у творах Олени Пчілки („Товаришки”), Лесі Українки („Лісова пісня”, „Одержима”), Ольги Кобилянської („Царівна”, „Людина”), Дніпрові Чайки („Знахарка”), Людмили Старицької, Наталі Кобринської („Дух часу”), Уляни Кравченко („Голос серця”), Анни Павлик („Зарібниця”, „Перший вінок”), Ганни Барвінок („Хатнє лихо”, „Жіноче бідуння”, „Молодича боротьба”) та ін. Лінгвофеміністичне спрямування їхніх дискурсивних практик підтверджуване змістовно-фактуальною та змістовно-концептуальною інформацією. Останню узагальнено передають концепти 'любов/кохання' (Леся Українка „Лісова пісня”, Уляна Кравченко „Голос серця”, Анна Павлик „Зарібниця”), 'жінка/суспільство' (Ольга Кобилянська „Людина”, „Царівна”, Дніпрова Чайка „Знахарка”), 'мовчання', 'раціональність', 'праця' (раціоцентризм головної героїні виголошений у тому, що наука виявляється у сповідуванні мовчання, адже *„Сказано: хто мовчить, той двох навчить. Мовчанка не пушить, та й не сушить”* („Молодича боротьба” Ганни Барвінок) та ін. Такі індивідуально-дискурсивні практики були

зумовлені запитом суспільства на відстоювання прав жінок, і права інтерпретувалися в межах патріархальних пріоритетів.

Фемінізація художньо-дискурсивних практик XIX – початку XX ст. пов'язана із загальним духом утвердження і/чи ствердження фемінізму як суспільно-політичного руху, що зорієнтований на досягнення феміністичної мети в політичній царині через адвокацію й публічність. Фемінізація цього етапу є м'якою, характерною ознакою якої постає відстоювання власної самодостатності в суспільно-політичному просторі. Лінгвофемінізація в межах першої хвилі постульована як гендерне реформування, що передбачає підняття соціально-правового та суспільно-культурного статусу жінок. Звичайно, в констатованих дискурсивних практиках Лесі Українки, Олени Пчілки та ін. заявлені концепти не вичерпують загальної множини змістовно-концептуальної інформації, адже, наприклад, функційно значущим у дискурсивній практиці Лесі Українки є концепт *'mens sana'* (← *Mens sana in corpore sano* (У здоровому тілі здоровий дух) в „Одержимій” з апофеозом ‘любові ↔ ненависті’ (Гозенпуд 1947: 47), але його носієм є знову ж таки жінка – Міріам, образ якої можна вважати проєкцією місії поета (не поетки!) (Мпніч 2018: 21). Сформовані на цьому етапі наголоси фемінізації в дискурсивних практиках знайшли розвиток на другому й третьому (↔ четвертому).

Загальний розвиток фемінізації в культурі, мистецтві, соціумі та врешті-решт – в мові не завжди симетричний. Найповільніше фемінітиви закріплюються в мові, особливо в граматичному ладі, яка відбиває суспільні цінності та уможливорює їх регулярне і/чи нерегулярне відтворення. У дискурсивно-художніх практиках Ганни Барвінок, Анни Павлик та ін. домінують лінгвопсихологічна поетика переживань героїні, а в манері оповіді – переважають короткі речення, діалоговість у викладі змістовно-фактуальної інформації, фольклоризація (Барвінок Г. „Правда в світі нівечиться, а вже колись визначиться”), а в дискурсивно-естетичній практиці Уляни Кравченко, Марії Підгірянки особливу силу має краса в її довершеності, цілісності, гармонійності (*село → в садках, дерева → в зелених шоломах і луг → в зелені оксамити; все / сад → росте, цвіте / процвітає, цвіте ↔ простір України ← гріє сонце*); *: Ой селом-селом / Зелено кругом: / У садках село втонуло, / Кожне дерево вдягнуло / Зелений шолом... /*

Все кругом росте, / Буйно так цвіте, / Пестить гори і долини, / Гріє простір України / Сонце золоте! (М. Підгірянка „Ой селом-селом”);
Тут і сад нам процвітає пишно і багато, / Луг в зелені оксамити прибраний, мов в свято (У. Кравченко „Думка”).

Своєрідною вершиною лінгвофемінізації цієї хвилі справедливо вважають 20-ті роки ХХ ст., коли утвердження жінки в різних статусних суспільно-рольових функціях стало запитуваним, що знайшло відбиття у продукуванні іменниково-жіночих форм та відстоюванні необхідності повноцінного функціонування таких утворень (пор. погляди Іванни Блажкевич (за Загнітко 2011: 167)). Перша хвиля мала опертям гендерне реформування з марксистським сповіданням статусу жінки в суспільстві (пор. численні паралельні часописи на зразок „Більшовичка”, „Агітаторка”), що аж ніяк не заторкувало основ патріархального упорядкування суспільних цінностей, статусно-го домінування чоловіка в суспільній ієрархії.

Друга хвиля фемінізації співвідносна з філософським переосмисленням ролі жінки в суспільстві, виокремленням питань різного насильства – від домашнього до культурно-естетичного (стандартизація жіночності та сексуальності) – над жінками для їх обговорення. Здебільшого початок цього періоду пов’язують із оприлюдненням праці Симони де Бовуар „Друга стать” 1949 р. (Beauvoir 1986), яка була внесена Ватиканом до списку заборонених, оскільки в ній відкрито розвивалися ідеї екзистенційного фемінізму з визначальною тезою: „жінками не народжуються, а стають”. Зазвичай вважають, що в тодішньому Радянському Союзі в 60-ті роки домінував радикальний фемінізм, але він істотно не позначився на дискурсивних практиках, хоча потрібно віддати належне, що була сформована відповідна ніша для обговорення жіночих проблем (пор. тематику часопису „Радянська жінка”, де радше обговорювалися питання ідеальної домогосподині, аніж – статус жінки у владі), формувалися квоти присутності жінок у партійних структурах та ін. До цієї хвилі можна віднести художньо-естетичні пошуки Ірини Вільде, Зінаїди Тулуб, Ірени Немировської, Оксани Іваненко та ін. Дискурсивно-фемінізаційним практикам цього періоду властиві зіткнення амбівалентних переживань героїнь, рефлексій (Ірина Вільде „Ти мене не любив”; Зінаїда Тулуб „Людолови”) та ін. Синтаксис істотно видозмінюється, перевага

довгих речень над короткими й надкороткими, що підтверджує розвиток векторів синтаксису Лесі Українки, Ольги Кобилянської і т. ін. Характерологічними ознаками другої хвилі лінгвофемінізації постає спонукання до переосмислення статусних ролей жінок у суспільстві. Наслідком цього можна вважати збільшення кількості фемінітивів (в чотири рази в порівнянні з початком XX ст.), але їх використання залишалося маргінальним, що було результатом орієнтування української мови на загальносоюзний зразок – російську мову. Відхилення від такого вживання вважалося порушенням норм і приписів, та й навряд чи припустиме через суцільне цензурування.

Часові рамки між хвилями є суто умовними, оскільки нерозв'язані завдання першої хвилі залишилися актуальними і для другої, і для третьої. Остання хвиля лінгвофемінізації постає найбільш розмаїтою, оскільки в національно-суспільній практиці все більшої ваги набувають не до кінця зреалізовані в другій хвилі тенденції гендерного опору. Усе це сумарно призводить до гендерного повстання (по суті в українському суспільстві в ущільненій формі відбувся гендерний опір (1980-1990 рр.) із наголошенням демонтажу чинного суспільного ставлення до жінок, утвердженням спочатку епатажного використання фемінітивів (кінець XX ст.), спонтанного їх творення, тобто формалізація статусу жінки зі спробами їх адекватного називання (*модельєр – модельєрка, наставник – наставниця, оператор – операторка, режисер – режисерка*) в різних дискурсивних практиках – розмовній, художній, публіцистичній. Завершенням епатажних використання фемінітивів потрібно вважати кінець 10-х рр. XXI ст., коли було схвалено чинні правописні норми (Уп 2019).

Зазвичай лінгвофемінізацію пов'язують із продукуванням і використанням співвідносних іменникових форм жіночого роду, що істотно звужує загальне її розуміння як розширення фемінінності на всіх мовних рівнях. Безперечно, формування корпусу фемінітивів є показовою тенденцією розширення лінгвофемінізації (пор. словник О. Синчак (2022)), відбиває особливості варіативності таких утворень: *мовознавиця – мовознавчиня – мовознавка; посолка – посолчиня – посолниця; академия – академичка – академічка – академичка – академичка; політикеса – політикиня – політичка, стоматологічка – стоматологиня – стоматологеса та ін.).* Лінгвосоціумні групи по-

різному ставляться до фемінітивів (від повного заперечення (релігійно-церковні товариства, ортодоксальні прихильники патріархальних цінностей; пор. також ігнорування утворень на кшталт *філологиня*, *філологеса*, *критикеса*, *водійка* як оцінно маркованих персонажем твору „малий український роман” (Любка 2020)) до повноцінного використання (медійники, прихильники радикального фемінізму), тому їх усталення вимагає відповідного мовного маркетингу. Для їх кодифікації істотну роль відіграють дозвольні інструкції урядових структур щодо використання в офіційно-ділових дискурсивних практиках, а також розширення віртуальної присутності в науково-популярних (пор. „Вікіпедія”, <https://uk.wikipedia.org/wiki/>), публіцистичних („Українська правда”, <https://www.pravda.com.ua/>) та інших текстах, де лінгвофемінізація набула повноцінної інституційності. Лінгвофемінізація третьої хвилі охоплює також інтерсекційність (увага до квір-фемінізму, постмодерного фемінізму), яка в українських лінгвоперсонологійних практиках мало репрезентативна (якщо не враховувати художні тексти відповідної тематики), що, очевидно, можна пояснити збереженням андрогенних традицій українського суспільства (пор., наприклад, низький рівень заперечення статево маркованих форм на зразок *батьки* на позначення обох статей, високий ступінь використання іменникових форм множини – похідних від іменників чоловічого роду – з узагальненою семантикою: *автори*, *актори*, *акробати*, *військовослужбовець*, *гімнасти*, *журналісти*, *знавці*, *ідеологи*, *майстер*, *службовець*, *історики*, *науковці*, *політики*, *учні* і под., на відміну від інших мов, наприклад, німецької, де природним постає вживання двох форм множини у звертанні до змішаної аудиторії і де форми жіночого роду утворюються за допомогою спеціального суфікса: *die Lehrerin* → *die Lehrerinnen*, *die Studentin* → *die Studentinnen*, *die Schauspielerin* → *die Schauspielerinnen*).

Одним із виявів лінгвофемінізації у постмодерних лінгвоперсонологійних практиках постає емоційний синтаксис, міжстильове взаємопроникнення, насичення англізмами (в кириличній та латинській варіаціях), характерні для художнього мовлення Ірени Карпи, Дарини Корній та ін., коли рваний синтаксис відбиває когнітивно-поведінкове сприйняття дійсності, покрокове її відбиття: *Так от. Немає. Нічого. Гіршого. Коли в тебе все показушно зашибісь, і ти*

навіть сам у це потроху віриш (І. Карпа); -Вона ж *ін йєстерди* була здоровісінька! Що трапилося? (Дара Корній, Т. Владмирова).

Третя хвиля лінгвофемінізації в українському мовносоціумному просторі мало охопила інтерсекційність, що можна пояснити прихильністю до утрадиційнених норм співжиття та дотримання установлених суспільних цінностей, осмислення суспільства як бінарного з можливістю функціонування інших груп як винятку. У третій хвилі лінгвофемінізація є цілком інституційною, повністю закріпленою.

Лінгвофемінізація в сучасних персонологічних (моно- та полілінгвоперсон) практиках своїм опертям має ідеологію гендерного повстання, а її методологія – екзистенційно-філософські інтенції та біхевіористські настанови, оскільки особистість реалізує сприйняття світу в мові і/чи через мову (синтаксичні конструкції, морфологічні форми і т. ін.) з відповідним називанням осмислюваних реалій (номінативно-екзистенційні основи творення корелятивних фемінітивів). Інституційність лінгвофемінізації виявляється в усіх дискурсивних практиках із різною мірою варіативності, що мотивоване збереженням андрогенних когнітивно-поведінкових цінностей. Зорієнтованість мовної спільноти на використання кодифікованих форм і конструкцій відіграє роль об'єктивного чинника обмеження реалізації різноманітної інтерсекційності, окрім поодиноких вкраплень жаргонного характеру.

Literatura / References

- Агеева В., *Жіночий простір. Феміністичний дискурс українського модернізму*, Київ 2008. [Ageeva V., *Žinočij prostir. Feminističnij diskurs ukraïns'kogo modernizmu*, Kïiv 2008.]
- Архангельська А., *Чоловік у слов'янських мовах*, Рівне 2007. [Arhangel's'ka A., *Čolovik u slov'âns'kih movah*, Rîvne 2007.]
- Архангельська А., *Femina gognita. Українська жінка у слові та словнику*, Київ 2019. [Arhangel's'ka A., *Femina gognita. Ukraïns'ka žinka u slovi ta slovniku*, Kïiv 2019.]
- Барвінок Г., *Твори, у 2-х т., т. 1*, Львів 2011. [Barvînok G., *Tvori, u 2-h t., t. 1*, L'viv 2011.]
- Беркутова В. В., *Феминитивы в русском языке: лингвистический аспект* [В:] „Филологический аспект”, nr 1 (45), 2019, s. 7-26 [Bêrkutova V. V.,

- Feminitivi v ruskom ŗzykŕ: lingvistiĉeskij aspekt* [v:] „Filologičŕeskij aspekt”, nr 1 (45), 2019, s. 7-26.]
- Брус М., *Поняття з основою фемін- у контексті сучасної української лінгвістики* [в:] „Лінгвістичні студії”, № 16, 2007, с. 210-214 [Brus M., *Ponâttâ z osnovou femin- u kontekstî suĉasnoï Ukraïns'koï lingvistiki* [v:] „Lingvistiĉni studii”, nr 16, 2007, s. 210-214.]
- ВТМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусела, Київ, Ірпінь 2007. [VTM – *Velikij tlumaĉnij slovník suĉasnoï Ukraïns'koï movi*, za red. V. Busela, Kiïv, Īrpin' 2007.]
- Гарві Д., *Бунтівні міста. Від права на місто до міської революції*, Київ 2021. [Garvi D., *Buntivni mîsta. Vid prava na mîsto do mîs'koï revolúciï*, Kiïv 2021.]
- Гінзбург М., *Професійні назви як дзеркало гендерної рівності* [в:] „Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах”, № 24, 2012, с. 6-26 [Ginzburg M., *Profesijni nazvi âk dzerkalo ġendernoï rîvnosti* [v:] „Gumanitarna osvîta v tehniĉnih viših navĉal'nih zakladaĉ”, nr 24, 2012, s. 6-26.]
- Гозенпуд А., *Поетичний театр (Драматичні твори Лесі Українки)*, Київ 1947. [Gozenpud A., *Poetiĉnij teatr (Dramatiĉni tvori Lesi Ukraïnki)*, Kiïv 1947.]
- Жадан С., *Anarchy in the UKR*, [Žadan S., *Anarchy in the UKR.*], <https://cutt.ly/kAT0Viz>, [12.12.2021]
- Загнітко А., *Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*, Донецьк 2011. [Zagnitko A., *Teoretiĉna gramatika suĉasnoï Ukraïns'koï movi. Morfologiâ. Sintaksis*, Donec'k 2011.]
- Залозний П., *Коротка грамати́ка української мови*, ч. 1, Полтава 1906. [Zaloznij P., *Korotka gramatika Ukraïns'koï movi*, ĉ. 1, Poltava 1906.]
- Карпа І., *Перламутрове порно*, Київ 2005. [Karpa Ī., *Perlamutrove porno*, Kiïv 2005.]
- Корній Д., Владмирова Т., *Крила кольору хмар*, Київ 2015. [Kornij D., Vladmirova T., *Krila kol'oru hmar*, Kiïv 2015.]
- Космеда Т., *Актуальні процеси мовлення чи „мовний смак” української сучасності?* [в:] „Мовознавство”, 2014, № 2, с. 44-56 [Kosmeda T., *Aktual'ni procesi movlennâ ĉi „movnij smak” Ukraïns'koï suĉasnosti?* [v:] „Movoznavstvo”, 2014, nr 2, s. 44-56.]
- Кравченко У., *Вибрані твори*, Київ 1958. [Kravĉenko U., *Vibrani tvori*, Kiïv 1958.]
- Крымский А., *Украинская грамати́ка*, Москва 1907, вып. 1. [Krymskij A., *Ukraïnskaâ gramatika*, Moskva 1907, vip.1.]
- Курило О., *Початкова грамати́ка української мови*, Київ 1918, ч. I. [Kurilo O., *Poĉatkova gramatika Ukraïns'koï movi*, Kiïv 1918, ĉ. I.]

- Любка А., *Малий український роман*, Чернівці 2020. [Lúbka A., *Malij ukráïns'kij roman*, Černìvcì 2020.]
- Mnich R., *Концепт mens sana у творчості Лесі Українки* (драматична поема „Одержима”) [в:] „Roczniki Humanistyczne”, nr LXVI/7, 2018, s. 15-31 [Mnich R., *Koncept mens sana u tvorčosti Lesi Ukraïнки (dramatična poema „Oderžima”)* [v:] „Roczniki Humanistyczne”, nr LXVI/7, 2018, s. 15-31.]
- Нелюба А., *Жінки. Гендер. Словотвір* [в:] „Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія”, № 4, 2011, с. 184-204. [Nelúba A., *Žínki. Gender. Slovotvìr* [v:] „Zbìrnik Harkivs'kogo ìstoriko-filologìčnogo tovaristva: Nova seriâ”, nr 4, 2011, s. 184-204.]
- Нечуй-Левицький І., *Граматика українського языка, ч. I. Етимологія*, Київ 1913. [Nečuj-Levič'kij Ì., *Gramatika ukráïns'kogo ázika, č. Ì. Etimologíâ*, Kiïv, 1913.]
- Огоновський І., Коцовський В., *Методична граматика української мови*, Вінніпег 1894. [Ogonovs'kij Ì., Kocovs'kij V., *Metodična gramatika ukráïns'koï movi*, Vinnipeg 1894.]
- Підгірянка М., *Учись, маленький!*, Київ 1994. [Pìdğìrânka M., *Učìs', malen'kij!*, Kiïv 1994.]
- Синчак О., *Вебсловник жіночих назв української мови*, Львів 2022. [Sinčak O., *Vebslovník žínocih nazv ukráïns'koï movi*, L'vìv 2022], <https://cutt.ly/pIztADK>; https://r2u.org.ua/html/femin_details.html, [17.12.2021]
- Словарь – *Словарь української мови*, за ред. Б. Грінченка, т. I-IV. Київ 1905-1907. [Slovar' – *Slovar' ukráïns'koï movi*, za red. B. Grìnčenka, t. I-IV. Kiïv 1905-1907.]
- СУМ – *Словник української мови*: В 11-ти т., Київ 1970-1980. [SUM – *Slovník ukráïns'koï movi*: V 11-ti t., Kiïv 1970-1980.]
- Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф., *Граматика руської мови*. 3-тє переробл. вид., Відень 1914. [Smal'-Stoc'kij S., Ġartner F., *Gramatika rus'koï movi*. 3-tê pererobl. vid., Viden' 1914.]
- Степаненко М., *Сучасна лінгвофемінізація: родова диференціація, перифрастична номінація* [в:] „Лінгвістичні дослідження”, 2018, № 47, с. 78-90 [Stepanenko M., *Sučasna lingvofeminizaciâ: rodova diferenciaciâ, perifrastična nominaciâ* [v:] „Lìngvističnì doslidžennâ”, 2018, nr 47, s. 78-90.]
- Тимченко Є., *Українська граматика*, Київ 1917. [Timčenko Ê., *Ukráïns'ka gramatika*, Kiïv, 1917.]
- УП – *Український правопис*: проєкт, Харків 1926. [*Ukráïns'kij pravopis: pro-èkt*, Harkiv 1926.]
- УП – *Український правопис*, Харків 1928. [*Ukráïns'kij pravopis*, Harkiv 1928.]
- УП – *Український правопис*, вид. 1-ше, Харків 1929 [*Ukráïns'kij pravopis*, vid. 1-še, Harkiv 1929.]

- УП – *Український правопис*, Київ 1933. [*Ukraïns'kij pravopis*, Kïiv 1933.]
- УП – *Український правопис*, вид. 2-е, випр. і доп., Київ 1960. [*Ukraïns'kij pravopis*, vid. 2-е, випр. і доп., Kïiv 1960.]
- Український правопис*, Київ 1993. [*Ukraïns'kij pravopis*, Kïiv 1993.]
- Український правопис: проєкт найновішої редакції*, Київ 1999. [*Ukraïns'kij pravopis: proëkt najnovișoi redakcii*, Kïiv 1999.]
- Український правопис*, Київ 2019. [*Ukraïns'kij pravopis*, Kïiv 2019.]
- Фекета І., *Жіночі особові назви в українській мові (творення і вживання): дис. ... канд. філол. наук*, Ужгород 1968. [Feketa Ĭ., *Žinoči osobovì nazvì v Ukraïns'kijmovì (tvorennâ i vživannâ): dis. ... kand. filol. nauk*, UŹgorod 1968.]
- Фуко М., *Історія сексуальності, т. 1: Жага пізнання*, Харків 1997. [Fuko M., *Ĭstorîâ seksual'nostì, t. 1: Žaga piznannâ*, Harkiv 1997.]
- Фуко М., *Історія сексуальності, т. 2: Інструмент насолоди*, Харків 1999. [Fuko M., *Ĭstorîâ seksual'nostì, t. 2: Ĭnstrument nasolodì*, Harkiv 1999.]
- Фуко М., *Історія сексуальності, т. 3: Плекання себе*, Харків 2000. [Fuko M., *Ĭstorîâ seksual'nostì, t. 3: Plekannâ sebe*, Harkiv 2000.]
- Шерстюк П., *Коротка українська граматика для школи*, Полтава 1907, ч. 1. [Šerstûk P., *Korotka Ukraïns'ka gramatika dlâ školi*, Poltava 1907, č. 1.]
- Beauvoir S. de, *Le Deuxième Sexe*, t. 1, Paris 1986.
- Butler J., *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*, Cambridge 2015.
- Chalfin A., Hansen B., Lerner J., Parker L. *Reducing Crime Through Environmental Design: Evidence from a Randomized Experiment of Street* 2019. April 21, <https://cutt.ly/ZAc8dl>, [12.12.2022]
- Malocha-Krupa A., *Feminatywum w uwikłaniach językowo-kulturowych*, Wrocław 2018.
- Mair Ch., *Corpus Linguistics and Grammaticalisation Theory: Beyond Statistics and Frequency?* [in:] Christian Mair, Hans Lindquist, eds., *Corpus Approaches to Grammaticalisation in English*, Benjamins, Amsterdam 2004, p. 121-150.
- Millett K., *The Loony-Bin Trip*, New York 1990.
- Motschenbacher H., *A poststructuralist approach to structural gender linguistics: Initial considerations* [in:] *Gender, Language and the Periphery: Grammatical and Social Gender from the Margins*, Amsterdam, 2016, s. 65-88.
- Radulović L., *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*, Beograd 2009.
- Słownik – *Słownik nazw żeńskich polszczyzny*, A. Malocha-Krupa (red.), Wrocław 2015.

Резюме

Розглядається поняттєво-термінологічний апарат лінгвофемінізації з вирізненням трьох основних її хвиль, встановлення яких мотивоване видозмінами суспільного запиту на реалізацію статусу й ролі жінки в соціальному, культурно-естетичному житті та відбиттям цього в мові. З'ясовуються особливості зв'язку лінгвофемінізації із загальними тенденціями постання й розвитку фемінізму. Диференціювання трьох хвиль лінгвофемінізації простежуване через призму кваліфікації гендерного реформування, гендерного опору та гендерного повстання. Кожна зі встановлених хвиль лінгвофемінізації знайшла своє належне відбиття в мові, зокрема у відповідних словниках, граматиках різного типу, а найголовніше – в дискурсивно-лінгвоперсонологічних практиках. Осмислення останніх дає змогу простежити спади лінгвофемінізації та її зростання. Сучасна лінгвофемінізація не постає абсолютним ренесансом минулих років, оскільки її підґрунтям є зовсім інші ідеологічні та методологічно-еволюційні засади – актуалізація гендерного поділу людства та розширення уваги до інтерсекційності.

Ключові слова: лінгвофемінізація, хвиля лінгвофемінізації, лінгвоперсонологічна дискурсивна практика, лінгвогендерність, лінгвістичний ренесанс.

Linguofeminization in modern personological practices: renaissance and institutionalism

Summary

The conceptual and terminological apparatus of linguofeminization is considered, distinguishing its three main waves, the establishment of which is motivated by changes in the public demand for the realization of the status and role of woman in social, cultural and aesthetic life and its reflection in language. The peculiarities of the connection between linguistic feminization and the general tendencies of the emergence and development of feminism are clarified. The differentiation of the three waves of linguo-feminization can be traced through the prism of the qualifications of gender reform, gender resistance and gender uprising. Each of the established waves of linguofeminization has found its proper reflection in the language, in particular in the relevant dictionaries, grammars of various types, and most importantly – in discursive linguistic-personalistic practices. Understanding the latter makes it possible to trace the decline of linguistic feminization and its growth. Modern linguofeminization does not appear to be an

absolute renaissance of the past years, as it is based on completely different ideological and methodological-evolutionary principles – the actualization of the gender division of mankind and the expansion of attention to intersectionality.

Key words: linguofeminization, wave of linguofeminization, linguopersonological discursive practice, linguogenderism, linguistic renaissance.

Загнітко Анатолій – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, професор кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса; головний науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, a.zagnitko@gmail.com
ORCID ID: [https:// orcid.org/0000-0001-7398-6091](https://orcid.org/0000-0001-7398-6091)

Розділ III

**Функціонування мови
в періоди соціополітичних змін**

Про модель мовних ситуацій з ознакою ‘депортація носіїв мови’: фрагмент із соціальної історії української мови в I Світову війну

Мовні ситуації звикло аналізувати як прості (одномовні), складні (багатомовні), екzogлосні/ендоглосні, збалансовані/незбалансовані, характеризуючи їх за кількісними чи якісними критеріями опису та ін. Однак класифікації практично не відображають різновиди мовних ситуацій з депортаціями як фактами вимушеного переміщення носіїв мов. До сьогодні термін і поняття *депортація носіїв мови* все ще поза термінологічним та понятійним полем „мовна ситуація” в соціолінгвістиці, хоча зміст категорії активно вивчають в історії, політології, юридичних науках чи демографії.

Підставою для виокремлення різновиду мовних ситуацій з ознакою ‘депортація носіїв мови’ послужили макро- та мікроісторичні дані про депортації української спільноти Холмщини і Підляшшя. Автохтонне українське населення на цій етнічно змішаній території з 1815 р. до 1951 р. проживало в різних державно-політичних утвореннях: у Королівстві Польському (1815-1912) та Холмській губернії (1912-1914), що були підпорядковані Російській імперії; під німецькою та австрійською військовими адміністраціями в Першу світову війну (1914-1918); в II Речі Посполитій міжвоєнного періоду (1918-1939); в Генеральній Губернії під час німецької окупації (1939-1944) та в післявоєнній Польщі. За цей період носії української мови як меншинної були депортовані двічі. Перший раз у 1915 р. під час I Світової війни, коли царська влада відправила українську спільноту в 37 губерній Російської імперії, звідки українці з величезними втратами довго поверталися, а вдруге – після II Світової війни, тобто

після підписання в 1944 р. радянсько-польської угоди про переселення та після здійснення операції „Вісла” 1947-1951 рр.

Обґрунтування різновиду мовної ситуації, ускладненого депортацією носіїв мови в 1915 р., як новий об’єкт дослідження потребує методології аналізу, виокремлення бази даних та характеристики комунікативного виміру депортації носіїв української мови. Актуальність вивчення цієї проблеми полягає в розбудові теорії історичної соціолінгвістики про соціальну історію української мови як меншинної на етнічно змішаних землях за межами сучасної державної території України.

Методологія і база даних для аналізу

Соціолінгвістичне дослідження історичного матеріалу можна здійснювати з площини соціології мови, інтерактивної чи варіаційної соціолінгвістики (див. Nevalainen 2015: 245). Оскільки окреслена проблема пов’язана з розкриттям комунікативного вияву депортації носіїв, що передбачає увагу до статусу чи функцій мов, комунікативних практик та конструювання нових мовних ситуацій з боку влади, то аналіз проблеми логічно провадити з площини саме соціології мови.

Насамперед, важливо пам’ятати, що існує зв’язок повсякденного життя носія мови з комунікацією, іншими словами, комунікативною дією як сумою спільних видів взаємодій (Хабермас 1996: 84-90), з „озвичненням” будь-якої людської діяльності, яка повторюється, із суспільством як суб’єктивною реальністю (Бергер, Лукман 1995: 61-70). Разом з тим, мова є засобом об’єктивізації суспільства: „Мова реалізує світ двоюко: вона його осягає і вона його творить” (Бергер, Лукман 1995: 72). У той же час аналіз способу життя індивіда на рівні повсякденності відображає мовну спільноту за допомогою специфічних рис мови та поведінки в рамках самостійної лінгвістичної інтерпретації (Борейко 2016: 10; Коляструк 2011: 17-19 та ін.). Вона дозволяє „вивчати використання мови окремих носіїв мови, вбудоване в соціальний контекст, в якому ці носії мови працюють і який розуміють не тільки з комунікативної точки зору,

але також як свідомі та несвідомі вияви ідентичності та соціальної відмінності” (Auer et al. 2015: 9).

Соціологія мови передбачає можливості аналізу прикладів мовлення не тільки з первинних текстів (тих, що фіксують комунікативні практики або записи мовлення носіїв спільноти), але й з металінгвістичних підтверджень мовного вжитку (коли мова йде не про usage-based data, а meta-textual data, див. аргументацію: Nevalainen 2015: 245). Ця настанова відіграла вирішальну роль у виборі джерел та у формуванні бази даних, тобто металінгвістичних доказів зі вторинних джерел, оскільки українськомовних текстів як первинних джерел, написаних представниками української меншини з етнічно змішаних територій, ще не було.

Тому для аналізу проблеми зібрано тематично пов'язані з Холмщиною і Підляшшям взагалі та Холмською губернією зокрема різножанрові тексти, які висвітлюють події до, під час і після I Світової війни. Насамперед, це *наукові праці очевидців подій*: Дмитра Дорошенка (1882-1951), Мирона Кордуби (1876-1947), Івана Крип'якевича (1886-1967), Омеляна Терлецького (1873-1958), написані з контексту макроісторії. Також тексти, які фіксують соціологізацію особистості в щоденному житті і володіють евристичним потенціалом мікроісторій: *спогади* члена Української Центральної Ради (УЦР) Тимоша Олесюка (1895-1978), політичного та громадського діяча Холмщини Василя Дмитріюка (1890-1973), українського історика І. Крип'якевича (1886-1967) за 1904-1911 рр., члена Царської Ставки Михайла Лемке (1872-1923), військового лікаря царської армії Лева Войтоловського (1876-1941), *листи жителів* до Тимчасового уряду й УЦР в 1917 р. з проханнями про об'єднання етнічно українських територій в склад УНР, *лист* одного із керівників Союзу визволення України (СВУ) Олександра Скоропис-Йолтуховського (1880-1946) до О.Терлецького в 1917 р., опубліковані архівні документи про вирішення мовних та освітніх питань австрійською та німецькою окупаційними владами на Холмщині та Підляшші в 1915 р., а також *періодичні видання*, зокрема „Вістник Союзу визволення України” за 1914-1917 рр., який виходив у Відні, та газета з Підляшшя „Рідне слово” за 1917-1918 рр.

Віднайдені джерела дозволили сформувати для аналізу базу даних з металінгвістичних доказів як ідеальних вихідних одиниць

(Langer, Havinga 2015: 9), що узгоджується із вище наведеним положенням (Nevalainen 2015: 245) про метатекстові дані для вивчення питань соціології мови. Кожен металінгвістичний доказ з використаних джерел є носієм будь-яких коментарів про мови у вжитку української меншини до, під час і після депортації 1915 р. Висвітлені теоретичні засади аналізу на підставі демографічних показників дозволяють узагальнити металінгвістичні докази до типових характеристик мовного вжитку української спільноти.

Що ж до вибору методів і техніки аналізу металінгвістичних доказів, то відомо, що, досягаючи соціологічних та лінгвістичних цілей, соціологія мови передбачає застосування якісного підходу в методології аналізу (Hernández-Camproy 2014: 12). Для дослідження депортації 1915 р. крізь призму мовної ситуації та політики доцільно використовувати (за: Auer et al. 2015: 5) індуктивний метод як основний, прийом соціолінгвістичної інтерпретації металінгвістичних доказів, а також біографічний метод. Результативність індуктивного аналізу в тому, що він розкриває депортацію носіїв з погляду використання меншинної мови у зв'язку із ідентичністю носіїв та в єдності з історичним контекстом депортації. Він же постає як дії влади та її внутрішня політика щодо носіїв мов.

До цього часу термін *депортація носіїв мови* в академічному соціолінгвістичному дискурсі мало актуалізований, не реалізує свого комунікативного змісту, тому що поняття депортація в умовах міждисциплінарного підходу до мовних ситуацій ще не стало об'єктом вивчення в мовознавстві (на фоні, для прикладу, результативного аналізу різних аспектів депортацій у працях істориків).

В історіографії на позначення депортації українського населення 1915 р. переважно функціонує термін *біженство*. Цікаво, що цей термін від початку своєї появи не відповідав змісту поняття, як це занотовував 30 листопада 1915 р. у своєму щоденнику М. Лемке, один із членів Царської Ставки, яка керувала російським військом у I Світову війну (Лемке 2003: 348-355). Якщо сьогодні проаналізувати причини біженства, методи та інструменти його виконання з боку військової та цивільної влад під час відступу царського війська в працях макроісторичного та мікроісторичного змісту (використана джерельна база дозволяє це зробити), то на перший план виступають ознаки

вимушеності і примусу з боку влади до переміщення населення. Ці ознаки, за визначенням юридичної та політичної енциклопедій, і характеризують зміст поняття „депортація” (ПЕ 2011: 198; ВУЕ: 42). Тому для означення біженства 1915 р. доцільно використовувати точніший відповідник *депортація носіїв мови*.

Комунікативний вимір депортації: демографічні показники, функції мов і конструювання мовних ситуацій на залишених українською спільнотою землях

Відомо, що після 1815 р. землі Холмщини і Підляшшя включені до Царства Польського, підлеглого Російській імперії, а в 1912 р. їх об'єднали в Холмську губернію як адміністративну одиницю Росії, куди увійшли Люблінська і Сідлецька губернії.

Єдині показники демографічної потужності української мови як меншинної відсутні. Польський дослідник Юрій Гаврилюк, покликаючись на зібрані російським Варшавським статистичним комітетом дані (бере до уваги „Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich”. Rok 1915, Warszawa 1916), зазначає, що в 1912 р. перед виокремленням Холмської губернії на землях Холмщини і Підляшшя проживало 369,7 тис. усіх православних. Так, у повітах Сідлецької губернії було 107,6 тис. осіб: у Соколівському повіті – 2,6 тис. (2,8%), Сідлецькому – 2,2 тис. (2,1%), Костянтинівському – 9,7 тис. (11,7%), Більському (Біла) – 33,5 тис. (32,6%), Радинському – 4,9 тис. (4,5%), Володавському – 54,7 тис. (42,1%). У Люблінській губернії проживали: Любартівський повіт – 2,1 тис. (1,8%) православних, Холмський – 68,4 тис. (34,0%), Красноставський – 9,3% (7,0%), Замостянський – 15,1 (9,7%), Грубешівський – 79,5 (52,4%), Томашівський – 51,3 тис. (40,9%), Янівський – 1,9 тис. (1,3%), Білгорайський – 34,5 тис. (27,5%). Показники вжитку української мови були ширші, оскільки 475,5 тис. використовували „руську” мову. Так, у Сідлецькій губернії це було 197,4 тис. осіб: в Соколівському повіті – 3,8 тис. (4,2%), Сідлецькому – 3,4 тис. (3,2%), Костянтинівському – 43,3 тис. (52,4%), Більському (Біла) – 59,3 тис. (57,7%), Радинському – 17,6 тис. (16,1%), Володавському – 70,0 тис.

(53,8%). З 278,1 тис. українськомовних осіб у Люблінській губернії: у Любартівському повіті – 2,1 тис. (1,8%), Холмському – 73,9 тис. (37,7%), Красноставському – 7,0 (5,3%), Замостянському – 13,0 тис. (8,4%), Грубешівському – 87,6 тис. (57,8%), Томашівському – 60,2 тис. (48,0%), Янівському – 1,9 тис. (1,3%), Білгорайському – 32,4 тис. (25,8%). Причину різних показників щодо православних і українськомовних на Підляшші (Сідлецька губ.) учений пояснює переходом в 1905-1909 рр. до римського костелу тих греко-католиків, які не прийняли православ'я в 1875 р. (перехід дозволив царський указ 1905 р. про зміну віросповідання без повернення до греко-католицької церкви) (Гаврилюк 2014: 11).

За іншою інформацією, на Холмщині та Підляшші тоді проживало 446 839 українців (Шевчук 2008: 102). Приблизно 80% українців Холмської губернії були мешканцями сіл Холмщини (Холмський, Грубешівський, Томашівський, Білгорайський, Замостенський повіти) та Підляшшя (Володавський, Більський, Константинівський, Радинський повіти) (Шевчук 2008: 94). Носії української мови займалися землеробством та тваринництвом, у містах та містечках їх частка була низькою. Українське населення губернії формували етнічні групи поліщуків (лісовики) та степняків (Соболевський 1910: 12).

Соціум, в якому українське населення проживало своє щоденне життя, був багатомовним, хоча немає єдиної думки про частку не тільки носіїв української, але й інших мов. За сучасними дослідженнями, на період 1909 р. на Холмщині та Підляшші було 493 134 поляків (46,7 %), 359 490 українців (33,7 %), 144 839 євреїв (13,6 %), 38 422 німців (3,5 %), 26 319 росіян (2,5 %) (Макар 2013). Однак у 1910 р. Олексій Соболевський писав, що все населення становило 450 тис. осіб, з них 300 тис. православних і 150 тис. католиків (Соболевський 1910: 13). А Іван Крип'якевич в 1915 р. доводив, що новоутворена на базі Холмщини і Підляшшя Холмська губернія в 1914 р. мала 327 322 православних, які становили 36,5 % від усього населення, та 404 633 католиків (Крип'якевич 1915: 22). Збереглися докази, що в окремих місцевостях представники польської та єврейської мовних спільнот знали українську мову (Войтоловський 1928: 37).

Українське населення було носієм холмсько-волинських та підляських говірок (Лесів 1997: 7). Разом з тим, діти і дорослі знали

російську мову зі школи, а польську – з середовища, де вони проживали з поляками (часто в одному населеному пункті). Для прикладу, біографія уродженки Холмщини (1900 р. н.) з с. Малий Василів фіксує: *„Людність Холмської губернії була українською. По селах розмовляли по-українськи. Проте адміністрація в селі, в гміні і вище була російською. В школах навчали дітей по-російськи, хоча вдома по-російськи не розмовлялося. Пригадується мені, що в першому класі сільської початкової школи, де я вчилася, учитель бив учнів лінійкою по долонях за провини, в тому й за неправильне зрозуміння його пояснень по-російськи (діти не знали російської). Називалося то „дати лапу”* (Док. 1 2014: 787).

У спогадах житель Холмщини В. Салюк порівнював ознаки мовлення холмщаків і поліщуків у 1915 р.: *„Нас приємно вразила їх українська мова, адже у побуті холмщани розмовляли на т. зв. Русинському діалекті з домішкою російських слів, які засвоїли за сто років російського панування”* (Салюк 2014: 537).

Цікаво, що носії української мови старшого віку відчували тиск на рідну говірку інших мов і пов'язували початок русифікаційних та колонізаційних впливів на діалектну основу української мови з серединою XIX ст. (Сергійчук 1997: 15). За спогадами Івана Крип'якевича, Холм 1910 р. справляв враження зрусифікованого міста, українську мову тут вживали лише селяни, зросійщені студентки „пансиону благородных девиц” не хотіли навіть розмовляти із студентом-українцем з Галичини, тобто з автором спогадів (Заболотна 2010: 486).

Зрозуміло, що усна та писемна форми російської мови були засобом комунікації українського населення з владою, у школі та в Церкві. Ця основна ознака в реалізації офіційних комунікативних практик українців до війни свідчить про заплановані царською владою асиміляційні процеси, які в 1815 р. розпочав перехід (після трьох поділів Польщі в кінці XVIII ст.) територій Холмщини і Підляшшя (Варшавське князівство) в склад Королівства Польського, підлеглого Російської імперії.

На період 1909 р. українське населення Холмщини та Підляшшя характеризують високі показники знання російської мови: 54,7 % знали грамоту, іншими словами, на 100 осіб припадало 64,8 % грамотних чоловіків і 37,9 % грамотних жінок (Шевчук 2008: 99). Перед

І Світовою війною в 1911 р. українці ходили в 550 початкових шкіл і такі середні: в 4 чоловічих гімназій (Холмський повіт – 2, Більський – 1, Замостський – 1), 1 чоловічу прогімназію (Грубешівський повіт), у 4 жіночих гімназій (Холмський повіт – 2, Більський повіт – 1, Замостський повіт – 1), 1 жіночу прогімназію (Холмський повіт), де викладання здійснювалося російською мовою.

Як підтверджує біографія Василя Дмитріюка, літературну українську мову можна були вивчити тільки шляхом самоосвіти (Дмитріюк 2012: 25-29).

Населення Холмської губернії потрапило в театр військових дій між російськими, австро-угорськими та німецькими військами ближче до осені 1914 р., активна фаза цих дій продовжувалася (з певними перервами) в 1915 р. Російська військова адміністрація передбачала програш і за згоди уряду прийняла рішення про обов'язкову депортацію цивільного населення. Православних українців примусово відправляли з районів Холмської губернії до Росії (польське та єврейське населення уникнуло цього). До біженства людей підштовхували не тільки накази військової влади, але й запущена російська пропаганда про звірства австрійської та німецької армій (Марчак 1957: 7-8). Однак причину депортації треба бачити в іншому: царська влада боялася, що австрійці та німці рекрутують чоловіче населення.

За однією версією, в 1915 р. 300 тисяч осіб (Макар, Горний, Макар 2014: 202; Шевчук 2008: 99) з прифронтових територій вирушило в біженство в 37 губерній Росії, за іншою – всіх виселенців з Холмської губернії було 450-500 тис. (Олесіюк 1963: 21). Солдати російської армії називали депортованих *погоньцы*, *переселенцы* (Войтоловский 1928: 289). Разом з селянами в біженстві була й інтелігенція, яка до того часу працювала в адміністративній, освітній та релігійно-церковній сферах: 350 волосних службовців, 1500 вчителів, 310 православних священиків, 47 дияконів, 284 дяків (Макар, Горний, Макар 2014: 202). Склад і кількість представників цієї верстви ілюструє сегменти суспільного життя населення в колишній Холмській губернії: адміністрацію, освітню та церковну сфери. Депортовані гинули від інфекційних хвороб та під час боїв. Виживши в таких умовах, біженець у місцях розселення в Росії був *хохол*, *руській єдиноплемєнник*, *руський забужанін*, який вимушено опинився в Курській (Банащук 2014: 273),

Симбірській (Добржанська 2014: 396), Тульській (Бекеша 2014: 283) та інших губерніях; траплялися випадки, коли односельці чи рідні зустрічалися аж біля китайського кордону (Ковальський 2014: 433). Місцеве населення знало про власний код міжособистісної комунікації біженців. Наприклад, типовою була ситуація в шкільному середовищі різних населених пунктів, коли місцеві учні дізнавалися про нового учня: це був „приїжджий „хохол”, який „не вмів пити чай і розмовляв зі своїми батьками незрозумілою росіянам мовою” (Банащук 2014: 271).

Відразу після відступу російських військ у 1915 р. разом з внутрішньою адміністрацією та православним українським населенням Холмська губернія перестала функціонувати в складі Російської імперії. Тому й російська мова згорнула свої функції, тобто процес русифікації української спільноти зупинився. На залишеній території Холмщини приблизно 15 тис. українців потрапило в зону австрійської адміністрації, 10 тис. українців з Підляшшя – в зону німецької влади (Кубійович 1984: 3617). Правда, після відступу російських військ з депортованим населенням нові політичні актори відразу розпочали конструювання нової реальності – на підставі обговорення офіційних функцій мов у нових умовах життя.

Як розгорталася мовна ситуація на підавстрійській Холмщині? У документі від 23 березня 1916 р. Міністерство зовнішніх справ у Відні застерігало від поспішних дій у справі організації українського шкільництва на територіях Холмської губернії, де раніше використовувалася тільки російська мова: „Шкільне питання на Холмщині повинно вирішуватися, на наш погляд, обережно, і не потрібно забувати, що переведення всіх російських початкових та середніх шкіл відразу в русинські (українські – Г. М.) буде сприйняте поляками як чітко спланований захід проти польського народу” (Док. 4 2015: 687) (хоча цей же документ беззастережно підтримував українську освіту на території Волині). Міністерство вважало, що питання „буде вирішене відповідно до фактичних культурних потреб за допомогою наявних засобів та педагогів у належний час” (Док. 4 2015: 687).

Очевидець подій, відомий український історик Д. Дорошенко стверджував, що нова окупаційна влада Холмщини перестала враховувати інтереси українського населення, насправді присилуваного в біженство,

оскільки відстоювала інтереси польської більшості в обмін на її підтримку в парламенті, не дивно, що в окупованих повітах залишалася польська адміністрація та функціонувала польська мова (Дорошенко 1954: 223). Склавши присягу на вірність імператорові Австро-Угорщини, вчителі почали викладати в початкових класах німецьку мову, а всі колись російські школи стали польськими. Крім того, територію почали заселяти польські колоністи, в результаті чого сформувалося 230 нових поселень, які вплинули на зміну етнічного складу населення. Та й сама австрійська влада переселяла українське населення, яке поверталось з біженства, до центральних та західних воєводств Польщі. Усі ці кроки військової адміністрації дозволили польським діячам стверджувати про польський характер Холмщини (Макар та ін. 2011: 157-158). Після депортації українського православного населення в 1915 р. і формування нових польських поселень на Холмщині проживало вже 85 % носіїв польської мови, шанси для розвитку суспільних функцій отримувала тільки німецька мова як мова нової адміністрації та польська мова як мова більшості населення. Повернення з біженства української інтелігенції та селян ніхто не враховував, хоча носії української мови вже почали повертатися з 1918 р., втративши в умовах депортації 120 тис. осіб (Кубійович 1984: 3617-3618).

Як розвивалася мовна ситуація після виселення українського населення з Підляшшя, де залишилися калакути (тобто ті, хто не прийняв православ'я і перейшов до римо-католицького костелу)? Ставлення німецької окупаційної влади до української меншини було сприятливішим, тому шанси на відродження суспільних функцій української мови зросли під впливом діяльності Союзу визволення України. Члени цієї організації в німецьких таборах для полонених підготували значну кількість вчителів і навчили читати і писати тисячі українців. Діяльність СВУ посприяла тому, що полонені, які спершу традиційно орієнтувалися на Росію, виростили до усвідомлення ідеї автономії України, а потім і її державної незалежності (Домбчевський 1979: 57-72; Даниленко 1979: 157-174; Дубрівний 1979: 73-78; Сімович 1979: 83-94). Саме ці колишні військовополонені як носії української мови приїхали з таборів Німеччини для культурно-освітньої роботи з населенням Підляшшя. Адресанти мовно-культурного

відродження українського населення створили Українську громаду у Білій Підляській (тоді Володавський повіт) і працювали в різних населених пунктах: Біла Підляська, Янів Підляський, Парчів і Володава, далі на схід від Бугу – в Кобрині, Пінську (він був у прифронтовій зоні). На одного волонтера в 1917-1918 рр. припадала робота в кільканадцяти селах, як зазначав у спогадах учасник подій, сотник В. Куровський. Сьогодні можна зрозуміти труднощі мовно-культурної роботи в переборюванні стереотипів сполонізованого населення Підляшшя: *„Більшість православного населення на Підляшші російські війська евакуювали на схід літом 1915 р. при своєму відвороті. Остались передовсім римо-католики, т. зв. калакути, що стояли під величезним впливом польського шовіністичного духовенства. З місцевої української інтелігенції не зустріли ми тут нікого. Усюди панувала польщизна. Про українську національну свідомість серед селян не було й мови. Не легка була робота на Підляшші. По селах прийняли нас зразу холодно й з недовір'ям. Нас вважали чомусь за „австріяків”, та невдовзі ми здобули не тільки прихильність, але й довір'я і любов підляських селян, без огляду, чи це був українець-православний, чи римо-католик. Нас почали вважати за своїх. Ми у свою чергу помагали їм, чим могли, навіть тяжкою фізичною працею в їхньому господарстві, що нас взаємно до себе дуже зближало”* (Куровський 1943).

Розвиткові українськомовних практик посприяла діяльність українських сил. Насамперед, вони домоглися, щоб на території Підляшшя і Полісся, де переважало українське населення, керівні посади обійняли українці. Українська адміністрація займалася впорядкуванням релігійного життя, освітою і допомогою людям, які поверталися з біженства. З весни 1917 р. до весни 1918 р. національно-просвітницьку роботу проводила „Українська громада в Білій на Підляшші”, вона до вересня 1918 р. відкрила 120 народних шкіл. Коли прибули представники вже від влади УНР (після договору у Бересті¹ в лютому 1918 р.), то з 1 червня відбулася реорганізація Громади в видавниче Товариство під назвою „Просвітно-Видавниче Товариство „Рідне слово”” як громадську інституцію. Товариство розпочало ви-

¹ Сучасний Брест.

давати твори української літератури та підручники, як це фіксує „Вістник Холмського губерніяльного староства” за 17 вересня 1918 р. (Док. 3 2015: 731-732). Для покращення методичного рівня вчителі української мови мали здати іспит з літератури та граматики.

Жителів південної частини Підляшшя з писемною формою української мови знайомила українська періодика, на яку був дозвіл німецької влади. Першим результатом мовно-культурної роботи стало видання щойно згаданої газети „Рідне слово” (редактор М. Соловейчук), пізніше редакцію перенесли до Берестя, газета перестала виходити на початку лютого 1919 р., коли місто вже стало польським. Також тут у 1918-1919 рр. виходила газета „Мир” (редактор І. Кіт), видання для українців римо-католиків, яке мало за завдання повернути спольщених українців (калакутів, як їх тоді називали) до українства, та в 1918 р. виходив „Вісник Холмського Губерніяльного Староства”, орган української адміністрації (Кравчук 1976: 84).

У всіх новоорганізованих школах Підляшшя комунікація відбувалася тільки українською мовою. Вона реалізувала функцію мови викладання і навчальної дисципліни. Формуванню українськомовних практик в школах допомагала вперше доступна читачам у ці роки українська література. Як зазначала газета „Рідне слово” за 18 серпня 1918 р., охочі могли придбати книги для засвоєння літературної форми української мови (Док. 2 2015).

Після відходу німецької адміністрації восени 1918 р. на цій території був період бездержав'я, який дав надію польським діячам бачити ці землі вже своїми, тому українське шкільництво відразу стало загрозеним, як про це повідомляв невідомий автор 1 січня 1919 р. (Док. 3 2015: 732).

Висновки

Здійснений аналіз засвідчує, що гіперонім *мовна ситуація з ознакою 'депортація носіїв мови'* є новою одиницею термінологічного поля „мовна ситуація”.

Щодо мовної ситуації на Холмщині та Підляшші термін пов'язаний із функціями української мови як меншинної і позначає один із фрагментів її соціальної історії в 1915 р. Дослідженню цього різно-

виду мовної ситуації посприяли теоретичні положення про зв'язок повсякденності та соціальної історії мови на матеріалі металінгвістичних доказів з віднайдених вторинних джерел про етнічно змішані землі в I Світову війну. Виявлено, що гіпонім *мовна ситуація з ознакою 'депортація носіїв мови' на Холмщині та Підляшші в 1915 році* конкретизує своє значення до, під час і після депортації носіїв.

До депортації це була складна (багатомовна) ситуація за кількісними показниками: російська мова як офіційний код, польська мова як мова більшості населення, українська мова як мова національної меншини. Мови мали різну демографічну потужність, статус, різну лінгвістичну природу (дві східнослов'янські і одна західнослов'янська) і були функційно неоднакові, тобто це була дисгармонійна (з нерідними російською та польською мовами) екzogлосна мовна ситуація.

Мовну ситуацію під час депортації православного українського населення в 1915 р. з Холмської губернії характеризує згортання функцій російської мови як офіційного коду в суспільних сферах з одночасним згортанням і демографічної потужності української мови як мови неофіційної внутрішньогрупової комунікації. Русифікація українського населення припинилася, оскільки сама адміністративна одиниця перестала існувати.

Після депортації українського населення з приходом нових військових адміністрацій статусу домінувальної мови набула нова іноземна мова, німецька. На території Холмщини свої функції реалізовувала польська мова як мова більшості, а на Підляшші вперше в суспільній сфері почала функціонувати українська мова в адміністрації, школі та періодиці. Однак такий розподіл функцій мов був тільки до створення наприкінці 1918 р. Польської Республіки.

Перспектива дослідження мовних ситуацій з ознакою 'депортація носіїв мови' полягає в розкритті статусу, функції мов та комунікативного виміру переміщень українського населення Холмщини і Підляшшя в 1944-1951 рр.

Джерела / Sources

Банащук В., *На башкирській землі* [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В. *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи*, Букрек,

- Чернівці 2014, т. 2, с. 267-275. [Banašuk V., *Na baškirs'kij zemli* [v:] Makar Ū., Gornij M., Makar V. *Vid deportacii do deportacii. Suspil'no-politične žittâ holms'ko-pidlâs'kih ukraïnciv (1915-1947). Doslidžennâ. Spogadi. Dokumenti*, Bukrek, Černivci 2014, t. 2, s. 267-275.]
- Бекеша Р., *Переселенська трагедія* [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В. *Від депортації до депортації...*, Букрек, Чернівці 2014, т. 2, с. 283-286. [Bekeša R., *Pereselens'ka tragediâ* [v:] Makar Ū., Gornij M., Makar V. *Vid deportacii do deportacii...*, Bukrek, Černivci 2014, t. 2, s. 267-275.]
- Войтоловский Л. Н., *По следам войны. 1914 и 1915*, Государственное изд-во, Москва 1928. [Vojtolovskij L. N., *Po slêdam vojni. 1914 i 1915*, Gosudarstvennoë izd-vo, Moskva 1928.]
- ВУЕ – Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку „Юридичні науки”, укладачі: Бабка В. Л., Шумило М. М.; за ред. Киридон А. М., Енциклопедичне видавництво, Київ 2017. [VUE – *Velika ukraïns'ka enciklopediâ. Tematičnij reêstr gasel z naprâmu „Ūridični nauki”*, ukladaci: Babka V.L., Šumilo M. M.; za red. Kiridon A. M., Enciklopedične vydavnictvo, Kiïv 2017.]
- Даниленко К., *Видавниче т-во ім. Івана Франка* [в:] Союз визволення України. 1914-1918, Відень, Червона калина, Нью Йорк 1979, с. 157-174. [Danilenko K., *Vydavniče t-vo im. Īvana Franka* [v:] Soûz vizvolennâ Ukraïni. 1914-1918, Viden', Červona kalina, Nû Jork 1979, s. 157-174.]
- Дмитріук В., д-р., *Дорогами війни й миру. Спомини з додатками матеріалів до історії сім'ї*, 2012. [Dmitriûk V., d-r., *Dorogami vijni j miru. Spomini z dodatkami materialiv do istorii sim'ï*, 2012.]
- Добржанська Є., *Моє рідне село. Наша родина. Початок війни. Епілог* [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В. *Від депортації до депортації...*, Букрек, Чернівці 2014, т. 2, с. 387-396. [Dobržans'ka Ê., *Moë ridne selo. Naša rodina. Počatok vijni. Epilog* [v:] Makar Ū., Gornij M., Makar V. *Vid deportacii do deportacii...*, Bukrek, Černivci 2014, t. 2, s. 387-396.]
- Док. 1 – Документи, копії церковних метричних записів та україномовний переклад частини статті „Малий Василів у Кремлі” [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В. *Від депортації до депортації...*, Букрек, Чернівці 2014, т. 2, с. 787-793. [Dok. 1 – *Dokumenti, kopii cerkovnih metričnih zapisiv ta ukraïnomovnij pereklad častini statti „Malij Vasiliv u Kremli”* [v:] Makar Ū., Gornij M., Makar V. *Vid deportacii do deportacii...*, Bukrek, Černivci 2014, t. 2, s. 787-793.]
- Док. 2 – Документи. Матеріали з української міжвоєнної преси в Польщі. Підляшшя. В книгарні української громади в Білій можна дістати такі українські книжки [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А., *Від депортації до депортації...*, Букрек, Чернівці 2015, т. 3, с. 728. [Dok. 2 –

Dokumenti. Materiali z ukraïns'koï mižvoënnoï presi v Pol'si. Pidlâššâ. V kni-garni ukraïns'koï gromadi v Bilij možna distati taki ukraïns'ki knižki [v:] Makar Ŭ., Gornij M., Makar V., Salûk A., Vid deportacii do deportacii..., Bukrek, Černivci 2015, t. 3, s. 728.]

Док. 3 – Документи. Матеріали з української міжвоєнної преси в Польщі. Просвітно-Видавниче Товариство „Рідне слово” в Білій на Підляшшю. З Більського повіту на Гродненщині [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А., Від депортації до депортації..., Букрек, Чернівці 2015, т. 3, с. 731-732. [Dok. 3 – Dokumenti. Materiali z ukraïns'koï mižvoënnoï presi v Pol'si. Prosvitno-Vidavniče Tovaristvo „Ridne slovo”v Bilij na Podlâššu. Z Bil's'kogo povitu na Grodnen'sini [v:] Makar Ŭ., Gornij M., Makar V., Salûk A., Vid deportacii do deportacii..., Bukrek, Černivci 2015, t. 3, s. 731-732.]

Док. 4 – Документи. Наказ № 1302 ц[ісарського] та к[оролівського] Мін[іс-терства] закордонних с[прав] про врегулювання питання організації української шкільної освіти в Холмищині та в окупованих австрійськими військами російських регіонах Волині, чиє тривале перебування у складі Східної Галичини потрібно взяти до уваги [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А., Від депортації до депортації..., Чернівці, 2015, т. 3, с. 686-687. [Dok. 4 – Dokumenti. Nakaz № 1302 c[isars'kogo] tak[orolivs'kogo] Min[isterstva] zakordonnih s[prav] pro vreguluvannâ pitan-nâ organizacii ukraïns'koï škil'noï osviti v Holmšini ta v okupovanih avst-rijs'kimi vijs'kami rosij's'kih regionah Volini, čiê trivale perebuvannâ u skladi Shidnoï Galičini potribno vzâti do uvagi [v:] Makar Ŭ., Gornij M., Makar V. Vid deportacii do deportacii..., Bukrek, Černivci 2015, t. 3, s. 686-687.]

Домбчевський Р., Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СВУ в таборі Кніттelfельд серед полонених українців [в:] Союз визволення України. 1914-1918, Відень, Червона калина, Нью Йорк, 1979, с. 57-72. [Dombčevs'kij R., Materiâli j dokumenti z nacional'no-osvidomčoi praci SVU v Tabori Knittel'fel'd sered polonenih ukraïnciv [v:] Soûz vizvo-lennâ Ukraïni. 1914-1918, Viden', Červona kalina, Nû Jork, 1979, s. 57-72.]

Дорошенко Д., Історія України 1917-1923 рр., т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року, Ужгород 1930. Нью-Йорк 1954. [Dorošenko D., Iŭto-riâ Ukraïni 1917-1923 rr., t. 2. Ukraïns'ka Get'mans'ka Deržava 1918 roku, Užgorod 1930. N'û-Jork 1954.]

Дубрівний П., Товариство „Січ” ім. гетьмана Петра Дорошенка у таборі Фрайштадт [в:] Союз визволення України. 1914-1918, Відень, Червона калина, Нью Йорк 1979, с. 73-78. [Dubrivnij P., Tovaristvo „Sič” im. get'ma-na Petra Dorošenka u tabori Frajštadt [v:] Soûz vizvolennâ Ukraïni. 1914-1918, Viden', Červona kalina, Nû Jork 1979, s. 73-78.]

- Заболотна І., *Спогади Івана Крип'якевича (1904-1911)* [в:] „Український археографічний щорічник”, 2010, вип. 15, с. 476-486. [Zabolotna Ĭ., *Spo-gadi Ĭvana Krip'âkeviča (1904-1911)* [v:] „Ukraïns'kij arheografičnij šorič-nik”, 2010, vip. 15, s. 476-486.]
- Ковальський С., *Стежками рідного краю* [в:] Макар Ю., Горний М., Ма-кар В. *Від депортації до депортації...*, Букрек, Чернівці 2014, т. 2, с. 433-437. [Koval's'kij S., *Stežkami ridnogo kraï* [v:] Makar Ŭ., Gornij M., Ma-кар V. *Vid deportacii do deportacii...*, Bukrek, Černivci 2014, t. 2, s. 433-437.]
- Кравчук М., *Українська преса Волині, Холмицини, Підляшшя та Полісся* [в:] „Українська книга”. Philadelphia, USA 1976, №4, с. 81-85. [Kravčuk M., *Ukraïns'ka presa Volinì, Holmšini, Pidlâššâ ta Polissâ* [v:] „Ukraïns'ka kniga”. Philadelphia, USA 1976, №4, s. 81-85.]
- Крип'якевич І. П., *Холмицина*, Видання Союзу визволення України, Львів 1915. [Krip'âkevič Ĭ.P., *Holmšina*, Vidannâ Soûzu vizvolennâ Ukraïni, L'viv 1915.]
- Кубійович В., *Холмицина* [в:] *Енциклопедія українознавства*. Словникова частина. Париж, Молоде життя, Нью-Йорк 1984, т. 10, с. 3615-3621. [Kubijovič V., *Holmšina* [v:] *Enciklopediâ ukraïnoznavstva*. Slovníkova čas-tina. Pariž, Molode žittâ, N'û-Jork 1984, t. 10, s. 3615-3621.]
- Куровський В., сотн., *З початків національної організації Підляшшя в рр. 1917-1918* [в:] „Холмська земля”, № 13, 28.03.1943. [Kurovs'kij V., sotn., *Z počatkiv nacional'noï organizacii Pidlâššâ v rr. 1917-1918* [v:] „Holms'ka zemlâ”, nr 13, 28.03.1943.]
- Лемке М. К., *250 дней в Царской Ставке 1914-1915*. Харвест, Мн. 2003. [Lem-ke M. K., *250 dneï v Carskoj Stavke 1914-1915*. Harvest, Mn. 2003], http://mlitera.lib.ru/db/lemke_mk/index.html, [17.01.2022]
- Олесіук Т., *Кам'янець – золотий вінець (Спомин з 1919 року)* [в:] *Серед бурі. Листу до приятелів*, Нью-Йорк 1963, кн. 1-2, с. 20-26. [Olesiuk T., *Kam'ânes' – zolotij vînes' (Spomin z1919 roku)* [v:] *Sered buri. Listi do priâteliv*, N'û-Jork 1963, kn. 1-2, s. 20-26.]
- ПЕ – *Політична енциклопедія*, редкол.: Ю Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. Голови) та ін., Парламентське вид-во, Київ 2011. [PE – *Politična enciklopediâ*, redkol.: ŬLEVENEC' (golova), Ŭ. Šapoval (zast. Golovi) ta in., Parlaments'ke vid-vo, Kiïv2011.]
- Салюк І., *Шість років життя в Росії* [в:] Макар Ю., Горний М., Макар В. *Від депортації до депортації...*, Букрек, Чернівці 2014, т. 2, с. 533-550. [Salûk Ĭ., *Šist' rokiv žittâ v Rosii* [v:] Makar Ŭ., Gornij M., Makar V. *Vid deportacii do deportacii...*, Bukrek, Černivci 2014, t. 2, s. 533-550.]
- Сімович В., *Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт* [в:] *Союз визволення України. 1914-*

- 1918, Відень, Червона калина, Нью Йорк, 1979, с. 83-94. [Simović V., *Počatki nacional'no-prosvitn'oï praci sered polonenih Ukraïnciv u tabori Frajštadt* [v:] *Soûz vizvolennâ Ukraïni. 1914-1918*, Viden', Červona kalina, Nû Jork, 1979, s. 83-94.]
- Соболевский А., *Холмская Русь в этнографическом отношении*, Мирный Труд, Харьков 1910. [Sobolevskij A., *Holmskaâ Rus' v ètnografičeskom otnošenii*, Mirnyj Trud, Har'kov 1910.]

Література / References

- Бергер П., Лукман Т., *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*, пер. с англ. Е. Руткевич, Медиум, Москва 1995. [Berger P., Lukman T., *Social'noe konstruirovanie real'nosti. Traktat po sociologii znaniâ*, per. s angl. E. Rutkevič, Medium, Moskva 1995.]
- Борейко Ю., *Повсякденність українського православного вірянина: монографія*, Вежа-Друк, Луцьк 2016. [Borejko Ů., *Povsâkdennist' Ukraïns'kogo pravoslavnogo virâнина: monografîâ*, Veža-Druk, Luc'k 2016.]
- Гаврилук Ю., *Від „лінії Володимира” до „лінії Керзона” (причинок до історії української Холмищини)* [в:] *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмищини та Підляшшя*, упоряд. М. Іваник. Серія „Спогади”, т. 2, Торонто, Львів 2014, с. 11-40. [Gavriluk Ů., *Vid „linii Volodimira” do „Linii Kerzona” (pričinok do istorii Ukraïns'koï Holmšini)* [v:] *Krov Ukraïns'ka, krov pol's'ka... Tragediâ Holmšini ta Pidlâššâ*, uporâd. M. İvanik. Seriâ „Spogadi”, t. 2, Toronto, L'viv 2014, s. 11-40.]
- Лесів М., *Українські говірки в Польщі*, Український архів, Варшава 1997. [Lesiv M., *Ukraïns'kî govîrki v Pol'shi*, Ukraïns'kij arhiv, Varšava 1997.]
- Коляструк О., *Методологія історії повсякдення* [в:] „Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна”, сер.: Історія, 2011, вип. 44, с. 8-21. [Kolâstruk O., *Metodologiâ istorii povsâkdennâ* [v:] „Visnik Harkiv. nac. un-tu im. V. N. Karazina”, ser.: İstoriâ, 2011, vip. 44, s. 8-21.]
- Макар Ю. І., *Холмищина* [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 10: Т-Я, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Наукова думка, Київ 2013. [Makar Ů. İ., *Holmšina* [v:] *Enciklopediâ İstorii Ukraïni*, t. 10: T-Â, redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in., Naukova dumka, Kiïv 2013], http://www.history.org.ua/?te_rmin=Kholmschyna, [21.02.2022]
- Макар Ю., Горний М., Макар В., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи*, у 3 т., т. 2, Букрек, Чернівці 2014. [Makar Ů., Gornij M., Makar V. *Vid deportacii do deportacii. Suspil'no-politične*

- žittâ holms'ko-pidlâs'kih ukraïnciv (1915-1947). Doslidžennâ. Spogadi. Dokumenti*, u 3 t., t. 2, Bukrek, Černivci 2014.]
- Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А., *Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи*, у 3 т., т. 1, Букрек, Чернівці 2011. [Makar Ŭ., Gornij M., Makar V., Salûk A., *Vid deportacii do deportacii. Suspil'no-političnežittâ holms'ko-pidlâs'kih ukraïnciv (1915-1947). Doslidžennâ. Spogadi. Dokumenti*, u 3 t., t. 3, Bukrek, Černivci 2015.]
- Марчак І., *З мучеництва Холмицини на Білгорайцині*, Вінніпег 1957. [Marčak Ĭ., *Z mučenictva Holmšini na Bilgorajšini*, Vînnîpeg 1957.]
- Сергійчук В., *Трагедія українців Польщі*, Тернопіль 1997. [Sergijčuk V., *Tragediâ ukraïnciv Pol'si, Ternopil' 1997.*]
- Хабермас Ю., *Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації* [в:] Ситниченко Л., *Першоджерела комунікативної філософії*, Либідь, Київ 1996, с. 84-90. [Habermas Ŭ., *Komunikativna diâ i diskurs – dvi formi povsâkdennoï komunikacii* [v:] Sitničenko L., *Peršodžerela komunikativnoï filosofii, Libid', Kiïv 1996, s. 84-90.*]
- Шевчук Т.Є., *Етносоціальна ситуація на Холмицині та Підляшші в першій чверті XX століття* [в:] „Історичний архів. Наукові студії”, зб. наук. праць, Чорноморський нац. ун-т ім. Петра Могили, Миколаїв 2008, вип. 1, с. 92-103. [Ševčuk T.Ė., *Etnosocial'nasituaciâ na Holmšini ta Pidlâšši v peršij čverti XX stolittâ* [v:] „Ĭstoričnij arhiv. Naukovî studii”, zb. nauk. prac', Čornomors'kij nac. un-tim. Petra Mogili, Mikolaïv 2008, vip. 1, s. 92-103.]
- Auer A., Peersman C., Pickl S., Rutten G., Vosters R., *Historical sociolinguistics: the field and its future* [in:] „Journal of Historical Sociolinguistics”, 2015, 1(1), p. 1-12, DOI: 10.1515/jhsl-2015-0001
- Nevalainen T., *What are historical sociolinguistics?* [in:] „Journal of Historical Sociolinguistics”, 2015, vol. 1, is. 2, p. 243-269.
- Hernández-Campoy J. M., *Research methods in Sociolinguistics* [in:] „Research methods and approaches in Applied Linguistics. AILA Review”, vol. 27, 2014, p. 5-29, <https://benjamins.com/catalog/aila.27>, [11.02.2022]
- Langer N., Havinga A., *Invisible Languages in Historical Sociolinguistics: A conceptual outline, with examples from the German-Danish borderlands* [in:] *Invisible Languages in the Nineteenth Century*, A. Havinga and N. Langer (eds). Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt am Main, New York, Peter Lang Wien, 2015, p. 1-35.

Резюме

Актуальність вивчення проблеми полягає в потребі розбудови теорії історичної соціолінгвістики про статус і функції української мови як меншинної на етнічно змішаних землях за межами сучасної державної території України. Дослідження присвячене розкриттю мовної ситуації, ускладненої депортацією носіїв мови з Холмщини і Підляшшя (Холмської губернії) в 1915 р. Цей новий об'єкт аналізу вимагає вирішення таких завдань: розробки методології, виокремлення бази даних та характеристики комунікативного виміру депортації носіїв української мови. Обґрунтуванню цього різновиду мовної ситуації посприяли теоретичні положення про відображення зв'язку повсякденності та соціальної історії мови за допомогою металінгвістичних доказів із вторинних джерел. Здійснений аналіз засвідчує, що гіперонім *мовна ситуація з ознакою „депортація носіїв мови”* є одиницею термінологічного поля „мовна ситуація”, а гіпонім *мовна ситуація на етнічно змішаних землях Холмщини і Підляшшя в 1915 році* конкретизує своє значення до, під час і після депортації носіїв.

Ключові слова: соціологія мови, соціальна історія української мови як меншинної, мовна ситуація, комунікативний вимір депортації, статус і функції мов.

On the model of language situations with the sign 'deportation of native speakers': a fragment from the social history of the Ukrainian language in World War I

Summary

The relevance of the issue under discussion is closely related to the need to develop a theory of historical sociolinguistics on the status and functions of the Ukrainian language as a minority in ethnically mixed lands outside the modern state territory of Ukraine. The study is devoted to the disclosure of the language situation complicated by the deportation of native speakers from Kholmshchyna and Podliashia (Kholm province) in 1915. This new object of analysis requires the resolution of the following tasks: development of methodology, separation of the database and characteristics of the communicative dimension of deportation of Ukrainian speakers. The substantiation of this kind of language situation was facilitated by theoretical positions on the reflection of the connection between everyday life and the social history of language with the help of metalinguistic evidence from secondary

sources. The analysis shows that the hyperonym language situation complicated by the sign "deportation of native speakers" is a unit of the terminological field „language situation”, and the hyponym language situation in ethnically mixed lands of Kholmshchyna and Pidliashia in 1915 specifies its meaning before, during and after deportation.

Key words: sociology of language, social history of the Ukrainian language as a minority, language situation, communicative dimension of deportation, status and functions of languages.

Мацюк Галина – доктор фіологічних наук, професор кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, halyna.matsyuk@lnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8601-4742>

Мова та ідеологія: взаємодія на рівні системи та функціонування лексичних одиниць

Взаємодія мови та ідеології – багатоаспектний напрям аналізу функціонування мовного коду в суспільстві. До сьогодні розкрито впливи радянської ідеології на контекст формування мовознавчих ідей (Масенко 1999; Мацюк 2008; 2009), розглянуто способи впливу на мову як на об'єкт політичної ідеології (Яворська 2000; Майборода, Панчук 2008: 205-235; Руда 2012), обґрунтовано роль ідеології у процесах лексико-семантичних трансформацій (Калиновська 2012: 24-28; Мінчак 2016: 66-77). Серед невивчених питань – вплив мовної політики як одного із компонентів ідеології на формування системно організованих груп лексики та на їхнє функціонування. У зв'язку з цим важливо сформулювати теоретичне підґрунтя аналізу проблеми; змодельовати термінологічне поле „мовна політика”, що репрезентує вплив ідеології на лексичний склад української мови; проаналізувати особливості функціонування термінів, які в медіа-текстах позначають пов'язані з мовною політикою поняття.

Матеріалом для дослідження послужили термінологічні одиниці (114 термінів), семний склад яких актуалізує ознаку ‘мовні заходи’, відібрані методом суцільної вибірки із лінгвістичних словників, енциклопедій, монографій та посібників із соціолінгвістики, а також наукових статей на соціолінгвістичну тематику (УМ 2001; Загнітко 2009: 16-26; Лозинський 2008; Масенко 2004; 2010; Мацюк 2008; 2009; Селіванова 2010; Ставицька 2005; ЕУМ 2004). Оскільки соціолінгвістичні терміни в текстах ЗМІ про мовне питання в Україні виступають маркером актуальних суспільно-політичних подій, з метою розкриття їхньої ролі в медійному дискурсі до аналізу були залучені різножанрові публікації (новини, статті, інтерв'ю) у інтернет-виданнях газет „Українська правда”, „День”, на Порталі мовної політики

за 2005-2021 рр. Обсяг вибірки – 68 публікацій, а саме: „Українська правда” (30 публікацій), Портал мовної політики (34), „День” (4).

В основу дослідження покладено результати вивчення впливу ідеології на лексико-семантичні системи мов (I. Piller, K. Woolard, Я. Радевич-Винницький, Б. Ажнюк, Г. Яворська, О. Руда, О. Калиновська та ін.), теоретичні положення соціолінгвістики про мовну політику в історії та сьогоденні (P. Trudgill, B. Spolsky, Г. Вусик, В. Демченко, В. Кулик, Л. Масенко, Г. Мацюк, Л. Ставицька, О. Тараненко, О. Ткаченко, В. Труб та ін.), теорію термінознавства (А. Коваль, І. Кочан, Е. Скороходько, A. Rey, R. Temmerman та ін.).

Теоретичне підґрунтя аналізу проблеми

Розмірковуючи про природу соціально зумовлених явищ в мові, мовознавці дедалі частіше фокусують увагу на понятті ідеології, яке в англomовній традиції визначають як *„the more intellectual and conceptual constituent of culture, the basic notions that the members of a society hold about a fairly definite area such as honor, the division of labor and the interrelations and implications of such sets of notions”* (Woolard 1992: 237). Сьогодні це поняття перейшло із строго політологічного виміру у вимір лінгвістичний, про що свідчить термін *language ideology*, який, позначаючи *„beliefs, feelings, and conceptions about language that are socially shared and relate language and society in a dialectical fashion: language ideologies undergird language use, which in turn shapes language ideologies”*, ілюструє способи впливу мовних ідеологій на мовні структури (Piller 2015: 4). Проблема взаємодії мови та ідеології, за словами Г. Яворської, передбачає подвійне тлумачення: „У першому значенні вона дорівнює проблемі маніпулювання мовою в межах певних ідеологічних систем, у другому – йдеться про ідеологічні аберації не самої мови, а науки про мову” (Яворська 2000: 212). Ідеологія як один із факторів соціального розвитку суспільства формує не тільки ціннісні орієнтири певних соціальних груп, а й впливає на розвиток і функціонування системи мови, передусім її лексико-семантичного рівня (Калиновська 2012: 25). Тому важливо дослідити вплив мовної політики України як виразника ідеології

держави на систему мови й мововжиток та розкрити роль, яку відіграє в їх відтворенні одна з ідеологічних інституцій – масмедії.

Як правило, мовна політика скерована на вирішення складних національно-мовних проблем, які мають ідеологічну та соціальну природу (Мацюк 2009: 37) і які знаходять своє відображення на рівні лексичної системи – у формуванні термінологічного поля „мовна політика” і на рівні функціонування мови – коли терміни цього поля потрапляють до загального вжитку (Mesthrie 2001: 584). Сучасна теорія мовної політики ґрунтується на розмежуванні статусної та корпусної мовної політики. Уперше терміни *корпусне планування* та *статусне планування* (англ. *corpus planning*, *status planning*) Х. Клосс використав на позначення впливу на внутрішній розвиток мови (фіксація норми, розвиток словникового складу, впорядкування орфографії) та на статус мови в суспільстві. Як статус мови витлумачують ту роль, яку відіграє в державі певна мова порівняно з іншими мовами. Відповідно статусна мовна політика завжди спрямована на збереження чи зміну статусу мови або мов в багатомовному соціумі. Корпус мови охоплює не тільки внутрішню будову, а й співвідношення форм існування мови (літературна мова і соціальні чи територіальні діалекти), тому до сфери корпусного планування традиційно належать проблеми кодифікації та стандартизації літературної мови (Яворська 2000: 13). Корпусна мовна політика здебільшого направлена на структурне збагачення певної мови, зокрема розвиток термінології. Е. Хауген деталізував поняття мовного планування за двома параметрами: форма-функція та соціум-мова. Зважаючи на це, на основі аналізу ілюстративного матеріалу здійснюємо спробу розкрити тенденції реалізації корпусної (на рівні системи мови в процесі формування соціолінгвістичної терміносистеми) і статусної (на рівні функціонування термінологічних одиниць у текстах ЗМІ) мовної політики в Україні.

Особливості формування термінологічного поля „мовна політика” як вияв впливу ідеології на лексичний склад мови

Для характеристики поля розглянемо структурні та семантичні показники його одиниць.

Структурна характеристика термінів. Заходи щодо розвитку галузевих терміносистем передбачають свідомий вибір афіксів, за допомогою яких творяться ієрархічно організовані ряди термінів. Аналіз морфемної структури похідних назв дозволяє стверджувати про системний вибір і регулярну репрезентацію певних властивостей чи характеристик понять у структурі термінів. Причину високої продуктивності словотвірних моделей (префіксальних, суфіксальних, аббревіатур, а також моделей складних термінів – композити, юкстапозити) вбачаємо в масштабному поширенні сучасних суспільних процесів, виявом чого є тенденція до інтернаціоналізації словотвірних моделей. Афіксальні деривати, тобто одиниці, мотивовані через семантико-словотвірні зв'язки з назвами того самого кореня, становлять найбільшу кількість одиниць (39 термінів).

Префіксальні моделі термінів містять морфemi іншомовного походження: *інтер-*: *інтердіалект, інтержаргон*; *де-*: *денаціоналізація*; *супер-*: *суперстрат*; *суб-*: *субстрат*; *ад-*: *адстрат*. Невисока продуктивність префіксальних моделей зумовлена нездатністю префіксів утворювати терміни з цілком новим лексичним значенням. Проте такі назви сприяють ефективному позначенню протилежних за змістом понять (Кочан 2000: 55).

Виявлено основні суфіксальні моделі термінів $N+Suf=N$, $V+Suf=N$, $Adj+Suf=N$:

1) терміни, мотивовані іменником

Основа іменника + суфікс *-изм (-ізм)*. Цей запозичений суфікс використовується в основах іменників чоловічого роду, що мають узагальнене, абстрактне значення: *арготизм, діалектизм* та ін.

2) терміни, мотивовані дієсловом

Основа дієслова + суфікс *-ацій-*. Це один із найбільш продуктивних суфіксів, який вказує на дію або її результат, наприклад: *дискримінація, асиміляція, русифікація, полонізація, українізація, мадяризація* та ін. Він виявляє високий ступінь словотвірної сполучуваності з дієслівними основами, що зближує його з питомим українським суфіксом *-нн-*. Однак, у семантиці дериватів на *-ацій* ознака тривалості дії виражена нечітко (Клименко 1998).

Основа дієслова + суфікс *-нн- (-енн-)*. Як правило, суфікс *-енн* в основах іменників середнього роду малопоширений. Похідні назви

утворені від дієслів доконаного виду з кінцевим морфом основи -и: *запозичення, угорищення*. Терміни-деривати вказують на опредметнену дію (процес).

3) терміни, мотивовані прикметником

Основа прикметника + суфікс *-ість*. Активне словотворення з формантом *-ість* зумовлене його загальнотильовим призначенням. Деривати, утворені від відносних прикметників, називають абстрактну ознаку або властивість: *етнічність, ідентичність, національність, двомовність, багатомовність*.

Компонентами термінів на позначення понять, пов'язаних з мовною політикою, також є кореневі морфеми грецького і латинського походження, що частково десемантизувалися й функціонально наблизилися до афіксів (Горпинич 1999: 43). В українському мовознавстві для їх позначення використовують терміни *афіксоїди*, які залежно від позиції в слові поділяють на префіксоїди та суфіксоїди (К. Городенська, В. Горпинич), *компоненти* (І. Кочан), *корені* (Є. Карпіловська), *основи* (Н. Клименко) та ін. Процес їхньої морфологізації ще не завершений, тому слова, що мають у складі ці елементи, вважаємо *композирами*.

Серед препозиційних морфем в українській мові виокремлюємо компоненти: *ідіо-*: *ідіолект*; *акро-*: *акролект*; *мезо-*: *мезолект*; *базі-*: *базілект*; *моно-*: *монолінгвізм*; *бі-*: *білінгвізм*; *полі-*: *полілінгвізм*; *мульти-*: *мультилінгвізм*; *соціо-*: *соціолект, соціолінгвістика*; *етно-*: *етнолект*.

Розвиток соціолінгвістичних знань потребує адекватного відображення семантичних змін у термінології, що призводить до ускладнення структури термінів двома і більше компонентами, забезпечуючи вираження більш складних вузькоспеціальних понять, для прикладу: *мовна політика офіційної одномовності, м. п. офіційної двомовності або тримовності (багатомовності), м. п. стратегічної багатомовності, м. п. диференційованого юридичного статусу, комплексна м. п.*

Атрибутивно-субстантивні структури, витворені за моделлю *Adj+N*, є найчастотнішими (серед проаналізованого ілюстративного матеріалу цю модель репрезентують терміни: *мовне законодавство, мовне планування, мовна спільнота, мовна ідентичність та ін.*),

що сприяє встановленню чіткої структурної ієрархії соціолінгвістичних лексем за принципом родо-видових відносин та є одним із аргументів про універсальний розвиток терміносистем¹. Таким чином, формування корпусу мовних одиниць, зокрема використання однорідних структурних моделей термінів, що заповнюють один із сегментів поняттєвої сфери соціолінгвістики, відповідає тенденції до семантико-парадигматичної регулярності.

Семантичні показники. Системний підхід у дослідженні семантики соціолінгвістичних термінів передбачає аналіз не окремих термінів, а цілих лексико-семантичних парадигм. У сучасному термінознавстві польовий підхід найповніше реалізується в значеннєвому вимірі термінів. Термінологічне поле „мовна політика” виокремлено за допомогою розробленої методики поетапного моделювання². Вибір терміна *мовна політика*, навколо якого об’єднуються групи семантично пов’язаних одиниць, не є випадковим. Вони ілюструють розвиток соціолінгвістичної теорії найбільш актуальний щодо української мовної дійсності.

Термінологічне поле „мовна політика” (далі – ТП „мовна політика”) постає в результаті виокремлення домінанти (центру), найбільш спеціалізованої для вираження конкретного значення, що виявляється його диференційною ознакою (щодо інших полів), та притягнення одиниць з тією ж самою ознакою, трансформованою в інтегральну (щодо одиниць, яких вона об’єднала). Аналіз словникових дефініцій базових термінів соціолінгвістики *мовне планування, мовне законодавство, статус мови, мовна ситуація*, в якому кожне значуще слово використане як ідентифікатор у визначенні, показав, що вони містять у своїй семантичній структурі ознаки ‘право’, ‘закон’, ‘вживання мови’, ‘регулювання мовних проблем’, ‘становище мови в державі’, ‘сфера функціонування мови’, ‘закріплений законодавством’ / ‘незакріплений законодавством’, ‘реалізація мовної політики’, ‘взаємодія мов’, ‘одна мова’, ‘дві мови’. Ці

¹ Аналіз структури соціолінгвістичних термінів див. (Васильців 2015a: 152-157; Васильців 2015b: 53-61).

² Методика поетапного моделювання термінологічного поля див. (Бутковська 2016a, с. 7-17).

семи й формують зміст терміна *мовна політика*, тому він виступає ідентифікатором однойменного поля „мовна політика” і основою пошуку інших його одиниць. Звідси, термінологічне поле виявляється в аспекті його системно-структурної будови: структура поля – ієрархічно впорядкована сукупність елементів, а система – мережа відношень, що покриває цю сукупність, відтак система зазнає подібної ієрархізації, що знаходить вияв в парадигматичній перспективі (Ляшук 2007; Дзябко 2015).

На близькість семантики одиниць, які вступають із терміном-домінантою у відношення підпорядкування, вказує той факт, що поняття, яке вона виражає, тією чи іншою мірою представлено в дефініціях усіх компонентів поля. Для прикладу, терміни *зовнішня мовна політика*, *внутрішня мовна політика*, *місцева мовна політика*, *загальнодержавна мовна політика*, *регіональна мовна політика*, *міжнародна мовна політика* (інтегральна ознака ‘регулювання мовних заходів всередині / поза межами держави’), що використовують термін-домінанту як основний ідентифікатор у своїх дефініціях, тобто пов’язані з гіперонімом експліцитно (стрижневий компонент присутній у кожній терміносполуці), увійшли до складу *ядерної зони* поля „мовна політика”³.

Склад навколоядерної зони ТП визначаємо на основі аналізу семантичної структури термінів ядерної зони, таким чином, встановлюючи їх семантичний зв’язок. Терміни-інваріанти⁴ семантичних груп навколоядерних зон пов’язані із терміном-домінантою найтісніше. Ядерну зону цих груп формують базові терміни *мовне планування*, *мовне законодавство*, які містять у своїй семантичній структурі спільну ознаку ‘мовні заходи’, а також (за допомогою диференційних ознак ‘реалізація мовної політики’, ‘юридична форма

³ Склад ядерної зони ТП „мовна політика” див. (Васильців 2015в: 35-44).

⁴ Термін, що позначає базове поняття соціолінгвістики і при цьому слугує основою для деривації та виступає родовою назвою, визначаємо на основі частотних характеристик ідентифікаторів, що є головними в дефініціях. Семний склад базового терміна охоплює інтегральну та диференційні семи, на підставі яких здійснюється диференціація гіперо-гіпонімічних груп (Дзябко 2011: 290-296).

вираження мовної політики') виконують роль семантичних компонентів у змісті терміна-домінанти.

До складу навіколоядерної зони ТП „мовна політика” зараховуємо семантичні групи „мовне планування” та „мовне законодавство”. Склад СГ „мовне планування” формують терміни: *статусне планування, корпусне планування, мовна норма, кодифікована мовна норма, некодифікована мовна норма, варіантна мовна норма, інваріантна мовна норма, реальна мовна норма, прескриптивна мовна норма, літературна мовна норма, національна мовна норма*.

СГ „мовне законодавство” містить терміни: *мовне законодавство, мовний закон, мовне право, мовний конфлікт*.

Периферія термінологічного поля „мовна політика” охоплює терміни, об'єднані навколо диференційних ознак одиниць навіколоядерної зони. Базові терміни *форма існування мови, статус мови, мовна ситуація*, входячи у семантичну структуру одиниць *мовне планування* та *мовне законодавство*, засвідчують опосередкований семантичний зв'язок із домінантою.

Периферійну зону ТП „мовна політика” формують семантичні групи „*статус мови*”, „*мовна ситуація*”, „*форма існування мови*”.

Терміни на позначення мов, що є об'єктами впливу того чи іншого різновиду мовної політики, утворюють семантичну групу „*форма існування мови*”: *літературна мова, народно-розмовна мова, діалект, інтердіалект, койне, просторіччя, арго, жаргон, сленг, просто-розмовна мова, некодифікована просторо-розмовна мова, територіальний діалект, соціальний діалект, соціолект, наріччя, говірка, говір, професійний жаргон, військовий жаргон, спортивний жаргон, груповий жаргон, корпоративний жаргон, віковий жаргон, молодіжний жаргон, міське койне, регіональне койне*.

СГ „*статус мови*” представлена термінами: *правовий статус мови, фактичний статус мови, державна мова, офіційна мова, регіональна мова, місцева мова, національна мова, діалект, соціолект, літературний стандарт, титульна мова, мова меншин, мажоритарна мова, міноритарна мова, материнська мова, рідна мова, перша мова, друга мова, іноземна мова, нерідна мова, чужа мова, мова мігрантів, міжнародна мова, робоча мова, загрожена мова, мова під загрозою зникнення*.

Склад СГ „мовна ситуація” формують терміни: *ендогlossen мовна ситуація, екзогlossen мовна ситуація, мовна ситуація одномовності, мовна ситуація багатомовності, одномовність, двомовність, багатомовність, полілінгвізм, мультилінгвізм, монолінгвізм, білінгвізм, збалансована мовна ситуація, незбалансована мовна ситуація, рівнопотужна мовна ситуація, різнопотужна мовна ситуація, рівноважна мовна ситуація, нерівноважна мовна ситуація, індивідуальний білінгвізм, груповий білінгвізм, масовий білінгвізм, національний білінгвізм, диглосія.*

Периферія термінологічного поля має розмиті межі, що зумовлює здатність її структурних частин перетинатися з іншими полями. Прослідковуємо перетин термінологічних полів „мовна політика” та „мовна ситуація”, тому семантичний простір терміносистеми виявляється неперервним. Ілюстративний матеріал підтверджує думку, що периферійна зона поля, зазвичай, є значно більшою, ніж ятерна.

Виокремлення термінологічного поля „мовна політика” та встановлення його складу і структури дало змогу розкрити особливості ієрархічної організації понять у терміносистемі, що підтверджує роль поля як засобу реалізації корпусної мовної політики.

Медіа-тексти: особливості функціонування термінів, пов’язаних з мовною політикою

Результатом постійної взаємодії між загальнолітературною і термінологічною лексикою є *детермінологізація* – функціональне розширення значення термінів і їхній перехід у систему загальноживаної мови (Селіванова 2010: 117), що виникає внаслідок проникнення термінів певної терміносистеми в узус публіцистичного слововжитку. Дослідники визначають два етапи цього процесу. Перший з них пов’язаний з виходом терміна за межі термінопоя, коли він частково втрачає свій термінологічний характер. При цьому позначуване поняття залишається тим самим, але в нього можуть з’являтися додаткові відтінки значення, що відображають суб’єктивне сприйняття відповідного предмета чи явища мовцем.

Термінологічні одиниці починають функціонувати в нових контекстах, призначених для всіх носіїв мови, вимагаючи не дефініції, а тлумачення, подібно до інших слів загальноновживаної лексики. Другий етап детермінологізації передбачає оформлення терміна як слова загальнолітературної мови і його фіксацію в словнику, при цьому термін майже повністю втрачає своє спеціальне значення, набуває стилістичного забарвлення і може слугувати основою для творення нових загальноновживаних слів.

Аналіз сучасного медійного слововживання засвідчує використання термінів *мовна політика*, *мовний закон*, *статус мови*, *русифікація*, *дерусифікація*, *українізація*, *регіональна мова*, *двомовність* та ін. Навколо цих ключових слів розгортається велика кількість конкретних текстів, об'єднаних спільною тематикою. Вибір та контекст вживання соціолінгвістичних термінів у відібраних для аналізу публікаціях зумовлює відповідні сюжетні та інтерпретаційні схеми (Горбулін 2017: 45), що дає змогу прослідкувати, як змінювалися вектори реалізації статусної мовної політики та як вони відображені в українському медіа-дискурсі.

Мова виокремлених текстів вирізняється широким використанням соціолінгвістичних термінів. Журналіст повідомляє факти і дає їм оцінку, переконуючи читача у правильності своєї точки зору. Відповідно, залежно від змісту-наміру, автор статті обирає найбільш доцільні для виконання поставленого завдання мовні одиниці, в тому числі й терміни. Так, часто вживаний термін *мовний закон* у кожному тексті набуває конкретного змісту й отримує позитивну або негативну оцінку. Варто зазначити, що в проаналізованих текстах терміни вжиті в їхньому прямому значенні, тобто соціолінгвістична термінологія, функціонуючи в публіцистичному стилі, перебуває на початковому етапі детермінологізації.

Тема: Закон „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”. У публікаціях йдеться про те, що ратифікація Україною Хартії 15 травня 2003 р. об'єктивно спричинила виникнення в Україні низки гострих проблем юридичного, політичного та економічного характеру.

Зміст закону у медійному дискурсі розкрито за допомогою термінів *регіональна мова*, *міноритарна мова*, *мови національних*

меншин, які не завжди зрозумілі читачеві, тому їх введення в текст супроводжується тлумаченням значення, наприклад: „Об’єкт Хартії – **регіональні мови або мови меншості** – мови, що традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави”; „...у цьому акті міжнародного права йдеться достеменно не про **„регіональні мови або мови меншин”** (як це міститься у назві та у тексті закону), а про єдине поняття – **„регіональні або міноритарні мови”**. Відтак „метою Хартії є захист та підтримка регіональних або міноритарних мов, а не мовних меншин”. Об’єктом Хартії є захист мов, котрим загрожує зникнення ..., а не мовні права національних меншин, які проживають у певних регіонах держави” (Українська правда, 16 травня 2006 р.).

Медійні тексти інформують про маніпуляцію основними поняттями Хартії: „Маніпулятивне використання Хартії полягало у впровадженні в мовне законодавство поняття **„регіональна мова”**, статус якої, згідно з положеннями ухваленого документа, передбачав широкі права на вживання в офіційній документації, в освіті, судочинстві, засобах масової інформації, що фактично дорівнює функціям державної мови”; „До списку мов, на які мають поширюватися положення Хартії, внесено **13 мов національних меншин**, серед яких фігурує й російська мова. Уже цей перелік, значно довший, ніж у ратифікаційних документах інших країн, суперечив призначенню Хартії, оскільки в ньому лише кримськотатарська й гагаузька мови мали право бути об’єктами її захисту” (Портал мовної політики, 18 грудня 2016 р.)

Терміни, потрапляючи в медійний дискурс, виконують функцію безпосереднього зображення дійсності, опису робочої атмосфери. Водночас вони є елементом чужого стилю, і щоб це підкреслити, журналісти періодично вдаються до їх графічного виділення в тексті (лапки, дужки тощо). Лапки є найбільш поширеним способом графічного виділення соціолінгвістичних термінів, невідомих пересічним носіям мови, наприклад: „**мовна група**”, „**мовна меншина**”, „**регіональна мова**”, і слугують ознакою впливу чужого стилю на вживання термінів.

Після прийняття закону про ратифікацію Хартії в українській мовній дійсності виникло явище *регіональної мовної політики*, що передбачала надання обласними, міськими та районними радами (а конкретно Харківською, Луганською та Севастопольською) російській мові статусу регіональної: *„Те, що „регіональна мовна політика” є однією зі складових своєрідної стратегії ПРУ в діяльності місцевих рад, підтверджують непоодинокі заяви лідерів цієї політичної сили”* (Українська правда, 16 травня 2006 р.). У ході висвітлення проблем регіональної мовної політики, яка на той час суперечила статті 92 Конституції України про порядок застосування мов, в українських ЗМІ з’являються сполуки *мовний сепаратизм та мовні суверенітети*: *„Про відмінність ситуації свідчить також реакція місцевих органів прокуратури на цей своєрідний мовний сепаратизм”* (Українська правда, 1 травня 2006 р.). Лексема *сепаратизм*, що виражає ‘прагнення до відособлення, відокремлення’ (ВТССУМ: 1307) у поєднанні з конкретизатором *мовний* вказує на негативні тенденції у мовній політиці того часу. Словосполучення *мовний суверенітет* зафіксовано у назвах статей *„Парад „мовних суверенітетів” та безпорадність влади”* (Українська правда, 11 травня 2006 р.), *„Мова як дім буття... Підмурки „мовних суверенітетів” у площині регіональної політики”* (Українська правда, 16 травня 2006 р.), в яких йдеться про те, що питання мови, використання мовних реалій у цілях політичних є чинником, який здатен роз’єднати суспільство, провести межу між регіонами України. Відтак, лексема *суверенітет*, яка означає ‘незалежність і самостійність держави в її зовнішніх і внутрішніх справах’, потрапляючи в незвичний для себе комунікативний контекст, набуває дещо іншого, розширеного значення та яскраво вираженого оцінного забарвлення.

Сполука *парад „мовних суверенітетів”* як реакція на ухвалені рішення про визнання російської мови регіональною у східних областях України (обґрунтовані через покликання на закон „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”) виникла за аналогією до параду суверенітетів, зумовленого початком розпаду СРСР в період з кінця 1980-х до 1991 р., коли союзні республіки і окремі автономні республіки в складі союзних прийняли

Декларації про суверенітет, в яких встановили пріоритет власного законодавства над загальносоюзним. У травні 2006 р. Міністерство юстиції оприлюднило юридичний висновок, що рішення місцевих органів самоврядування про надання російській мові статусу регіональної суперечать Конституції та законам України і що покликання в рішеннях місцевих рад на Європейську хартію регіональних мов або мов меншин є безпідставним.

У повідомленнях про зміну статусу російської мови в Україні актуалізується термін *русифікація*. У наукових джерелах він позначає „державну політику стосовно українського етносу, яку розпочав свого часу Петро I і яка офіційно тривала до проголошення незалежної України” (Мацюк 2009: 208). У контексті „Що ж до необхідності підвищити статус російської мови, якою начебто „повсякденно користується” більшість громадян (ким і коли визначена?), то таким записом самотійна українська держава фактично легітимізує століття **політики русифікації**, здійснюваної спершу царським, а потім комуністичним режимом” (Українська правда, 13 вересня 2010 р.) цей термін використовується у своїй прямій номінації. Проте йдеться не тільки про політику Російської імперії чи Радянського союзу: „Віктор Янукович (вересень 2008 р.) відверто визнає, сам того не усвідомлюючи, що в Україні триває **політика русифікації**” (Українська правда, 28 жовтня 2008 р.). Таким чином, поняття, позначуване цим терміном, залишається тим самим, але порушується однозначна відповідність між власне терміном та його дефініцією. Розширення семантичної структури терміна засвідчують й атрибутивні компоненти, з якими одиниця функціонує у медійному дискурсі: „Відбувається потужна **ринкова русифікація**, яка за наслідками обіцяє бути значно страшнішою, ніж **політична русифікація** минулих років”; „**Повзуча русифікація України** – це найбільший негатив у результаті двосторонніх відносин України з Росією, заявили експерти, що були опитані фондом „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва” (Українська правда, 30 березня 2005 р.). Прикметник *ринковий* конкретизує зміст лексеми ознаками ‘економічна категорія’, ‘обумовлюється попитом і пропозицією’, а *політичний* – ознакою ‘пов’язаний з політикою, з питаннями політики’ (ВТССУМ: 1035). Словосполучення *повзуча*

русифікація (де повзучий – ‘який повільно переміщується, поширюється’) (ВТССУМ: 994) вказує на те, що заходи, спрямовані на звуження суспільних функцій української мови як державної, продовжують застосовуватися і після проголошення незалежності України. Як бачимо, термін *русифікація* десемантизується, справляє на реципієнта негативне враження, набуваючи нових конотацій. Дискусії щодо проблем інституціоналізації двомовності та „насиленницької українізації”, поєднуючись із твердженнями про „повзучу русифікацію”, набувають гострого політичного забарвлення і не тільки впливають на відносини між найчисленнішими етноспільнотами країни – українцями й росіянами, – взаємовідносини між якими визначають стабільність суспільства, а й збільшують можливості маніпулювання політиками мовним фактором на внутрішньодержавному рівні.

Тема: *Закон України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”*. Публікації інформують про новий закон, прийнятий 25 квітня 2019 р., який регулює вживання державної мови у всіх сферах життя на всій території України. Документ набув чинності у липні 2019 р., однак окремі його положення вступатимуть у дію поетапно до 2030 р.

У мові ЗМІ на позначення цього закону, окрім офіційної назви, використовують стилістично нейтральні номінативи *закон про мову, мовний закон*: „*Mova is... Закон про мову у цифрах*” (Українська правда, 25 квітня 2019 р.), „...розпочинається новий етап втілення норм *мовного закону*, який забезпечить збільшення присутності державної мови в публічному просторі та зміцнення її статусу як державної” (Портал мовної політики, 16 липня 2021 р.)

На суть і походження закону вказують прикметники *комплексний* та *громадський*, для прикладу: „2017 рік почався з того, що в парламенті було зареєстровано *комплексний громадський законопроект „Про державну мову” №5670* ... У травні на його основі парламентський комітет напрацював і підтримав узгоджений законопроект 5670д „Про забезпечення функціонування української мови як державної”, який відтоді очікує на розгляд парламенту в першому читанні” (Портал мовної політики, 31 грудня 2017 р.). Прикметник *громадський* (‘прикм. до громада’; громада – ‘щось велике за

розміром; предмет, споруда великих розмірів' // 'велика кількість чого-небудь' (ВТССУМ: 262)) засвідчує, що законопроект розробила група громадських активістів та експертів з мовних і правничих питань, політиків, всеукраїнські громадські організації. Лексема *комплексний*, що має значення: 'який охоплює групу предметів, явищ, властивостей; який становить комплекс чого-небудь' (ВТССУМ: 561), вказує на те, що закон встановлює вимоги щодо застосування української мови в сфері культури, освіти, медіа та сфери обслуговування. У цьому контексті використовується й сполука *комплексна мовна політика*: *„Кожна нова перемога у відстоюванні законних прав української мови в Україні – чи йдеться про квоти на радіо й телебаченні, чи про мовну статтю в Законі про освіту, чи про вже згадане рішення Київської міської ради – все гостріше ставить питання про формування комплексної мовної політики в Україні”* (День, 6 жовтня 2017 р.).

Контекст вживання назви закону, а саме атрибутивні маркери *доленосний, повноцінний, всеосяжний*, свідчать про його позитивну оцінку сучасними ЗМІ та надії суспільства щодо зростання ролі державної мови та забезпечення її належного статусу. До того ж, автори використовують на позначення закону сполуку *„закон про національну безпеку та оборону”*, надаючи українській мові в цьому контексті функцій оборонного механізму, який протидіятиме просуванню русского мира. Вже сама назва статті *„Україномовність – наша відповідь на просування русского мира. Ще трохи про мовний закон”* розкриває очевидну мету закону – через сферу публічного мовлення, а не тільки офіційного стимулювати заміщення російської мови українською (Українська правда, 27 квітня 2019 р.).

Ухвалення Верховною Радою закону *„Про забезпечення функціонування української мови як державної”* прогнозовано спричинило хвилю маніпуляцій та спроби підміни понять серед прихильників двомовності в Україні. Апелюючи до понять *мова меншини, рідна мова, російськомовні громадяни, дискримінація*, у червні 2019 р. 51 народний депутат України звернувся до Конституційного суду з поданням про визнання цього закону неконституційним. Як реакція на цю подію, у медіа-текстах поширеною є інформація про відсутність правового обґрунтування тверджень цього подання:

„Вказаний Закон урегульовує порядок застосування державної мови в Україні, однак безпосередньо не стосується правового регулювання мов національних меншин і корінних народів, які регулюються іншими законами” (Радіо Свобода, 4 липня 2020 р.). Використовуючи терміни *статус мови, державна мова*, автори повідомлень висловлюють думку про спробу в такий спосіб зашкодити належному забезпеченню статусу української мови як державної: *„Питання статусу російської мови розглядається ... як життєво важливий чинник пропаганди проти України ... і частина „soft power”*” (Радіо Свобода, 4 липня 2020 р.).

У зв'язку із прийняттям Закону в українському мовно-інформаційному просторі широкого резонансу набули питання, пов'язані з діяльністю *Уповноваженого із захисту державної мови або мовного омбудсмена*. Завданнями Уповноваженого є захист української мови як державної та захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у сферах суспільного життя, визначених Законом, на всій території України і усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою. Відтак, ЗМІ висвітлюють інформацію про сфери порушення норм закону, кількість скарг та від кого вони надходять, штрафування за відмову використовувати українську мову, що стало можливим з 16 січня 2021 р. Спостерігається свідоме наголошування на дієвості такого інструмента мовної політики, про що свідчать заголовки статей *„Где написано, что я должна?”*. Як мовний уповноважений *„під прикриттям”* перевіряв дієвість мовного закону в Києві” (Українська правда, 2 лютого 2021 р.), *„Мовний закон: до омбудсмена надійшло понад 1300 повідомлень про порушення”* (Українська правда, 25 травня 2021 р.).

Медіа, зважаючи на сутність і мету Закону, актуалізують термін *українізація*, який в наукових джерелах має значення ‘мовної політики в СРСР до початку 30-х рр., сплановані заходи якої сприяли розвиткові функцій української мови як офіційної...’ (Мацюк 2009: 210). У контексті: *„Уряд запускає 9-річну програму „лагідної українізації”*” (Українська правда, 19 травня 2021 р.) значення цього терміна конкретизоване прикметником *лагідний*, що означає ‘приємний для сприймання; нерізкий, м'який, ніжний’ [СУМ, 4: 431].

Вважаємо, що таке поєднання лексем вказує на характер і темп мовних заходів, запланованих на подальші роки. Це засвідчують й слова міністра культури та інформаційної політики Олександра Ткаченка: *„Фактично, це і поступова зміна ставлення іншомовних людей до української, усвідомлення важливості даного кроку, і надання можливостей для повноцінного переходу. Добровільного переходу. Бо ми у МКІП притримуємося саме лагідної українізації, яка матиме довготривалий ефект”* (Українська правда, 19 травня 2021 р.). В іншому прикладі: *„Закон регулює питання використання державної мови у публічній сфері. Його дія НЕ поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів. Про жодну „примусову українізацію” або примусове вивчення української мови, так само як про обов’язкове вживання української мови „вдома і в церкві” жодним чином не йдеться”* (Українська правда, 30 квітня 2019 р.) мова йде про шляхи зменшення протиріч у мовній сфері. Словосполучення *примусова українізація* вжито в переносному значенні, на що вказує його графічне виділення. Це ще раз підтверджує вектор мовної політики щодо добровільної популяризації української мови.

Висновки

Проведений аналіз засвідчив, що мовна політика як виразник ідеології держави має різну природу вияву на рівні системної організації та функціонування мовних одиниць.

Термінологічне поле „мовна політика” є ієрархічно організованою лексичною підсистемою, що об’єднує терміни, утворені шляхом розвитку синтагмозначень або ж актуалізацією парадигматичних значень. Вони виявляють експліцитний та імпліцитний характер взаємодії. Найбільша кількість афіксальних дериватів, мотивованих через семантико-словотвірні зв’язки з назвами того самого кореня, зумовлена класифікаційними властивостями афіксів, що відображають в структурі терміна його категорійну належність і місце в терміносистемі. Переважання у складі термінополя багатокomпонентних одиниць пов’язане з їх здатністю довільно позначати структуроване

на основі логіко-семантичного підпорядкування понять знання цієї галузі: стрижневе слово ідентифікує понятійну категорію, а залежне вказує на критерій її поділу. Розгалужена парадигма гіперо-гіпонімічних відношень надає термінологічній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості через послідовне включення одиниць нижчого рівня абстракції до вищого. Виявлена мережа синонімічних та антонімічних відношень між термінами є неминучим елементом розвитку терміносистеми та постає дієвим засобом її системної організації.

Змодельоване відповідно до розробленої методики поетапного моделювання термінологічне поле „мовна політика” охоплює 114 термінів, об'єднаних навколо інтегральної ознаки ‘мовні заходи’. Ядро поля формує термін-домінанта *мовна політика* і похідні назви, що перебувають з ним у гіперо-гіпонімічних зв'язках. Склад навколоядерної зони формують одиниці, які входять до семного складу домінанти поля й термінів ядерної зони. Вона представлена семантичними групами „*мовне планування*” та „*мовне законодавство*”. Периферійну зону окреслюють терміни, визначені на основі аналізу семантичної структури термінів навколоядерної зони. Базові терміни семантичних груп периферії формують зміст одиниць навколоядерної зони і пов'язані з ними безпосередніми семантичними зв'язками. Периферію ілюструють три семантичні групи: „*статус мови*”, „*форма існування мови*”, „*мовна ситуація*”.

Використання польового підходу щодо матеріалу некодифікованої терміносистеми української мови сприяє її стандартизації в умовах глобалізаційного світу. Проаналізовані терміни, безпосередньо чи опосередковано відображаючи взаємодію мови і політики, розкривають теоретичні знання, призначені для вузького кола споживачів – науковців, експертів з мовної політики, студентів, що слухають курси із різних дисциплін соціолінгвістичного циклу.

Вплив мовної політики на рівень функціонування соціолінгвістичних термінів знаходить вияв у вигляді детермінологізації. У медійних текстах використано терміни найбільш загальної семантики, які належать до ядра поля, що зумовлено потребою формувати в масового споживача базові знання про суспільно-політичні рхеалії, пов'язані з українською мовною дійсністю. Контекст і, зокрема,

атрибутивні конкретизатори надають номінативам додаткових семантичних ознак, часто емоційно-експресивних, та дають змогу прослідкувати, яку оцінку отримує певний мовний закон у суспільстві. Характерною є вторинна номінація, перифрази, графічне виділення. Вилучені зі сфери наукового вжитку терміни виконують вже не номінативно-дефінітивну, а стилістично-експресивну функцію, допомагаючи створити додатковий образ, що виражає позитивне чи негативне оцінне ставлення до описуваних подій.

Отже, вплив мовної політики на систему і функціонування мови як вияв взаємодії мови та ідеології засвідчує два різні процеси: з одного боку, кодифікації метамови соціолінгвістики, з другого – розширення детермінологізованими одиницями складу загальноновживаної лексики української мови.

Література / References

- Бутковська О., *До проблеми аналізу метамови соціолінгвістики: методика поетапного моделювання термінологічного поля* [в:] „Мова і суспільство”, за ред. Г. Мацюк, вип. 7, Львів 2016а, с. 7-17. [Butkovs'ka O., *Do problemi analizu metamovi sociolingvistiki: metodika poetapnogo modeluvannâ terminologičnogo polâ* [v:] „Mova i suspil'stvo”, за ред. G. Macûk, vip. 7, L'viv 2016a, s. 7-17.]
- Бутковська О., *Структурно-семантичні особливості термінів соціолінгвістики в українській, польській і англійській мовах: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львів 2016б.* [Butkovs'ka O., *Strukturno-semantični osoblivostì terminiv sociolingvistiki v Ukraïns'kij, pol's'kij i anglijs'kij movah: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk, L'viv 2016b.*]
- Васильців О., *Структурні особливості двокомпонентних термінів соціолінгвістики (на матеріалі української, англійської та польської мов)* [в:] „Грамаічні студії”: зб. наук. пр., Вінниця 2015а, с. 152-157. [Vasil'civ O., *Strukturni osoblivosti dvokomponentnih terminiv sociolingvistiki (na materiali Ukraïns'koï, anglijs'koï ta pol's'koï mov)* [v:] „Gramatični studii”: zb. nauk. pr., Vinničâ 2015a, s.152-157.]
- Васильців О., *Структурні особливості трикомпонентних термінів соціолінгвістики в українській, англійській та польській мовах* [в:] „Термінологічний вісник”: зб. наук. пр., у 2 ч., вип. 3 (2), Київ 2015б, с. 53-61. [Vasil'civ O., *Strukturni osoblivosti trikomponentnih terminiv sociolingvistiki*

- v ukraïns'kij, anglijs'kij ta pol's'kij movah* [v:] „Terminologičnij vîsnik”: zb. nauk. pr., u 2 č., vip. 3 (2), Kiïv 2015b, s. 53-61.]
- Васильців О., *Терміни на позначення взаємодії мови і політики (на матеріалі української, англійської та польської мов)* [в:] „Мова і суспільство, за ред. Г. Мацюк, вип. 6, Львів 2015в, с. 35-44. [Vasil'civ O., *Termini na poznačennâ vaêmodiï movi ipolitiki (na materialî ukraïns'koï, anglijs'koï ta pol's'koï mov)* [v:] „Mova i suspil'stvo, za red. G. Macûk, vip. 6, L'viv 2015v, s. 35-44.]
- ВТССУМ – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, за ред. В. Бусела, Ірпін' 2009. [VTSSUM – *Velikij tlumačnij slovnik sučasnoï ukraïns'koï movi*, za red. V. Busela, Îrpin' 2009.]
- Горпинич В., *Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*, Київ 1999. [Gorpinich V., *Sučasna ukraïns'ka literaturna mova. Morfemika. Slovotvir. Morfolonogîâ*, Kiïv 1999.]
- Грицяк Д., *Мова як об'єкт державної політики, статусна і корпусна мовна політика* [в:] „Держава і право”, вип. 56, Київ 2012, с. 649-654. [Gričâk D., *Mova âk ob'êkt deržavnoï politiki, statusna i korpusna movna politika* [v:] „Deržava i pravo”, vip. 56, Kiïv 2012, s. 649-654.]
- Дзябко Ю., *Передумови зіставного опису семантичної структури мікрополя „мовна політика” в українській та японській мовах* [в:] „Вісник Львівського ун-ту ім. І. Франка”, вип. 54, 2011, с. 290-296. [Dzâbko Ŭ., *Peredumovi zistavnogo opisu semantičnoï strukturi mikropolâ „movna politika” v ukraïns'kij ta âpons'kij movah* [v:] „Vîsnik L'viv's'kogo un-tu im. Î. Franka”, vip. 54, 2011, s. 290-296.]
- Дзябко Ю., *Семантична структура термінологічного поля „мовна політика” в українській та японській мовах*: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львів 2015. [Dzâbko Ŭ., *Semantična struktura terminologičnogo polâ „movna politika” v ukraïns'kij ta âpons'kij movah*: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk, L'viv 2015.]
- УМ – *Українська мова. Тлумачний словник лінгвістичних термінів*, за ред. С. Єрмоленко, Київ 2001. [UM – *Ukraiïns'ka mova. Tlumačnij slovnik lingvističnih terminiv*, za red. S. Êrmolenko, Kiïv 2001.]
- Загнітко А., Кудрейко І., *Соціолінгвістика: предметно-понятєвий апарат* [в:] „Вісник Львівського ун-ту ім. І. Франка”, вип. 46, Львів 2009, с. 16-26. [Zagnitko A., Kudrejko Î., *Sociolingvistika: predmetno-ponâtêvij aparat* [v:] „Vîsnik L'viv's'kogo un-tu im. Î. Franka”, vip. 46, L'viv 2009, s. 16-26.]
- Іванишин В., Радевич-Винницький Я., *Мова і нація*, Дрогобич 1994. [Ivanišin V., Radevič-Vinnic'kij Â., *Mova i naciâ*, Drogobič 1994.]
- Калиновська О., *Ідеологічний простір української мови (до проблеми семантичної характеристики української мови ХХ століття)* [в:]

- „Наукові записки НаУКМА”, т. 137, Київ 2012, с. 24-28. [Kalinovs'ka O., *Ideologičnij prostir ukraïns'koï movi (do problemi semantičnoï harakteristiki ukraïns'koï movi XX stolittâ)* [v:] „Naukovî zapiski NaUKMA”, t. 137, Kiïv 2012, s. 24-28.]
- Клименко Н., Карпіловська Є., Карпіловський В., Недозим Т., *Словник афіксальних морфем української мови*, Київ 1998. [Klimenko N., Karpilovs'ka Ê., Karpilovs'kij V., Nedoziim T., *Slovník afiksál'nih morfem ukraïns'koï movi*, Kiïv 1998.]
- Кочан І., *Міжнародні терміноелементи в системі науково-технічних термінів* [в:] „Вісник Держ. ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”: матеріали 6-ї Міжнар. наук. конф. СловоСвіт 2000, № 402, Львів 2000, с. 54-59. [Kočan Ī., *Mižnarodní termínovelementi v sistemí naukovno-tehničnîh termíniv* [v:] „Visnik Derž. un-tu „L'vivs'ka politehnika”. Serîâ „Problemi ukraïns'koï terminologîi”: materiâli 6-ï Mižnar. nauk. konf. Slovosvit 2000, № 402, L'viv 2000, s.54-59.]
- Лозинський Р., *Мовна ситуація в Україні (суспільно-політичний погляд)*, Львів 2008. [Lozins'kij R., *Movna situaciâ v Ukraïni (suspil'no-političnij poglâd)*, L'viv 2008.]
- Ляшук А., *Семантична структура юридичних термінів української та англійської мов: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Кіровоград 2007.* [Lâšuk A., *Semantična struktura ŭridičnîh termíniv ukraïns'koï ta anglîjs'koï mov: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk, Kîrovograd 2007.*]
- Майборода О., Панчук М., *Мовне та політикоідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви* [в:] *Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*, Київ 2008, с. 205-235. [Majboroda O., Pančuk M., *Movne ta politikoideologične protistoânnâ v Ukraïni: pričini, činniki, proâvi* [v:] *Movna situaciâ v Ukraïni: miž konfliktom i konsensusom*, Kiïv 2008, s. 205-235.]
- Масенко Л., *Мова і політика*, Київ 1999. [Masenko L., *Mova i politika*, Kiïv 1999.]
- Масенко Л., *Нариси з соціолінгвістики*, Київ 2010. [Masenko L., *Narisi z sociolingvistiki*, Kiïv 2010.]
- Мацюк Г., *До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві*, Львів 2008. [Macûk G., *Do vitokiv sociolingvistiki: Sociologičnij naprâm u movoznavstvî*, L'viv 2008.]
- Мацюк Г., *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики*, Львів 2009. [Macûk G., *Prikladna sociolingvistika. Pitannâ movnoï politiki*, L'viv 2009.]

- Мінчак Г., *Реідеологізація ідеологічно маркованої лексики в українськомовному публіцистичному дискурсі періоду незалежності* [в:] „Вісник КНЛУ”. Серія Філологія, т. 19, № 2, Київ 2016, с. 66-77. [Minčak G., *Reideologizaciâ ideologično markovanoï leksiki v ukraïns'komovnomu publi-cističnomu diskursi periodu nezaležnosti* [v:] „Viśnik KNLU”. Seriâ Filologiâ, t. 19, № 2, Kiïv 2016, s. 66-77.]
- Світова гібридна війна: український фронт, за ред. В. Горбуліна, Київ 2017. [Svitova gibridna vijna: ukraïns'kij front, za red. V. Gorbulina, Kiïv 2017.]
- Селіванова О., *Лінгвістична енциклопедія*, Київ 2010. [Selivanova O., *Ling-vistična enciklopediâ*, Kiïv 2010.]
- Ставицька Л., *Арго, жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови*, Київ 2005. [Stavic'ka L., *Argo, žargon, sleng: Soc. diferenciaciâ ukr. movi*, Kiïv 2005.]
- ЕУМ – *Українська мова: Енциклопедія*, редкол.: В. Русанівський, О. Тараненко (співгол.), М. Зяблюк та ін., Київ 2004. [EUM – *Ukraińs'ka mova: Enciklopediâ*, redkol.: V. Rusanivs'kij, O. Taranenko (spivgol.), M. Zâbluk ta in., Kiïv 2004.]
- Яворська Г., *Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада*, Київ 2000. [Âvors'ka G., *Preskriptivna lingvistika âk diskurs: Mova, kul'tura, vlada*, Kiïv 2000.]
- Яворська Г., *Мовне реформування як засіб „виправлення дійсності”* [в:] *Мова тоталітарного суспільства*, Київ 1995, с. 15-24. [Âvors'ka G., *Movne reformuvannâ âk zasib „vipravlennâ dijsnosti”* [v:] *Mova totalitarnogo suspil'stva*, Kiïv 1995, s. 15-24.]
- Allwood J., *On the semantic field of conflict and conflict resolution in Swedish*, <http://sskkii.gu.se/jens/publications/docs051-075/075.pdf>, [05.05.2015]
- Brown K., *Concise encyclopedia of semantics*, Cambridge 2009.
- Malmkjær K., *The Linguistics Encyclopedia*, New York 2002.
- Mesthrie R., *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics*, Cape Town, 2001.
- Piller I., *Language ideologies* [in:] *The International encyclopedia of language and social interaction*, vol. 2, West Sussex 2015, p. 1-11.
- Rey A., *Essays on terminology*, Amsterdam 1995.
- Woolard K., *Language ideology: issues and approaches* [in:] „Pragmatics”, vol. 2, No 3, 1992, p. 235-249.

Резюме

На матеріалі термінів, семний склад яких актуалізує ознаку ‘мовні заходи’, розкрито вплив мовної політики як виразника ідеології держави на процес формування системно організованих груп лексики та на їхнє функ-

ціонування в українському медійному дискурсі. Зокрема, на основі розробленої методики змодельовано термінологічне поле „мовна політика”, яке об’єднує 114 термінів, утворених шляхом розвитку синтагмозначень або ж актуалізацією парадигматичних значень. Аналіз структури термінів засвідчив свідомий вибір афіксів із постійним системотворчим значенням, а також тенденцію до інтернаціоналізації словотвірних моделей. Обґрунтовано, що переважання у складі термінополя багатокомпонентних одиниць пов’язане з розвитком соціолінгвістичних знань та потребою адекватного відображення семантичних змін у термінології. Розгалужені гіперо-гіпонімічні парадигми надають термінологічному полю домінантно-підпорядкованої впорядкованості. Доведено, що соціолінгвістичні терміни у різножанрових публікаціях ЗМІ про мовне питання в Україні виступають маркером актуальних суспільно-політичних подій. У межах проаналізованих текстів актуалізовано терміни найбільш загальної семантики, які належать до ядра поля, що зумовлено потребою формувати в масового споживача нові знання про суспільно-політичні реалії, пов’язані з українською мовною дійсністю.

Ключові слова: ідеологія, мовна політика, соціолінгвістичний термін, термінологічне поле, медійний текст.

Language and ideology: interaction at the level of the system and the functioning of lexical units

Summary

On the material of terms the semantic composition of which actualizes the seme ‘language activities’, the paper demonstrates the influence of language policy as an expression of the ideology of the state on the process of forming systemically organized groups of vocabulary and their functioning in the Ukrainian media discourse. In particular, based on the developed methodology, the terminological field „language policy” is modeled, which unites 114 terms formed by the development of syntagmatic meanings or the actualization of paradigmatic meanings. The analysis of the structure of terms showed a conscious choice of affixes with constant system-forming meaning, as well as the tendency to internationalize word-forming models. It is shown that the predominance of multicomponent units in the term field is related to the development of sociolinguistic knowledge and the need to adequately reflect semantic changes in terminology. Branched hyper-hyponymic paradigms give the terminological

field a dominant-subordinate order. It is proved that sociolinguistic terms in various media publications on the language issue in Ukraine are a marker of current socio-political events. The selected texts update the terms of the most general semantics, which belong to the core of the field and nuclear zones of each of the described semantic groups, due to the need to form in the mass consumer new knowledge about socio-political realities related to Ukrainian language reality.

Key words: ideology, language policy, sociolinguistic term, terminological field, media text.

Бутковська Оксана – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови імені проф. Івана Ковалика Львівського національного університету імені Івана Франка, oksanavasylytsiv@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4486-7744>

Засоби реалізації стратегічного наративу „війна на Сході України” в посланнях Глави УГКЦ¹ Святослава (Шевчука)

Дослідження присвячене розкриттю структури та лексико-семантичних засобів реалізації стратегічного наративу „війна на Сході України” у 7 різдвяних (2014-2020) та 7 великодніх (2014-2020) текстах послань Глави УГКЦ Блаженнішого Святослава (Шевчука). Увага до проблеми, аналіз якої вже розпочато (Чучвара 2021: 172-188), зумовлена потребою розвитку мовознавчої теорії про мовні маркери війни як специфічної форми вираження соціальних відносин.

Методологія дослідження проблеми

За теоретичне підґрунтя послужили праці про сутнісні ознаки наративів, гібридну війну та релігійну комунікацію. Отриманню результатів дослідження посприяли якісний контент-аналіз та описовий метод. Для роботи з даними використано комп'ютерну програму *QDA Miner Lite v2.0.7*, яка спростила технічні аспекти опрацювання текстів. Завдяки їй з корпусу аналізованих релігійних послань виокремлено ті речення, у яких засвідчено ключові слова та їхні синоніми. Набір виділених фрагментів тексту, тобто окремих речень, згруповано за темами, які наповнюють змістом наратив „війна на Сході України”. Лексико-семантичні засоби реалізації наративу постають на підставі аналізу виокремлених і згрупованих за темами речень.

¹ Українська греко-католицька церква.

Основним завданням стратегічного наративу є аргументоване пояснення реалій, намірів, планів держави; виправдання напрямів державної діяльності, спрямованої на партнерів, опонентів і тих, хто залишається в нейтральній позиції (Зикун, Бессараб, Пономаренко 2020: 8). Влада поширює канони осмислення сучасних подій, історичних фактів (Парахонський, Яворська 2019: 404). Водночас наратив постає як умовне й узагальнене окреслення історичної правди, яке має відповідати таким вимогам: бути коротким, виразним, цілісним, послідовним, таким, яке легко зрозуміти й запам'ятати (Зикун, Бессараб, Пономаренко 2020: 4-11). Щоб наратив відіграв роль стратегічного, треба створювати його варіанти для різних цільових аудиторій (Снитко 2020: 109). Детальніше про зміст поняття та структуру наративу див. праці (Баровська 2015: 147-152; Дубов 2016; Кобзева 2008; Олешук 2010; Савченко, Дзюба, Дибя 2016: 192-197; Labov, Wallatky 1967: 12-44; Labov 1972: 354-396).

В умовах війни поява та поширення стратегічних наративів є справою національної безпеки держави (Парахонський, Яворська 2019: 442). Сьогодні назріла потреба виробити єдину спільну схему розуміння подій на Сході України, російської агресії в Криму в термінах одного й того ж конфлікту між Росією та Україною. Адже відсутність чіткої концептуалізації теперішньої війни залишає простір для суперечливих інтерпретацій. Різні варіанти дискурсивної репрезентації подій цієї війни визначені також дією фактора адресанта (Парахонський, Яворська 2019: 450-553; Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна 2019). Конфлікт інтерпретацій під час гібридної війни є різновидом зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій (Парахонський 2017: 13), адже відомо, що гібридні війни поєднують засоби „жорсткої” і „м'якої” сили, тобто військової та інформаційної. Сучасна війна – це головно війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ, події в ньому (Парахонський, Яворська 2019: 20; Khaldarova 2016; Lange-Ionatamishvili, Svetoka 2015: 103-111; Roselle, Miskimmon, O'Loughlin 2014: 70-84).

Одним із найважливіших суспільних інститутів, який безпосередньо впливає на перебіг суспільно-політичних процесів, є церква (Ткачук 2012: 131). Християнські церкви в українському інформаційному середовищі представлені постатями своїх речників. Відтак особа, яка говорить від імені конфесії, транслює її позицію щодо суспільно-політичної чи духовно-моральної проблематики сьогодення, відповідальна за якість та зміст повідомлення, котре отримує цільова аудиторія (Филипчук 2017: 98). До сьогодні відомо про результати досліджень різних жанрів комунікації священника з суспільством (Рижко 2014: 103-106; Куза 2014: 87-98; Ділай 2015: 88-91; Тарасюк 2009: 328-336; Тарасюк 2015: 194-203; Филипчук 2017: 97-106).

Категорією аналізу в нашому дослідженні є наратив „війна на Сході України”, який розкриваємо на основі текстових даних, тобто окремих фрагментів тексту, ідеї яких підпорядковані змісту наративу. Одиниця аналізу – тема. Одиницями контексту слугують не тільки речення, але й абзаци та зміст усього послання.

Теми виформовуємо з огляду на контексти вживання ключових слів та синонімів до них у відібраних для аналізу посланнях: *війна (агресія, борня, боротьба, хресна дорога, хресний хід), воїн (ветеран, військовий, герой, захисник, оборонець, переможець, солдат, той, хто на передовій, той, хто на фронті), Україна (Батьківщина, держава, земля, країна, край)*.

Зосередимо увагу не на кількості появи опорних одиниць у текстах релігійних послань, а на факті їх наявності чи відсутності, на аналізі їхнього змісту, формі подання. Якісний контент-аналіз не передбачає етапів, на яких збирають та аналізують дані, ці дві процедури здійснюють паралельно й одночасно у взаємодії з текстом (про особливості якісного контент-аналізу див. публікації (Костенко, Іванов 2003; Хилько 2010: 44-48; Zhang, Wildemuth Barbara 2005; Franzosi 2008; Berg Bruce 2001; Hsieh Hsiu-Fang, Shannon Sarah 2005). Виправданою вважаємо думку про те, що не існує лінійної залежності між частотою та значущістю смислової одиниці і що важлива лише наявність або відсутність її в певних частинах тексту (Рабочая книга социолога 2003). Процедуру використання методу контент-аналізу докладніше див. Чучвара 2015: 23-34.

Структура, лексико-семантичні засоби реалізації стратегічного нарративу

Перші результати вивчення стратегічного нарративу „війна на Сході України” показують, що його структуру формують теми: *війна 2014-2020 рр., обставини війни 2014-2020 рр., наслідки війни 2014-2020 рр., перспективи завершення війни 2014-2020 рр.* Оскільки засоби вербалізації двох перших тем вже розкриті (Чучвара 2021: 172-188), проаналізуємо лексико-семантичне вираження двох останніх тем.

Тема: наслідки війни 2014-2020 рр. У відібраних для аналізу реченнях зафіксовано узагальнені позначення – іменник *наслідок*, прийменник *внаслідок* (війни). **Наслідки:** „Святкуймо сьогодні Різдво Христове та будьмо носіями небесної радості й миру, перемагаймо насильство і страх, як в особистому житті, так і на всіх фронтах **війни**, наслідки якої кожний із нас сьогодні дуже глибоко переживає” (Різдвяне послання 2018 р.). *Наслідок* – „те, що виходить, впливає з чого-небудь; результат” (ВТССУМ 2009: 736). Прислівники *дуже, глибоко* увиразнюють міру вияву сил, необхідних, щоб вижити в умовах війни. Використаний дейктичний елемент *кожний з нас* вказує на те, що духовний лідер українців ототожнює себе з вірними, співпереживає з ними. **Внаслідок:** „Лину думками та молитвою до холодних тюрем, де страждають наші військовополонені й в’язні сумління, до лікарень, де одужують поранені в боях за нашу Батьківщину, до домівок, де вбиті горем українці переживають втрату своїх рідних **внаслідок війни**” (Різдвяне послання 2018 р.). Прийменник *внаслідок* скеровує до причини чогось (ВТССУМ 2009: 195), родовий відмінок іменника *війна* конкретизує значення.

Про наслідки злочинних дій свідчать іменники та слова інших частин мови, контекстуально вжиті в значенні іменників. Це назви осіб (*вигнаний, військовополонений, в’язень, загиблий, жертва, переселенець, полонений, поранений, стражденний, ув’язнений*) та назви дій (*втрата, рана* (ужито переносно в значенні „переживання, страждання”), *самопожертва, терпіння*), дієслова (*лікуватися, одужувати, переживати, оплакувати, плакати, страждати*), пасивні

дієприкметники минулого часу (*вбиті горем українці, окуповані території, переселені брати і сестри*), прикметник *багатостраждальний* (про українську землю).

Розкриємо насамперед семантико-змістові характеристики відібраних для аналізу іменників – назв осіб (контексти вживання виокремлених лексем подаємо відразу або беремо до уваги ті, що вже наведені вище).

Вигнаний: *„Молитвою лину до поранених і страждених, ув’язнених і вигнаних із рідної домівки, наших воїнів і всіх, хто стоїть на сторожі гідності людської особи в Україні”* (Великоднє послання 2014 р.). *Виганяти* – „примушувати кого-небудь іти, виходити геть, залишати якесь приміщення, місце, місцевість і т. ін.; проганяти” (ВТССУМ 2009: 130). Дієприкметник *вигнаний*, припускаємо, використано тут у значенні іменника – „людина, яка залишила рідну домівку незалежно від власної волі”.

Військовополонений – „військовослужбовець, узятий у полон під час війни” (ВТССУМ 2009: 187), **в’язень** (сумління) – про того „хто перебуває в ув’язненні, під вартою” (ВТССУМ 2009: 213) через власні моральні принципи, переконання, невідповідні окупаційній владі.

Загиблий: *„Він [про воскреслого Христа – А. Ч.] несе втіху і мир тим, хто оплакує загиблих, дає впевненість Господньої перемоги над насиллям, агресією, злом і неправдою”* (Великоднє послання 2015 р.). Дієприкметник *загиблий* ужито в значенні іменника – „людина, яка загинула” (ВТССУМ 2009: 384). Словами великоднього послання Глава УГКЦ підтримує вірян, яким небайдужі людські втрати, пор. значення дієслова *оплакувати* – „плакати з приводу чиєї-небудь смерті, тяжкої втрати, нещастя і т. ін.” (ВТССУМ 2009: 847).

Жертва (агресії): *„Чужоземній агресії протиставмо, як це роблять захисники рідної землі на Сході України, жертвність нашої любові, дієву солідарність із жертвами агресії, витривалість у молитві, якою спільно прикликаймо Божий мир на нашу землю, у наші родини і серця!”* (Різдвяне послання 2018 р.). *Жертва* (агресії) – *перен.* „той, хто переживає, терпить різні неприємності від кого-, чого-небудь” (ВТССУМ 2009: 366), тут – внаслідок збройного нападу на територію України.

Переселенець: „Усім військовим та їхнім сім'ям, усім переселенцям, усім, що плачуть на окупованих територіях і в Криму, усім полоненим і ув'язненим сумління свого ради і ради любові до **України**, усім хворим і стражденим, тим, що на далеких заробітках за кордоном, – кожному з вас зичу передусім радості Божої!” (Великоднє послання 2018 р.). **Переселенець** – „той, хто переселився, переселяється на нове місце проживання або переселений куди-небудь” (ВТССУМ 2009: 926). Засвідчено також інші приклади, які розкривають ставлення автора послань до нових міграційних змін в умовах війни: „Спішу з благовістю радості й миру до тих, хто є на заробітках – далеко від свого дому та від близьких, обіймаю вимушено переселених братів і сестер, що тужать за рідною стороною, та всіх, хто сьогодні носить на своєму тілі й у душі рани **війни** та **насилства**” (Різдвяне послання 2018 р.). **Переселений** – пасивний дієприкметник минулого часу до *переселити*, *переселяти* – „переводити кого-небудь на нове місце проживання, селити в іншому місці” (ВТССУМ 2009: 926). Оцінку вказаного процесу увиразнює прислівник *вимушено* від прикметника *вимушений*, тобто „здійснюваний через силу, роблений, нещирий” (ВТССУМ 2009: 142), а також зміст дієслова *тужити* – „мати глибокий жаль, великий смуток, тугу, викликані відсутністю когось, чогось, тим, що хтось (щось) знаходиться десь далеко” (СУМ Х: 312), у конкретному випадку – рідна сторона. Масштаб вимушених переселенців розкриває сполучення іменників (що вказують на відповідні одиниці рахунку) *сотні тисяч* з дієприкметником *переселений*: „Цю радість [свята Різдва Христового – А. Ч.] прагну занести до кожної оселі, до бліндажів на фронті, до госпіталів, де лікуються поранені, до помешкань сотень тисяч вимушено переселених братів і сестер, до тих, хто в Україні, і до тих, хто на поселеннях, – до всіх прагну сьогодні скерувати слово **втіхи** і **надії**, джерелом якої є народження **Спасителя**” (Різдвяне послання 2015 р.).

Засвідчено й інші лексеми, ужиті в контексті як іменники: **полонений** – „той, кого взято в полон” (ВТССУМ 2009: 1037); **поранений** – „людина, що дістала поранення, має рану (рани)” (ВТССУМ 2009: 1065); **страждений** – той, „який зазнає страждання, страждає;

сповнений страждання” (ВТССУМ 2009: 1399); *ув’язнений* – „в’язень” (ВТССУМ 2009: 1494).

У виокремлених вище реченнях зафіксовано також іменники – назви дій (неособові назви). *Втрата* – „дія, внаслідок якої хтось лишається без кого-, чого-небудь, втрачає когось, щось” (ВТССУМ 2009: 1521), йдеться про загибель рідних людей унаслідок війни – пор. *втрата рідних*. *Рана* – „1. Пошкодження тканин тіла або внутрішніх органів людини, тварини чим-небудь. 2. *перен.* Сильне переживання, душевний біль, страждання” (ВТССУМ 2009: 1201). Блаженніший Святослав (Шевчук), уживаючи метафору *рани війни*, співпереживає з тими, хто фізично і морально відчуває наслідки агресії. *Самопожертва*: „Пасха Господня відкриває нашому народові істину, що наша *боротьба* – це вхід у Його радість. Наша любов до Батьківщини, що кличе нас до самопожертви в ім’я її свободи і незалежності – це насправді дорога до Воскресіння” (Великоднє послання 2018 р.). *Самопожертва* – „жертвування собою, своїми особистими інтересами заради інших людей” (ВТССУМ 2009: 1290), тут – заради Батьківщини. *Терпіння*: „У воскреслому Ісусі, нашому невинному Агнцеві, відкривається нам пасхальна цінність їхньої [про тисячі синів і дочок нашого народу, які жертвують своїм життям за нашу свободу і незалежність. – А. Ч.] чистої жертви, що виводить нас з дому неволі, – відкривається нам зміст терпіння всієї України на зорі нового тисячоліття” (Великоднє послання 2016 р.). *Терпіння* – тут розм. „те саме, що страждання” (ВТССУМ 2009: 1446). Глава УГКЦ за допомогою метонімічного вислову „*терпіння всієї України*” описує страждання всього народу.

Розглянемо значення та контексти вживання виокремлених для аналізу дієслів.

Лікуватися – „вживати заходів для свого одужання” (ВТССУМ 2009: 619), у конкретному випадку автор послання апелює до поранених осіб. *Одужувати* – „ставати здоровим, поправлятися після хвороби” (ВТССУМ 2009: 832), тут, як і вище, йдеться про осіб, яким заподіяно рани в боях за Батьківщину. *Переживати* – „знаходити в собі сили перенести, витерпіти щось” (ВТССУМ 2009: 910), йдеться про вміння зносити біль, страждання, спричинені втратою рідних людей. *Оплакувати* – у конкретному випадку мова йде про

загиблих, значення лексеми розкрито вище. *Плакати* – „лити сльози (з горя, від болю, зворушення і т. ін.)” (ВТССУМ 2009: 978), причина тут – життя на окупованій території. *Страждати* – „зазнавати сильного фізичного болю, мучитися від нього. Зазнавати моральних мук, переживань” (ВТССУМ 2009: 1399), у посланні так описано переживання військовополонених і в’язнів (сумління).

Контексти вживання виокремлених для аналізу пасивних дієприкметників минулого часу. Фразеологізм *вбитий горем*, тобто „пригнічений, охоплений великим смутком, печаллю” (СУМ ІІ: 128), вжито на позначення того, хто внаслідок війни втратив рідних. *Окупований*: „Згадаймо в молитвах про полонених, хто зазнає знущань і волає до Бога про світло надії під обстрілами на так званій лінії розмежування, на окупованих територіях на Сході України та в Криму” (Різдвяне послання 2016 р.). *Окупувати* – „здійснювати окупацію” (ВТССУМ 2009: 840), тобто „тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави” (ВТССУМ 2009: 840). Семантико-змістову характеристику лексеми *переселений* розкрито вище.

У контексті вживання ключових слів, їхніх синонімів засвідчено прикметник *багатостраждальний*: „Саме так² пройдемо шлях примирення з Богом і нашими братами й сестрами, принесемо Божий мир на багатостраждальну українську землю” (Різдвяне послання 2015 р.). *Багатостраждальний* – „який зазнав багато страждань; нещасний” (ВТССУМ 2009: 53), у посланні йдеться про український народ, пор. метонімічний вислів – *багатостраждальна українська земля*.

Тема: перспективи завершення війни 2014-2020 рр. Дослідники відзначають, що цілковита воєнна перемога в гібридній війні буває неможливою для жодної зі сторін конфлікту. Перемогу в гібридній війні розглядають як невиконання політичних вимог противника і збереження Україною свого існування як самостійної держави.

² Приймаючи біженців, убогих і страждених, ми приймемо в наш дім, у наші родини і нашу спільну хату самого Божого Сина – Джерело Божого миру (Різдвяне послання 2015 р.).

Щоб здобути перемогу, треба переконливо окреслити її політичний і моральний сенс. Уявлення ж про закінчення війни залишаються несформованими, перебувають поза суспільним консенсусом (Парахонський 2017: 14-15). Хоча російська агресія проти України – одне з важливих питань європейської безпеки загалом (Парахонський, Яворська 2019: 547).

Наратив „війна на Сході України” у великодніх та різдвяних посланнях Глави УГКЦ реалізує перспективну спрямованість. Це засвідчують іменники *захист, мир, перемога*, прикметники *мирний, непереможний*, дієслова *здолати, никнути* (про силу зброї), *перемогати, поневолити*.

Захист: „Якщо „з нами Бог”, то хто зможе нас залякати, забрати чи поневолити нашу волю до захисту нашої *держави і народу, до істинної справедливості, гідності та свободи?*” (Різдвяне послання 2019 р.). *Захист* – „дія за знач. захищати, захистити і захищатися, захиститися” (ВТССУМ 2009: 432), див. *захищати* – „обороняти, охороняти кого-, що-небудь від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних і т. ін. дій” (ВТССУМ 2009: 433), у посланні йдеться про оборону власної держави.

Мир: „Зичу всім миру Христового, миру, який дарує нам Христова перемога над злом і неправдою, миру, якого серед *війни* так щиро прагне кожне українське серце” (Великоднє послання 2017 р.). *Мир* – „відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; прот. *війна*” (ВТССУМ 2009: 667). Блаженніший Святослав (Шевчук) вживає іменник *мир* у поєднанні з прикметниками *Божий, небесний, Христовий*. Окрім того, в одному з аналізованих вище речень зафіксовано дієслово наказового способу у формі першої особи множини – *прикликаймо* (про Божий мир), що наголошує на потребі спільно звернутися до Бога, благати про мир.

Як відомо, християнство й інші світові релігії накладають морально-етичні обмеження на насильство. Вищим рівнем легітимності збройного насильства можна вважати оборону проти нападу зовнішнього ворога, спротив іноземній агресії (Парахонський, Яворська 2019: 203). Приклад російської гібридної агресії проти України засвідчує такий розподіл ролей сторін – Росія, зокрема, діє тут

як нападник, що порушив територіальну цілісність суверенної держави (анексія Криму, бойові дії на Донбасі) (Парахонський, Яворська 2019: 442). Глава УГКЦ розділяє позицію католицької церкви щодо війни як неприйнятної способу вирішення міждержавних конфліктів, підтримує мирний шлях урегулювання суперечностей, а обов'язок захищати мирне населення від впливу війни потрактовано як вияв принципу гуманізму (Волинець 2014: 135).

Перемога: *„З усього серця бажаю, щоб наше святкове вітання „Христос воскрес” покріпило нас у вірі, усунуло втому боротьби, дало радість надії в повноту перемоги і світле майбутнє України”* (Великоднє послання 2015 р.). *Перемога* – „повний успіх у бою, остаточна поразка військ противника” (ВТССУМ 2009: 918). Іменник *повнота* автор послання вживає, щоб підкреслити міру вияву дії. В аналізованому корпусі текстів засвідчено вживання іменника *перемога* із прикметниками *Христово*, *Господня*.

Мирний: *„Дорогі браття і сестри, зі щирого серця бажаю кожному з вас, від наймолодшого до найстаршого, від найбагатшого на Божі дари до найбіднішого, в Україні і на поселеннях, справжньої радості дітей Божих, смачної куті, веселих свят Різдва Христового та щасливого, мирного і благословенного нового року!”* (Різдвяне послання 2017 р.). *Мирний* – „який відбувається в умовах миру, не порушується війною” (ВТССУМ 2009: 667), у конкретному випадку – побажання вірним мирного нового року.

Непереможний: *„Вірмо в Христову істину і служімо правді в усіх сферах людського життя – і Україна, її народ будуть непереможні”* (Великоднє послання 2019 р.). *Непереможний* – „якого не можна перемогти, подолати” (ВТССУМ 2009: 772), тут – про народ України. Глава УГКЦ використовує тут і дієслова наказового способу *вірмо* (в *Христову істину*), *служімо* (*правді*), щоб спонукати адресатів цього великоднього послання до дій, названих відповідними дієсловами.

Здолати: *„Як у цю різдвяну ніч радість перемагає смуток, а небесне світло – темряву, так нехай у своєму Різдві наш Спаситель сповнить нас силою звитяги добра над злом, правди над неправдою, і небесний мир хай здолає війну”* (Різдвяне послання 2014 р.). *Здолати* – „перемогти в боротьбі, підкорити силою зброї” (ВТССУМ

2009: 455). Частка *хай* утворює аналітичну форму наказового способу дієслова *здолати*, виражає тут бажання, заклик автора послання.

Никнути: „Сила зброї никне перед славою Воскреслого, бо „сьогодні встаємо з Тобою воскреслим”. Усі ми це відчуваємо, на *рідній землі і на поселеннях* (Гал. 3,28)” (Великоднє послання 2014 р.). Зміст виокремленого дієслова, припускаємо, можна розкрити з огляду на значення омонімів: *никнути*¹ – *перен.* „втрачати силу, енергію і т. ін.” та *никнути*² – *діал.* „зникати” (ВТССУМ 2009: 786).

Перемагати: „Він, воскреслий Господь, є нашим виходом із наших історичних обставин: у Ньому переможемо *війну і тих, хто її розпалює та підтримує*” (Великоднє послання 2017 р.). *Перемагати* – „вигравати бій або війну; завдавати супротивникові поразки” (ВТССУМ 2009: 916). Дієслово *перемагати* у формі першої особи множини засвідчує готовність автора послання брати участь в боротьбі спільно з вірними.

Поневолити (нашу волю) – див. *поневолювати* – „1. Позбавляти волі, незалежності, підкоряти своїй владі” (ВТССУМ 2009: 1048). Автор послання переконує вірян у тому, що з Богом (див. конструкцію „з нами Бог”) неможливо послабити прагнення захищати державу, власний народ.

Висновки

Здійснений аналіз засвідчив, що дослідження мовного вираження тем *наслідки війни 2014-2020 рр., перспективи завершення війни 2014-2020 рр.* ілюструє солідарність Глави УГКЦ із потерпілими від збройного нападу на територію України. Щоб вказати на причину негараздів, спричинених війною, Блаженніший Святослав (Шевчук) використовує узагальнені позначення, конкретизує наслідки злочинних дій за допомогою іменників, слів інших частин мови, контекстуально вжитих у значенні іменників, дієслів, пасивних дієприкметників минулого часу, прикметника *багатостраждальний* (про українську землю). Семантико-змістові характеристики відібраних для аналізу слововживань переконують у тому, що Глава УГКЦ

засуджує війну на Сході України. Тексти його послань підтверджують певність у настанні миру, перемоги. Духовний лідер українців висловлює думку про обов'язок захищати Батьківщину від нападника.

Вивчення стратегічного наративу „війна на Сході України” як одного із показників релігійної комунікації в сучасному суспільстві наближає до розуміння багатовимірної взаємодії мова-війна в соціолінгвістиці.

Література / References

- Баровська А., *Стратегічні комунікації: досвід НАТО* [в:] „Стратегічні пріоритети”, № 1 (34), 2015, с. 147-152. [Barovs'ka A., *Strategični komunikacii: dosvid NATO* [v:] „Strategični prioriteti”, nr 1 (34), 2015, s. 147-152.]
- Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. і голов. ред. В. Бусел, Київ 2009. [Velikij tumačnij slovník sučasnoï ukrains'koï movi, uklad. i gol. red. V. Busel, Kiiiv 2009.]
- Волинець О., *Католицька церква про війну, мир і загальне благо* [в:] „Вісник Дніпропетровського ун-ту”. Серія „Філософія. Соціологія. Політологія”, т. 22, вип. 24 (2), 2014, с. 130-136. [Volinec' O., *Katolic'ka cerkva pro vijnu, mir i zagal'ne blago* [v:] „Visnuk Dnìpropetrovs'kogo un-tu”. Seriâ „Filosofiâ. Sociologîâ. Politologîâ”, t. 22, vip. 24 (2), 2014, s. 130-136.]
- Ділай М., *Прагматична інтерпретація метафоричних висловлень у різдвяних посланнях глав християнських церков* [в:] „Наукові записки Національного ун-ту „Острозька академія”. Серія „Філологія”, вип. 53, 2015, с. 88-91. [Dilaj M., *Pragmaticna interpretaciâ metaforičnih vislovlenn' u rizdvânih poslannâh glav hristiâns'kih cerkov* [v:] „Naukovî zapiski Nacional'nogo un-tu „Ostroz'ka akademiâ”. Seriâ „Filologîâ”, vip. 53, 2015, s. 88-91.]
- Дубов Д., „Стратегічний наратив”: до проблеми реалізації сутнісної складової стратегічних комунікацій в Україні. Аналітична записка. [Dubov D., „Strategičnij narativ”: do problemi realizacii sutnišnoï skladovoi strategičnih komunikacij v Ukraïni. Analitična zapiska], <http://www.niss.gov.ua/articles/2377>, [31.08.2020]
- Зикун Н., Бессараб А., Пономаренко Л., *Наратив як контентна основа міжнародних стратегічних комунікацій* [в:] „Держава та регіони”. Серія „Соціальні комунікації”, № 1 (41), 2020, с. 4-11. [Zikun N., Bessarab A., Ponomarenko L., *Narativ âk kontentna osnova mižnarodnih*

- strategičnih komunikacij* [v:] „Deržava ta regioni”. Seria „Social'ni komunikacij”, nr 1 (41), 2020, s. 4-11.]
- Кобзева О., *Структура та функції політичного нарративу „вибори президента”*. [Kobzëva O., *Struktura ta funkcii političnogo narativu „vibori prezidenta”*], <http://eprints.zu.edu.ua/2501/1/08koonvp.pdf>, [31.08.2020]
- Костенко Н., Іванов В., *Досвід контент-аналізу: моделі та практики*. [Kostenko N., Ivanov V., *Dosvid kontent-analizu: modeli ta praktiki*], <https://www.aup.com.ua/wp-content/uploads/2016/03/Dosvid-kontent-analizu.-Modeli-ta-praktiki.pdf>, [31.08.2020]
- Куза А., *Релігійна фразеологія проповідей Святослава Шевчука* [в:] „Проблеми гуманітарних наук”. Серія „Філологія”, вип. 34, 2014, с. 87-98. [Kuza A., *Religijna frazeologija propovidej Svâtoslava Ševčuka* [v:] „Problemi humanitarnih nauk”. Seria „Filologija”, vip. 34, 2014, s. 87-98.]
- Олешук П., *Теоретичні засади аналізу політичних нарративів як засобу дослідження політичного дискурсу*. [Olešuk P., *Teoretični zasadi analizu političnih narativiv âk zasobi doslidžennâ političnogo diskursu*], <http://veche.kiev.ua/journal/2014/>, [31.08.2020]
- Парахонський Б., *Онтологія гібридної війни: гра прихованих смислів* [в:] „Стратегічна панорама”, № 1, 2017, с. 7-16. [Parahons'kij B., *Ontologija gibridnoï vijn: gra prihovanih smisliv* [v:] „Strategična panorama”, nr 1, 2017, s. 7-16.]
- Парахонський Б., Яворська Г., *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*, Київ 2019. [Parahons'kij B., Âvors'ka G., *Ontologija vijn i miru: bezpeka, strategija, smisl*, Kiïv 2019.]
- Ре-визія історії. Російська історична пропаганда та Україна, за ред. В. Єрмоленка, Київ 2019. [Re-viziâ istorii. Rosijs'ka istorična propaganda ta Ukraïna, za red. V. Êrmolenka, Kiïv 2019.]
- Рижко О., *Концепція ціннісних орієнтирів сучасної людини (на матеріалі медійних виступів Блаженнішого Любомира Гузара)* [в:] „Наукові записки Інституту журналістики”, т. 54, 2014, с. 103-106. [Rižko O., *Konceptiâ cinnisnih oriëntiriv sučasnoï lûdini (na materialî medijnih vistupiv Blažennîšogo Lûbomira Guzara* [v:] „Naukovî zapiski Înstitutu žurnalistiki”, t. 54, 2014, s. 103-106.]
- Савченко В., Дзюба Т., Дибя І., *Формування вимог до домінуючого стратегічного метанарративу для нейтралізації агресивних стратегічних нарративів опонентів* [в:] „Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони”, № 1 (25), 2016, с. 192-197. [Savčenko V., Dzûba T., Di-ba Î., *Formuvannâ vimog do dominuičogo strategičnogo metanarrativu dlâ nejtralizacij agresivnih strategičnih narativiv oponentiv* [v:] „Sučasni infor-macijni tehnologii u sferi bezpeki ta oboroni”, nr 1 (25), 2016, s. 192-197.]

- Словник української мови: в 11 т., за ред. І. Білодіда, Київ 1970-1980. [Slovník ukraíns'koj movi: v 11 t., za red. Ī. Bilodida, Kiĭv 1970-1980.]
- Снитко О., *Стратегічні наративи у системі механізмів протидії інформаційним впливам* [в:] „Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика”, № 40, 2020, с. 99-118. [Snitko O., *Strategični narativi u sistemī mehanizmiv protidīi informacijnim vplivam* [v:] „Aktual'ni problemi ukraíns'koj lingvistiki: teoriā i praktika”, nr 40, 2020, s. 99-118.]
- Тарасюк Т., *Цитата як прийом інтертекстуальності (на матеріалі сучасного церковного послання)* [в:] Волинь філологічна: текст і контекст. *Інтертекстуальність у системі художньо-філософського мислення: теоретичні й історико-літературні виміри*, упоряд. Л. Оляндер, Луцьк 2009, вип. 7, с. 328-336. [Tarasjuk T., *Citata āk prijom intertekstual'nosti (na materialī sučasnoġo cerkovnoġo poslannā)* [v:] Volin' filologična: tekst i kontekst. *Īntertekstual'nist' u sistemī hudoġn'o-filosofs'kogo mislennā: teoretični j istoriko-literaturnī vimīri*, uporād. L. Olānder, Luc'k 2009, vip. 7, s. 328-336.]
- Тарасюк Т., *Послання як засіб релігійної комунікації* [в:] „Лінгвостилістичні студії”, вип. 3, 2015, с. 194-203. [Tarasjuk T., *Poslannā āk zasib religijnoj komunikacij* [v:] „Lingvostilistični studij”, vip. 3, 2015, s. 194-203.]
- Ткачук Ю., *Взаємодія держави та церкви: концептуалізація сучасних підходів* [в:] „Релігія та Соціум”, № 1 (7), 2012, с. 131-140. [Tkačuk Ū., *Vzaēmodiā derġavi ta cerkvi: konceptualizaciā sučasnih pīdhodiv* [v:] „Religiā ta Socium”, nr 1 (7), 2012, s. 131-140.]
- Филипчук С., *Роль провідних речників у соціальних комунікаціях православних та греко-католиків сучасної України* [в:] „Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії”, вип. 71, 2017, с. 97-106. [Filipčuk S., *Rol' provīdnih rečnikiv u social'nih komunikacijah pravoslavnih ta greko-katolikiv sučasnoj Ukraĭni* [v:] „Gumanitarnij visnik Zaporiz'koj derġavnoj īnġenernoj akademij”, vip. 71, 2017, s. 97-106.]
- Хилько М., *Контент-аналіз: історія і визначення методу* [в:] Вісник СевНТУ. Серія „Політологія”, вип. 112, 2010, с. 44-48. [Hil'ko M., *Kontent-analiz: istoriā i viznačennā metodu* [v:] „Visnik SevNTU”. Seriā „Politologijā”, vip. 112, 2010, s. 44-48.]
- Чучвара А., *Формування методології дослідження політичного дискурсу в Україні: практика використання контент-аналізу* [в:] Мова і суспільство, гол. ред. Г. Мацюк, вип. 6, 2015, с. 23-34. [Čučvara A., *Formuvannā metodologii doslidžennā političnoġo diskursu v Ukraĭni: praktika vikoristannā kontent-analizu* [v:] „Mova i suspil'stvo”, gol. red. G. Macjuk, vip. 6, 2015, s. 23-34.]
- Чучвара А., *Комунікація в суспільстві. Стратегічний наратив „війна на Сході України” в посланнях Глави УГКЦ Святослава (Шевчука)* [в:]

- Соціолінгвістика: Інтеграційний напрям досліджень. Навчальна дисципліна: монографія*, за ред. Г. Мацюк, Львів 2021, с. 172-188. [Čučvara A., *Komunikaciâ v suspil'stvî. Strategičnij narativ „vîjna na Shodî Ukraïni” v poslannâh Glavi UGKC Svâtoslava (Ševčuka)* [v:] *Sociolingvistika: Întegraciijnij naprâm doslidžen'.* Navčal'na disciplîna: monografiâ, za red. G. Macûk, L'viv 2021, s. 172-188.]
- Рабочая книга социолога*, под ред. Г. Осипова, Москва 2003. [*Rabočââ kniga sociologa*, pod red. G. Osipova, Moskva 2003], <http://www.twirpx.com/file/867043>, [31.08.2020]
- Berg Bruce L., *An introduction to content analysis*, <https://www.slideshare.net/narf2916/an-introduction-to-content-analysis-by-bruce-l-berg>, [31.08.2020]
- Franzosi R., *Content Analysis: Objective, Systematic, and Quantitative Description of Content*, http://www.unive.it/media/allegato/Scuola-Dottorale/2011/allegato/Content_Analysis_-_Introduction.pdf, [31.08.2020]
- Hsieh Hsiu-Fang, Shannon Sarah E., *Three Approaches to Qualitative Content Analysis*, https://www.researchgate.net/publication/7561647_Three_Approaches_to_Qualitative_Content_Analysis, [31.08.2020]
- Khalдарова I., *Strategic narratives of the Ukraine conflict projected for domestic and international audiences by Russian TV channels*, https://www.researchgate.net/publication/333566597_Strategic_narratives_of_the_Ukraine_conflict_projected_for_domestic_and_international_audiences_by_Russian_TV_channels/link/5cf4ff55a6fdcc84750092f5/download, [16.10.2021]
- Labov W., Waletzky J., *Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience* [in:] *Essays on the Verbal and Visual Arts. Proceedings of the 1966 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*, ed. J. Helm, Seattle, WA: University of Washington Press 1967, p. 12-44.
- Labov W., *The Transformation of experience in narrative syntax* [in:] W. Labov, *Language in the Inner City. Studies in the Black English Vernacular*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1972, p. 354-396.
- Lange-Ionatamishvili E., Svetoka S., *Strategic Communications and Social Media in the Russia Ukraine Conflict* [in:] *Cyber, War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine*, NATO CCD COE Publications, ed. K. Geers, Tallinn 2015, p. 103-111, http://195.222.11.251/uploads/2018/10/Ch12_CyberWarinPerspective_Lange_Svetoka.pdf, [16.10.2021]
- Roselle L., Miskimmon A., O'Loughlin B., *Strategic narrative: A new means to understand soft power* [in:] „Media, War & Conflict”, vol. 7 (1), 2014, p. 70-84, https://www.researchgate.net/publication/274484086_Strategic_narrative_A_new_means_to_understand_soft_power/link/5569c2ac08aeab77722124f6/download, [16.10.2021]

Zhang Y., Wildemuth Barbara M., *Qualitative Analysis of Content*, https://www.ischool.utexas.edu/~yanz/Content_analysis.pdf, [31.08.2020]

Резюме

Розділ присвячено вивченню стратегічних наративів у комунікації священника з суспільством. Розкрито структуру та лексико-семантичні засоби реалізації наративу „війна на Сході України” на матеріалі різдвяних (2014-2020) і великодніх (2014-2020) послань Блаженнішого Святослава (Шевчука). Обґрунтовано методiku виокремлення наративу за допомогою методу якісного контент-аналізу. Застосовано також описовий метод. Для роботи з даними використано комп'ютерну програму QDA Miner Lite v2.0.7. Сутнісні ознаки мовного вираження тем *наслідки війни 2014-2020 рр.*, *перспективи завершення війни 2014-2020 рр.* наративу „війна на Сході України” засвідчують, що Глава УГКЦ висловлює солідарність із потерпілими від збройного нападу на територію України, засуджує війну на Сході України. Наратив реалізує проспективну спрямованість. Аналізовані тексти засвідчують певність автора релігійних послань у настанні миру, перемоги.

Ключові слова: стратегічний наратив, якісний контент-аналіз, війна на Сході України, Блаженніший Святослав (Шевчук).

Means of realization of the strategic narrative

„War in the East of Ukraine” in the messages of the Head of the UGCC Sviatoslav (Shevchuk)

Summary

The chapter is devoted to the study of strategic narratives in the communication of the priest with society. It shows the structure and lexical-semantic means of realization of the narrative „war in the East of Ukraine” on the material of Christmas (2014-2020) and Easter (2014-2020) messages of His Beatitude Sviatoslav (Shevchuk). The paper substantiates the methodology of narrative separation using the method of qualitative content analysis. Additionally, it applies a descriptive method, while QDA Miner Lite v2.0.7 is used to work with the data. The essential features of linguistic expression of the topics the consequences of the war of 2014-2020 and the prospects of ending the war of 2014-2020 of the

narrative „war in Eastern Ukraine” testifies that the Head of the UGCC expresses solidarity with the victims of the armed attack on the territory of Ukraine and condemns the war in eastern Ukraine. The narrative implements a prospective orientation. The analyzed texts testify to the confidence of the author of religious messages in the coming of peace and victory.

Key words: strategic narrative, qualitative content analysis, war in the East of Ukraine, His Beatitude Sviatoslav (Shevchuk).

Чучвара Адріана – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, adriana.chuchvara@gmail.com
ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-4636-9968>

Standardvarietäten unter den Bedingungen von Hybridität (unter besonderer Berücksichtigung der Ukraine und Belarus')

Sprachliche Hybridität im Sinne einer Sprachmischung und die hybride Sprachpraxis von Sprecher*innen stellen eine Besonderheit des soziolinguistischen Profils der Ukraine und Belarus' dar. Sie sind auf einen häufigen und intensiven Kontakt der ostslawischen Sprachen zurückzuführen. Außer den Standardsprachen bzw. Standardvarietäten¹ des Ukrainischen, Belarussischen und Russischen werden in der heutigen Ukraine und Belarus deshalb auch die sog. Mischidiome *Suržyk* und *Trasjanka* gesprochen (Hentschel/ Taranenko/Zaprudski 2014; Мечковская 2018; Маченко 2018; Zeller/Sitchinava 2020). Ein permanenter, andauernder Kontakt der Sprecher*innen der jeweiligen Varietäten² untereinander ist folglich die logisch zwingende Voraussetzung³ für die Genese, Kontinuität und Progression solcher hybrider Phänomene. Bei Sprach-

¹ Zum Problem der Differenzierung und systembezogenen Beschreibung von zwei Standardvarietäten bzw. der beiden „Rechtschreibungen“ des Belarussischen, Taraškievica und Narkamaŭka, siehe die Dissertation von Bazhutkina (2020).

² Hier und im Folgenden wird unter dem Begriff „Varietät“ ein neutraler, wertfreier Begriff im Sinne von Fishman verstanden. Übereinstimmend dazu schlägt Dittmar (1997) vor, eine bestimmte Sprache, z. B. Deutsch, als Varietätenraum bzw. als eine Menge von Varietäten (verstanden als Sprachgebrauchssysteme) aufzufassen; in diesem Raum sei jede Varietät „in einer mehrdimensionalen Matrix lokalisierbar“ (Dittmar 1997: 175). Das theoretische Modell der Varietätenräume ist für die soziolinguistische Beschreibung der ostslawischen Sprachen mit ihren komplexen Verhältnissen m. E. besonders fruchtbar.

³ In der Sprachkontaktforschung unterscheidet man deshalb einerseits zwischen den sog. Bilingualen Mischsprachen, die aufgrund von massivem Sprachkontakt entstehen, sowie andererseits zwischen Pidgin- und Kreolsprachen (Riehl 2014), für die andere Faktoren eine Rolle spielen, wie bspw. eine Notsituation.

kontakt handelt es sich allerdings so gut wie nie um einen Kontakt unter gleichrangigen Akteuren, denn zwischen den Sprachen und ihren Sprecher*innen sind stets bestimmte Hierarchien und Asymmetrien vorhanden. Diese müssen bei der wissenschaftlichen Analyse von Sprachkontakt berücksichtigt werden.

Bekanntermaßen wird Sprachkontakt aus drei Perspektiven untersucht, und zwar aus einer systemlinguistischen, einer psycholinguistischen und/oder einer soziolinguistischen Perspektive⁴, und zwar unabhängig davon, ob es sich um Prozesse (dynamische Sicht auf den Kontakt) oder Ergebnisse des Kontakts (statische Sicht) handelt. Im Fokus des vorliegenden Beitrags steht die soziolinguistische Blickrichtung und insbesondere die Frage nach dem Verhältnis der ostslawischen Varietäten, die auf dem heutigen Gebiet der Ukraine und Belarus gesprochen werden, zueinander. Ein besonderes Augenmerk soll auf das Prestige und den Vitalitätsindex dieser Varietäten gelegt werden. Die Soziolinguistik stellt die soziale Wahrnehmung der Varietäten in den Vordergrund ihres Interesses und sie befasst sich auch mit den Einstellungen, die gegenüber den Varietäten und ihren Sprecher*innen bestehen.

Seit der Krieg, den Russland am 24.02.2022 begann, die Ukraine erschüttert, ist eine drastische Veränderung und Neutarierung bestehender gesellschaftlicher und sprachlicher Verhältnisse sowie insbesondere der Spracheinstellungen nicht nur im gesamten (ost-)slawischen Raum, sondern weltweit zu erwarten. Dabei ist das wahre Ausmaß der zukünftigen Veränderungen im Moment noch gar nicht abzusehen.

Die sprachliche Hybridität, von der hier die Rede ist, äußert sich sowohl in Form der oben erwähnten Mischidiome als auch in Form des sog. „dialogischen Bilingualismus“ oder „Semikommunikation“ (Filatova 2007:

⁴ Clyne (2011 [1980]: 641) unterscheidet sogar vier Perspektiven: „eine (system)linguistische (Forschungsbereich Sprache), eine psycholinguistische (Forschungsbereich Individuum), eine soziolinguistische (Forschungsbereich Gemeinschaft) und eine pragmalinguistische (Forschungsbereich Kommunikationsprozeß)“. Die gängigsten Perspektiven sind jedoch die ersten drei. Die psycholinguistische Perspektive hat das Primat, denn seit Weinreichs bahnbrechendem Werk „Languages in Contact“ (1953) wissen wir, dass Sprachkontakt erst einmal in den Köpfen der Individuen anfängt.

47). Mit Blick auf die Ukraine wird darunter eine Situation verstanden, in der jede/r Kommunikationsteilnehmer*in eine andere Sprache spricht und dennoch vom Gegenüber verstanden wird, auch wenn beide Seiten unterschiedliche rezeptive und produktive Kompetenzen in den beteiligten Varietäten besitzen: „In diesem Fall benutzen sie verschiedene Sprachen, weil es ihnen leichtfällt, die jeweilige Sprache zu sprechen“ (Filatova 2007: 47-48). Dieser wechselnde Gebrauch von Sprachen habe die ukrainische Bevölkerung bisher kaum bis gar nicht gestört (Filatova 2007: 48; Kulyk 2014: 237). Sobald die hybriden Phänomene zu einer etablierten, häufig auftretenden Sprachpraxis werden, können sie im Alltag zu einer ernsthaften Konkurrenz für die Standardvarietäten werden, indem sie bspw. in gewissen Kreisen ein *covert prestige* genießen. Folglich müssen sich Ukrainisch und Belarussisch nicht nur alltäglich in den verschiedenen Domänen gegen das Russische, sondern auch gegen die jeweilige Mischvarietät behaupten. Das Ziel des vorliegenden Beitrags besteht darin, den soziolinguistischen Status der beiden Mischvarietäten⁵ und ihren weitreichenden Einfluss auf die beiden Standardvarietäten und ihre Sprecher*innen zu umreißen und zu diskutieren. Bevor dies geschieht, sollen die zentralen Termini eingeführt werden, die für die theoretische Auseinandersetzung mit dieser Frage notwendig sind.

Zur soziolinguistischen Auffassung von Sprachnorm: Zwischen Standard und Variation

Um das Verhältnis einer Standardvarietät zu allen anderen Varietäten einer bestimmten Sprache erklären zu können, bedarf es in erster Linie eines Verständnisses von sprachlicher Norm. Für das Verständnis von Norm ist die Auffassung zentral, dass alle Normen auf

⁵ Wie Velupillai (2015: 1) treffend feststellt, fordern gerade Mischvarietäten sowie Pidgin- und Kreolsprachen die etablierten linguistischen Theorien auf besondere Weise heraus, denn sie passen nicht in die vorhandenen sprachhistorischen Stammbaummodelle, weil sie mehrere Vorfahren haben. Dieser Umstand erschwert auch ihre soziolinguistische Zuordnung und zeitigt eine Reihe weiterer grundsätzlicher Fragen.

Konventionen und Vereinbarungen beruhen. Allerdings können in einer Sprachgemeinschaft „unterschiedliche gruppenspezifische Normen bzw. Normvorstellungen“ existieren (Dittmar 1997: 165). Einen Arbeitsbegriff für „Norm“⁶ schlagen Linke, Nussbaumer und Portmann-Tselikas 2004 in ihrer Einführung vor:

Der Begriff *Norm* [...] ist in erster Linie zu verstehen im Sinne einer Erwartungshaltung gegenüber bestimmten Formen des Sprachverhaltens, die in einer gegebenen Kommunikationssituation bzw. gegenüber einem bestimmten Gesprächspartner oder einer Gesprächspartnerin als angemessen gelten. (Linke, Nussbaumer, Portmann-Tselikas 2004: 351)

Diese Definition gründet auf Erwartungen und Angemessenheit, so dass es sich um ein situatives Normverständnis handelt, für das ein Konsens zwischen den Sprecher*innen eine notwendige Voraussetzung ist. Auch wenn Sprachnormen in der Regel durch Autoritäten und Institutionen festgelegt werden, existieren sie erst „genau dann, wenn sie von den Mitgliedern einer sozialen Gemeinschaft als handlungsleitend akzeptiert werden“ (Dittmar 1997: 163). Es lassen sich innerhalb der Linguistik zwei basale Normvorstellungen bzw. -perspektiven unterscheiden: Eine enge, rein linguistische Perspektive, die sich mit sprachlicher Korrektheit befasst, wobei „Regel“ ein zentraler Begriff ist, und eine breitere Perspektive, die von der gleichzeitigen Koexistenz verschiedener Normen ausgeht und soziale Kontexte mitberücksichtigt (Dittmar 1997: 164). Je nachdem, auf welcher Ebene Verstöße gegen Normen auftreten, und je nachdem, aus welcher Perspektive man auf die Verstöße blickt, werden diese unterschiedlich bewertet und sanktioniert.

Bruns (2013: 223) zufolge lassen sich in Bezug auf das Verhältnis zur standardsprachlichen Norm Formen wie der Standard selbst, der Substandard (die nicht verschriftlichten, systemhaften Varietäten) und der Nonstandard (Erscheinungen bzw. Praktiken ohne Systemcharakter) unterscheiden. Mit Blick auf die Varietätenräume der ostslawischen Sprachen in der Ukraine und Belarus ist diese Unterscheidung produktiv, denn sie basiert auf systembezogenen Kriterien und steht somit in einem

⁶ Zu unterschiedlichen Normauffassungen und Normkonzepten, die innerhalb der (Sozio-)Linguistik formuliert wurden, s. bspw. Dittmar 1997.

eindeutigen Verhältnis zur innerlinguistischen Norm. Aber auch eine breitere Perspektive auf Normen birgt Potenzial für eine soziolinguistische Auseinandersetzung mit einzelnen Varietäten, indem sie gesellschaftliche Akzeptanz und Kontextbezogenheit im Blick hat, welche u. a. Aufschlüsse über das Ansehen der Varietäten innerhalb einer konkreten Kommunikationsgemeinschaft geben. Im Folgenden soll auf das Verhältnis des Belarussischen und Ukrainischen zum Standardrussischen und zu den Mischvarietäten *Trasjanka* und *Suržyk* eingegangen werden, welche allesamt den Kern der anvisierten Varietätenräume bilden. Der Fokus soll dabei insbesondere auf die Einstellungen gegenüber den Mischvarietäten gelegt werden.

Ukrainisch, Belarussisch und deren Varietätenräume: ein Überblick

Nicht nur der ukrainische und belarussische Weg in die Unabhängigkeit ist steinig gewesen, sondern auch die Durchsetzung ihrer Nationalsprachen. Nicht weniger mühevoll als der Weg und die Durchsetzung scheint auch der Erhalt des sozialen Status beider Sprachen und – im Falle des Belarussischen – der Erhalt seines eingeschränkten Vitalitätsindex zu sein (s. bspw. Масенко 2018; Savitskaya 2019; Литвиненко 2020; Zeller 2021). Seit den über 30 Jahren der ukrainischen und belarussischen Unabhängigkeit wird in der Forschung die schwache, beinahe gefährdete Position der beiden nationalen Standardvarietäten konsequent akzentuiert. Aber auch in einigen baltischen Staaten konnten die neueingesetzten Titularsprachen ihren Vorsprung vor dem Russischen nur schwer behaupten, sodass es nicht verwundert, dass man im postsowjetischen Raum aktiv eine Sprachpolitik betreibt, die einen „Reversal of Language Shift“⁷ zum Ziel hat. Eine der führenden Expert*innen für Soziolinguistik, Masenko, schreibt über die landesweite Lage des Standardukrainischen:

Ukrainian has a weaker position in the communicative space in a significant part of Ukraine. Therefore, without supportive measures from

⁷ Für die Beobachtung für Lettland s. bspw. den Beitrag von Heiko F. Marten und Sanita Lazdiņa aus dem Jahre 2019.

governmental institutions, the situation for the Ukrainian language remains threatened in the eastern, southern and, in part, the northern and central regions (Masenko 2020: 31)

Mit dieser Beobachtung konstatiert sie ein flächendeckendes Einbüßen des de-facto-Status des Ukrainischen trotz dessen juristischen Status einer Staatssprache. In vielen Domänen des Alltags musste und muss Ukrainisch einbüßen, und zwar hauptsächlich zugunsten von Russisch und *Suržyk*. Um diesen Entwicklungen vorzubeugen und eine Reversing-Language-Shift-Politik zu verfolgen (Kostiučenko 2021), hat man in der Ukraine eine sprachpolitische Schlüsselmaßnahme legislativ umgesetzt – am 16. Juli 2019 trat das neue Sprachgesetz „Про забезпечення функціонування української мови як державної“ (Über die Sicherstellung der Funktion des Ukrainischen als Staatssprache) in Kraft.⁸ Das Gesetz stärkt explizit den rechtlichen Status des Ukrainischen, indem es zur alleinigen Staatssprache erklärt, und es sichert dem Ukrainischen nicht nur solche öffentlichen Domänen wie die Verwaltung oder den Bildungssektor, sondern auch solche Domänen wie die Kommunikation in Apotheken, Restaurants, Cafés oder auf der Arbeit. Das Gesetz greift jedoch nicht in Privatsphäre ein und gilt ebenfalls nicht im Zusammenhang mit Religionsausübung (Artikel 2, Punkt 2). Eine bedeutsame Neuerung betrifft den Dienstleistungssektor: Das Sprachgesetz sieht vor, dass alle Dienstleistungen auf Ukrainisch angeboten werden müssen, und zwar von Online-Shops bis Cafés, um nur zwei Beispiele zu nennen. Auf Wunsch der Kundschaft kann die Dienstleistung auch in einer anderen Sprache erfolgen, dennoch gilt für die praktische Handhabung, dass alle Informationen und Leistungen in erster Linie auf Ukrainisch gegeben werden müssen. Zudem sieht das Gesetz vor, dass alle Personen, die in der Ukraine ein offizielles Amt bekleiden (möchten), verpflichtet sind, Ukrainisch zu beherrschen und in der Öffentlichkeit zu verwenden. Für die Massenmedien ist ein Quotensystem festgelegt worden: Das Sprachgesetz sieht vor, dass die Quoten für

⁸ Die Verchovna Rada verabschiedete das neue Sprachgesetz am 25. April 2019, kurz vor dem Amtseintritt von Zelenskij (am 20. Mai 2019). Das Gesetz wurde somit nicht von Zelenskij, sondern von Präsident Petro Porošenko kurz vor Ende seiner Amtszeit unterzeichnet. Auf diese Weise gab Porošenko es als ‚Erbe‘ an Zelenskij weiter.

das Ukrainische auf nationaler und regionaler Ebene bis 90% des Informationsangebots auszumachen haben, und auf lokaler Ebene – bis 80%.⁹ Um dem Ukrainischen einen zusätzlichen Schutz zu ermöglichen, hat die Generalversammlung der Europäischen Föderation der nationalen Sprachinstitutionen (EFNIL) auf einer außerordentlichen Sitzung vom 21.03.2022 beschlossen, die Ukraine zum assoziierten EFNIL-Mitglied zu ernennen (Europe-Cities 2022). Die Mitgliedschaft erlaubt der Ukraine, eine Strategie für den gesetzlichen Schutz des Ukrainischen als einer zukünftigen Sprache der Europäischen Union zu entwickeln.

In Kontrast zu Lage in Belarus hat die Staats- und Standardsprache Ukrainisch viel mehr Kraft und Einfluss. Für einen fundierten Überblick zu Besonderheiten der Sprachsituation in der Republik Belarus¹⁰ und zu den Einstellungen zur belarussischen Sprache im Zielland mit den typischen Argumentationsstrategien s. die Dissertation von Savitskaya (2019). Besonders relevant für den Kontext des vorliegenden Beitrags ist ihre Schlussfolgerung, dass die geistig-kulturelle Elite, die das Belarussische pflegt, „zwar den Erhalt, aber nicht die Durchsetzung des Belarussischen zu gewährleisten vermag“ (Savitskaya 2019: 528).

Die Mischvarietäten *Trasjanka* und *Suržyk* sind in Belarus resp. der Ukraine sehr verbreitet¹¹ und existieren vorwiegend in Form einer nicht kodifizierten umgangssprachlichen Rede, auch wenn es durchaus Versuche gab und gibt, in der Belletristik passagenweise in *Trasjanka* oder *Suržyk* zu schreiben.¹² Interferenzen finden bei den beiden Mischvarietäten auf allen sprachlichen Ebenen statt. Die einzelnen Transfers und hybride Konstruktionen sind nicht immer im Hinblick auf die Matrix-

⁹ Früher handelte es sich um die 75 %-Quote für nationales und regionales Informationsangebot und 60 % für das lokale.

¹⁰ Zum Verhältnis zwischen dem Belarussischen und Russischen s. die Dissertation von Brüggemann (2014); zur Situation des Russischen in Belarus und der Ukraine s. den Beitrag von Zeller/Sitchinava (2020).

¹¹ So schreibt bspw. Taranenko in Bezug auf *Suržyk*, dass es die „grundlegende Form der alltäglichen Kommunikation für bereits mehrere Generationen von Ukrainer*innen“ sei (Taranenko 2014: 275).

¹² Für die Darstellung von *Suržyk* in der gegenwärtigen schöngeistigen Literatur s. z. B. Маценко 2011.

sprache oder die eingebettete Sprache analysierbar, da es sich um Mischungen aus genetisch eng verwandten Sprachen handelt, die aufgrund ihrer Zugehörigkeit zur derselben Sprachfamilie zahlreiche strukturelle Gemeinsamkeiten teilen. Sowohl *Suržyk* als auch *Trasjanka* wurden in der einschlägigen Forschung bis in die jüngste Zeit überwiegend isoliert, als Einzelphänomene betrachtet. Zunehmend gibt es jedoch vorbildliche Versuche, *Suržyk* und *Trasjanka* kontrastiv zu untersuchen. Die zentralen Arbeiten auf diesem Gebiet stammen von Oldenburger Slawist*innen unter Federführung von Gerd Hentschel.

Die meisten deutsch- und englischsprachigen Arbeiten gingen bisher in erster Linie strukturell oder sprachtypologisch vor. Ihr Ziel ist es durchweg, die Anteile der Sprachmischung zu bestimmen. Zunehmend werden aber auch soziolinguistische Fragestellungen behandelt, wie bspw. im letzten Oldenburger Drittmittelprojekt zur Variabilität und Stabilität im gemischten Substandard am Beispiel von *Suržyk* und im Vergleich mit *Trasjanka* (Oldenburg 2014-2019). Einer der Ziele des Projektes ist es zu bestimmen, welche gesellschaftliche Bewertung *Suržyk* genießt und ob diese ukrainisch-russische gemischte Rede „für bestimmte Kreise der Bevölkerung über ein Identifikationspotenzial verfügt und inwiefern ihre Verwendung Ausdruck einer sozialen, nationalen bzw. ethnischen (oder auch „subnationalen“ / „subethnischen“) Identität ist.“ (Oldenburg 2014-2019). In der Untersuchung von Hentschel und Reuther aus dem Jahre 2020 wird von zwei Arten von *Suržyk* gesprochen: Von einem prototypischen, historisch entstandenen *Suržyk*, das eine ukrainische Basis hat, und von einem „Neo-*Suržyk*“, das eher eine russische Basis hat. Neo-*Suržyk* werde von Personen gesprochen, die sich eigentlich des Russischen bedienen, aber die sich aufgrund der ukrainischen Sprachpolitik motiviert sehen, sich dem Ukrainischen zuzuwenden (Hentschel/Reuther 2020: 106). Die Erhebungen zu diesem Projekt laufen derzeit (bis Mitte 2023), sodass die Ergebnisse noch abzuwarten sind.

Die bis dato verfügbaren Studien zu *Suržyk*, die aus dem Oldenburger Forscher*innenkreis stammen, lassen die Tendenz erkennen, die Mischidiome eher als eigenständige „Mischsprachen“ zu sehen und für die Ukraine den sog. *multicodalism* bzw. *tricodalism* zu postulieren (Хентшель/Тараненко 2015; Hentschel/Taranenko 2021). Diese Sicht teilen (natürlich) nicht alle ukrainischen und belarussischen Forscher*innen.

Zeller/Sitchinava (2020: 109) bezeichnen *Trasjanka* und *Suržyk* als „sub-standard forms of mixed speech“. Meine These ist, dass *Trasjanka* und *Suržyk* eine Art selbständige Kompromissprachen¹³ in den beiden Ziel-ländern darstellen. Der Terminus „Kompromissprache“ fokussiert in erster Linie auf die Funktionen und die soziale Relevanz, die die Misch-varietäten in der jeweiligen Gesellschaft haben. Eine Kompromissprache übernimmt in diesem Sinne eine Vermittlerrolle zwischen den zu berücksichtigenden Standardvarietäten und trägt zu ihrer (allerdings nicht immer bewusst) erwünschten Annäherung bei, denn durch die Mischung signalisiert man, dass man beides kann und beides respektiert. Die hier vorgeschlagene Einschätzung von *Trasjanka* und *Suržyk* als Kompromissprachen korreliert somit mit der Vorstellung, die der Oldenburger Forscher*innenkreis von der Selbständigkeit der beiden Mischidiome entwickelt. Allerdings wird hier verstärkt aus der funktionalen und insbesondere sozialen Einstellungsperspektive argumentiert, und eine systemlinguistische Analyse bleibt sekundär. Auch die Definition des Begriffs „mixed languages“, die Velupillai (2015: 69) vorschlägt, trifft m.E. auf *Trasjanka* und *Suržyk* zu: „Mixed languages are languages with split ancestry, that is, languages that have two (or a few) identifiable parent languages, and that typically emerged in situations of community bilingualism“. Folglich erlauben die Ausführungen, die ich bisher vorgenommen habe, im Falle von *Trasjanka* und *Suržyk* von einzelnen Mischsprachen bzw. -varietäten zu sprechen.

Die wissenschaftliche Diskussion rund um *Trasjanka* und/oder *Suržyk* wird zusätzlich auch dadurch erschwert, dass es bis dato umstritten ist, ob es sich bei den beiden Idiomen um spontane und somit chaotische Mischungen bzw. eine ungesteuerte Sprachpraxis oder um eine Vermischung mit Systemcharakter handelt (s. z. B. Масенко 2011; Масенко 2018; Hentschel/Taranenko 2021). Die Beantwortung dieser Frage würde es ermöglichen, den soziolinguistischen Status dieser Varietäten

¹³ Der Arbeitsbegriff *Kompromissprache*, der auf Jespersen (1925) zurückgeht, eignet sich m. E. besonders gut, weil er zunächst erstmal keine Wertung beinhaltet und zugleich eine Lösung suggeriert, indem er von vornherein die Bedürfnisse der Sprachnutzer*innen berücksichtigt, was insbesondere bei konfliktbehafteten Themen vom Vorteil ist.

eindeutiger zu bestimmen.¹⁴ Ein weiterer, wiederum soziolinguistisch äußerst wichtiger Faktor ist der Umstand, dass es Sprecher*innen gibt, für die die Mischvarietäten ihre Erstsprachen (L1, „Muttersprachen“) (Bergmann/Kratochvíl 2002) oder „the code of first linguistic socialization“ (Zeller/Sitchinava 2020: 119) sind, und dass sie die jeweiligen Standardvarietäten erst später im gesteuerten Unterricht erlernt haben. Dieser Umstand berkäftigt m. E., dass *Trasjanka* und *Suržyk* über einen hohen Grad an Selbständigkeit und Systemcharakter verfügen.

Die hybride Natur von *Trasjanka* und *Suržyk* erweckt in den betroffenen Ländern ein ganzes Spektrum von Einstellungen diesen Sprachphänomenen und ihren Sprecher*innen gegenüber. Exemplarisch möchte ich an dieser Stelle auf zwei Untersuchungen eingehen, die die Einstellungen gegenüber *Trasjanka* und *Suržyk* thematisieren. So beschäftigt sich Liankevič (2014) mit Einstellungen zu den „gemischten sprachlichen Kodes in Weißrussland“ und fokussiert auf *Trasjanka*, deren mögliche Binnendifferenzierung und deren gesellschaftliche Wahrnehmung. Die Einstellungen erhob Liankevič in den Jahren 2007–2008 mithilfe eines Matched-Guise-Experiments, an dem 500 Proband*innen teilnahmen. Im Ergebnis stellt Liankevič fest, dass Russisch als in Belrus kommunikativ stärkere Sprache auf der Statusskala höher bewertet wird als das Belarussische. Die gemischten Kodes, *Trasjanka* und das von Russ*innen erlernte Belarussisch, wurden in Bezug auf ihren Status niedriger als die beiden Standardvarietäten („Literatursprachen“) bewertet, was aus der Sicht der Soziolinguistik wenig überraschend ist. Folglich kann man mit Blick auf die Studie von Liankevič in Belarus von einer negativen bis neutralen Einstellung gegenüber den gemischten Kodes ausgehen. Da Liankevič allerdings keine signifikanten Berechnungen präsentiert, die bei einer Kontrollgruppe erhoben wurden, bleibt es m. E. fraglich, inwiefern die von ihr postulierten experimentalen Ergebnisse tatsächlich das Einstellungsklima des Landes zu *Trasjanka* widerspiegeln.

Der Beitrag von Taranenko (2014) bietet eine solide Übersicht über die aktuelle sprachliche Situation in der Ukraine; sein Fokus liegt auf *Suržyk*.

¹⁴ So bezeichnet bspw. Taranenko *Suržyk* als „gemischten Soziolekt“ (Taranenko 2014: 275). Für einen Überblick über die aktuelle Forschungslage innerhalb der Ukrainistik mit Berücksichtigung der deutschsprachigen Ukrainistik s. den Beitrag von Масенко (2018).

Im Hinblick auf die Einstellungen gegenüber *Suržyk* unterscheidet der Autor vier Gruppen von Sprecher*innen, die unterschiedliche Einstellungstypen repräsentieren: Kritiker*innen mit einer „herablassend-geringschätzigen Einstellung“; die ‚Beunruhigten‘ mit einer stark negativen, sprachpuristisch orientierten Einstellung „zu einem „kolonialen“ oder zu einem „provinziellen“, „kleinstädtischen“ *Suržyk*; die Intelligenz bzw. die „Lokalpatrioten“, die *Suržyk* „unter Vorbehalt insgesamt als etwas Positives betrachten“ und als einen Dialekt erachten, wobei sie sich selbst dem Standardukrainischen verbunden fühlen; und schließlich die Sprachliebhaber*innen bzw. Liberalen, für die *Suržyk* das „kleinere Übel im Vergleich zu einem völligen Übergang der Ukrainer zum Russischen“ gilt. Darüber hinaus sei *Suržyk* ein Mittel für Sprachspiele in der Kommunikation der gebildeten ukrainischen Jugendlichen (Taranenko 2014: 280ff.).

Taranenkos Unterscheidung von ukrainischen Einstellungstypen gegenüber *Suržyk* korreliert mit der Idee von Kloss (1969: 57-62), der fünf mögliche Basisypen von Anschauungen bzw. Einstellungen gegenüber der Sprach(en)politik unterschied: Sprachfanatiker, Sprachverehrer, Sprachfreunde, Sprachmakler und Sprachbagatellisierer. Wie Kloss es meint, geht es bei den fünf Typen um unterschwellige Haltungen zur Sprachvielfalt und zur Sprachpolitik als solcher, die Sprachnutzer*innen besitzen können. Ein recht hoher Anteil an Bagatellisierer ist bspw. ein Indiz dafür, dass Sprach(en)fragen im Allgemeinen nicht wirklich die höchste Relevanz für die jeweilige Kommunikationsgemeinschaft besitzen. Der erste Versuch, die Theorie von Kloss empirisch zu überprüfen, wurde am Beispiel der sprachlichen Situation in Litauen durchgeführt (s. Kostiučenko 2020); es wäre ein Desiderat zu erheben, wie sich die Einstellungstypen in der Ukraine und in Belarus verteilen.

Zusammenfassend lässt sich festhalten, dass im Hinblick auf *Suržyk* und *Trasjanka* eher negative Einstellungen in den jeweiligen Ländern und ihren wissenschaftlichen Diskursen dominieren: *Suržyk* und *Trasjanka* seien „mit einem Makel behaftete, von allen verachtete Sprachformen“ (Mečkovskaâ 2005: 111, zit. nach Taranenko 2014: 280). Einstellungen zu diesen Mischvarietäten umfassen nicht nur die Einstellungen zu den sprachlichen Kodes selbst, sondern auch zu deren Sprecher*innen und bedingen sich gegenseitig. Die Beobachtungen zu den Einstellungen

zusammenfassend möchte ich die These aufstellen, dass die beiden Mischvarietäten zwar einen offiziell bzw. öffentlich unbeliebten, jedoch de facto einen wichtigen Teil der belarussischen und ukrainischen Sprachkultur darstellen. Davon zeugt nicht nur deren allmähliche Verschriftlichung im Internet, sondern auch die Tatsache, dass im öffentlichen und literarischen Diskurs spielerisch mit ihnen umgegangen wird.

Alles eine Frage der Einstellung? Zusammenfassende Überlegungen zur Vitalität von Idiomen

Die Vitalität eines Idioms hängt von mehreren Faktoren ab, z. B. von ihrer Weitergabe an die nächsten Generationen oder vom Vorhandensein von Materialien für Unterricht und Alphabetisierung.¹⁵ Meines Erachtens stellen aber Sprachideologien bzw. -einstellungen weitere wichtige Faktoren dar, die den Erhalt und die Förderung der Vitalität einer Varietät günstig beeinflussen. Aus diesem Grund werden auch Spracheinstellungen im Unesco-Dokument (2003) als zwei der neun Faktoren gesondert aufgeführt. Bei diesen handelt es sich einerseits um die, die seitens der Regierung und auf den offiziellen Ebenen vorliegen, und andererseits um die, die in der Kommunikationsgemeinschaft selbst vorherrschen. Erst die Übereinstimmung zwischen den beiden Einstellungsebenen trägt zum harmonischen Miteinander im Staat und zur Stärkung der Vitalität einer bestimmten Varietät bei. Auch die Idee des *covert prestige*, wie sie in der einschlägigen Forschung zu den beiden hier betrachteten Mischvarietäten gepflegt wird, zeugt von der zentralen Rolle der Einstellungen im genannten Kontext.

Suržyk und *Trasjanka* sind vielschichtige, da hybride, und zum Teil auch widersprüchliche sprachliche Erscheinungen. Insbesondere die Soziolinguistik sollte diesen Mischvarietäten mehr Aufmerksamkeit widmen und sie sollte sie vorurteillos in allen Erscheinungsformen und -kontexten untersuchen, damit nicht etwa nur die sprachpuristische Perspektive

¹⁵ S. das Dokument „Language Vitality and Endangerment“ der Unesco-Expert*innengruppe aus dem Jahre 2003, in dem insgesamt neun Einflussfaktoren verzeichnet werden (s. dazu auch Marten 2016: 67).

Eingang in den Forschungsdiskurs findet. Das Verhältnis zwischen Sprache(n) und Identität sollte ggf. neu bestimmt werden. Denn in aktuellen Forschungsbeiträgen aus der Ukraine oder Belarus wird beinahe ausnahmslos davon ausgegangen, dass die Verwendung gemischter Rede mit einer Identitätskrise in Verbindung gebracht werden müsse (s. bspw. Macenko 2018) und dass Menschen, die diese „Mischung“ sprechen, keine klare Identität besäßen. Ob tatsächlich all diejenigen, die panlektale Kompetenzen haben, diese Behauptung bejahen würden, müsste erst einmal nachgewiesen werden, z. B. mithilfe von Umfragen und Experimenten.

Gerade in Zeiten des Krieges wird die Einstellungsebene relevanter denn je. Nicht auszuschließen ist, dass zukünftig die Einstellungen zum Russischen und zu allem, was mit Russisch in Verbindung gebracht wird (dazu würde auch das gemischte Sprechen in *Suržyk* oder *Trasjanka* gehören) auf eine klare Abneigung stoßen wird und dass daraus eine ‚Rückkehr‘ zu den genormten Standardvarietäten des Ukrainischen und des Belarussischen entsteht, auch wenn das Letztere seinen Standard noch ‚aushandelt‘. Für den ukrainischen Kontext bedeutet dies, dass sich diejenigen, die *Suržyk* aktiv verwendeten und für die das Russische bisher ein höheres Prestige als das Ukrainische besessen hat (Macenko 2018: 219–220), allmählich stärker dem Standardukrainischen zuwenden werden, wobei ihre panlektalen Kompetenzen erhalten bleiben. Daher greift für die Prognosen hinsichtlich der sprachlichen Hybridität und Vitalität in der Ukraine und Belarus das Einstellungskonzept am besten, weil es eine affektive Komponente in seinem Kern besitzt, die sich nicht von pragmatischen oder politischen Überlegungen steuern lässt. Somit bedarf es zukünftig grundlegender Forschung im Bereich der Spracheinstellungen sowohl in der Ukraine als auch in Belarus.

Literatur

- Bazhutkina A., *Belarussische Standardsprache(n) im Diskurs*, Inaugural-Dissertation, Ludwig-Maximilians-Universität, München, 2020.
- Bergmann A., Kratochvil A., *Verfall oder neuer Standard? Betrachtungen zur aktuellen Sprachsituation in Russland, Tschechien und der Ukraine*, Greifswalder Beiträge zur Slawistik VI, Greifswald, 2002.
- Bruns Th., *Einführung in die russische Sprachwissenschaft*, Tübingen 2013.

- Brüggemann M., *Die weißrussische und die russische Sprache in ihrem Verhältnis zur weißrussischen Gesellschaft und Nation. Ideologisch-pragmatische Standpunkte politischer Akteure und Intellektueller 1994-2010*, Oldenburg 2014.
- Clyne M. G., *Sprachkontakt / Mehrsprachigkeit* [in:] *Lexikon der Germanistischen Linguistik*, pod. red. H. P. Althaus, H. Henne, H. E. Wiegand, Berlin 2011 [1980], s. 641-646.
- Dittmar N., *Grundlagen der Soziolinguistik – Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben*. Tübingen, 1997.
- Europe-Cities 2022, <https://europe-cities.com/2022/03/21/ukraine-has-become-an-associate-member-of-the-european-federation-of-national-language-institutions/>, [22.03.2022]
- Filatova N., *Ukrainisch im Kontakt mit anderen europäischen Sprachen. Englische, deutsche, russische Entlehnungen im Bereich der Politik*. Dissertations-schrift, 2007, <https://opus4.kobv.de/opus4-fau/frontdoor/deliver/index/docId/1290/file/Nataliya.Filatova.Dissertation.pdf>, [20.01.2022]
- Hentschel G., Taranenko O., Zaprudski S. (red.), *Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine?* Frankfurt am Main, 2014.
- Hentschel G., Reuther T., *Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine. Ein dreijähriges Forschungsprojekt im Rahmen des D-A-CH-Programms von FWF und DFG* [in:] „Colloquium: New Philologies”, vol. 5, is. 2, 2020, s. 105-132.
- Hentschel G., Taranenko O., *Bilingualism or tricolalism: Ukrainian, Russian and „Suržyk” in Ukraine. Analysis and linguistic-geographical mapping* [in:] „Die Welt der Slaven” 66/2, 2021, s. 268-299.
- Jespersen O., *Die Sprache. Ihre Natur, Entwicklung und Entstehung*, Heidelberg 1925.
- Kloss H., *Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert. Die Sprachgemeinschaften zwischen Recht und Gewalt*. Wien 1969.
- Kostiūchenko A., *Language Situation in Lithuania – Is There Anything to Worry About?* [in:] *The Social Status of Languages in Finland and Lithuania, A Plurimethodological Empirical Survey on Language Climate Change*, pod red. St. Kessler, M. Pantermöller, Berlin 2020, s. 107-197.
- Kostiūchenko A., *Die Sprachen und die Politik* [in:] „Ukraine-Analysen”, nr. 255, vom 28.09.2021, s. 6, <https://laender-analysen.de/ukraine-analysen/255/sprachen-und-politik/>, [13.01.2022]
- Kulyk V., *Einheit und Identität. Sprachenpolitik nach dem Majdan* [in:] „Osteuropa” 64, Jg., 5-6, 2014, s. 227-237.
- Linke A., Nussbaumer M., Portmann-Tselikas P. R., *Studienbuch Linguistik*, Tübingen 2004.

- Marten H., *Sprach(en)politik. Eine Einführung*. Tübingen 2016.
- Marten H., Lazdiņa S., *Mehrsprachigkeitsdiskurse im Bildungskontext in Lettland zwischen Populismus und Weltoffenheit* [in:] „German as a foreign language”, no. 1, 2019, s. 119-145.
- Masenko L., *Language Conflict in Ukraine: Finding of Settlement* [in:] *Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine and Russia/Tatarstan*, pod red. D. Müller, M. Wingender, Wiesbaden 2020, s. 31-42.
- Liankevič A., *Die Einstellung zu den gemischten sprachlichen Kodes in Weißrussland (am Material eines matched guise-Tests)* [in:] *Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine?* pod red. G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski, Frankfurt am Main 2014, s. 233-252.
- Oldenburg 2014-2019 – *Variabilität und Stabilität im gemischten Substandard: Suržyk*, <https://uol.de/slavistik/forschung/sprachwissenschaft/drittmittelprojekte/variabilitaet-und-stabilitaet-im-gemischten-substandard-surzyk>, [13.01.2022]
- Riehl C. M., *Mehrsprachigkeit. Eine Einführung*. Darmstadt 2014.
- Savitskaya N., *Widerstreit um das Belarussische. Eine diskurs- und soziolinguistische Analyse von Spracheinstellungen in internetbasierten Forendiskussionen*, Berlin/Boston 2019.
- Taranenko O., *Ukrainisch-russischer Suržyk: Status, Bewertungen, Tendenzen, Prognosen* [in:] *Trasjanka und Suržyk – gemischte weißrussisch-russische und ukrainisch-russische Rede. Sprachlicher Inzest in Weißrussland und der Ukraine?* pod red. G. Hentschel, O. Taranenko, S. Zaprudski, Frankfurt am Main 2014, s. 265-287.
- Unesco (2003): *Language Vitality and Endangerment*. UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. Document submitted to the *International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages Paris*, 10-12 March 2003, <https://ich.unesco.org/doc/src/00120-EN.pdf>, [13.01.2022]
- Velupillai V., *Pidgins, Creols & Mixed Languages. An Introduction*. Amsterdam/Philadelphia 2015.
- Weinreich U., *Languages in Contact. Findings and Problems*, Berlin, New York 2010 [1953]
- Zeller J. P., Sitchinava D., *The Russian language in Belarus and Ukraine* [in:] *The soft power of the Russian language. Pluricentricity, politics and policies*, pod red. A. Mustajoki, E. Protassova, M. Yelenevskaya, London, New York 2020, s. 108-122.
- Zeller, J. P., *Die moderne belarussische Sprache* [in:] *dekoder* 2021, www.dekoder.org/de/gnose/moderne-belarussische-sprache-geschichte, [13.01.2022]

- Литвиненко О. М., *Мовна політика Білорусі та Казахстану і висновки для України* [в:] „Стратегічна панорама”, №1-2, 2020, с. 74-85. [Litvinenko O. M., *Movna politika Bilorusi ta Kazahstanu i visnovki dlâ Ukraïni* [v:] „Strategična panorama”, 1-2, 2020, s. 74-85.]
- Масенко Л., *Суржик у сучасній художній літературі* [в:] „Дивослово”, № 4, 2011, с. 25-30. [Masenko L., *Suržyk u sučasnij hudožnij literaturi* [v:] „Divoslovo”, nr 4, 2011, s. 25-30.]
- Масенко Л., *Суржик у науковому дискурсі: визначення, інтерпретації, дискусії*, 2018. [Masenko, L., *Suržik u naukovomu diskursi: viznačennâ, interpretacii, diskusii*], http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15706/Masenko_Surzhyk_u_naukovomu_dyskursi.pdf?sequence=1&isAllowed=y, [18.03.2022]
- Масенко Л., *Суржик: між мовою і язиком*, Київ 2011. [Masenko L., *Suržyk: miž tovoï i âzikom*, Kiïv 2011.]
- Мечковская Н., *Белорусская „трасянка” как яблоко раздора и как оселок метода* [в:] „Русский язык в научном освещении”, 1, 35, 2018, с. 226-250. [Mečkovskaâ, N., *Belorusskaâ „trasânka” kak âbloko razdora i kak oselok metoda* [v:] „Russkij âzyk v naučnom osvešenii”, 1, 35, 2018, s. 226-250.]
- Хентшель Г., Тараненко О. О., *Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, „суржик” (уживання – мовна компетенція – національне позиціонування)* [в:] „Мовознавство”, 2015, No 4, с. 3-25. [Hentšel' G., Taranenko O. O., *Movnij landšaft Central'noï Ukraïni: ukraïns'ka mova, rosijs'ka mova, „suržik” (uživannâ – movna kompetenciâ – nacional'ne pozicionuvannâ)* [v:] „Movoznavstvo”, 2015, nr 4, s. 3-25.]

Abstract

Sprachliche Hybridität und hybride Sprachpraxis sind eine Besonderheit des soziolinguistischen Profils der Ukraine und Belarus'. Ziel des vorliegenden Beitrags ist es, den soziolinguistischen Status der beiden Hybridvarietäten bzw. Mischidiome *Suržyk* und *Trasjanka* und ihren weitreichenden Einfluss auf das Ukrainische und Belarussische zu umreißen und zu diskutieren. In diesem Zusammenhang führe ich den Begriff „Kompromissssprache” (im Sinne einer Sprache der kommunikativen Kooperation) in den bereits existierenden wissenschaftlichen Diskurs über Mischvarietäten im ostslawischen Sprachraum ein und begründe ihn.

Schlüsselwörter: Suržyk, Trasjanka, sprachliche Hybridität, Kompromissssprache, Spracheinstellungen

Standard varieties under the conditions of hybridity (with special reference to Ukraine and Belarus)

Summary

Linguistic hybridity and hybrid language practice are unique features of Ukraine's and Belarus's sociolinguistic profile. The present paper aims to outline and discuss both the sociolinguistic status of the hybrid varieties or mixed idioms *Suržyk* and *Trasjanka* and their far-reaching influence on Ukrainian and Belorussian. I introduce the term "compromise language" (in the meaning of a language of communicative cooperation) into the ongoing scientific discourse to grasp the mixed varieties in the East Slavic language area.

Key words: Suržyk, Trasjanka, linguistic hybridity, compromise language, language attitudes

Anastasija Kostiučenko ist promovierte Sprachwissenschaftlerin. Sie ist als wissenschaftliche Mitarbeiterin am Institut für Slawistik und am Institut für Baltistik der Universität Greifswald tätig. Ihre Forschungsschwerpunkte liegen im Bereich der Sprachpolitik, Spracheinstellungen, Mehrsprachigkeit und des Sprachkontakts, anastasija.kostiucenko@uni-greifswald.de
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-8188-3068>

Розділ IV

Мова і міжкультурні контакти

Українська мова в контексті українсько-російсько-польської багатомовності

Явище багатомовності стає щораз натуральнішим для європейського та світового простору. Вже змалку діти вивчають іноземні мови, щоб у майбутньому бути більш мобільними, обираючи свою професію. Мовознавці часто фіксують випадки дітей з двома першими мовами, тобто мовою мами (мова А) та мовою батька (мова Б). У цьому контексті особливого значення набуває присутність кожної мови у багатомовному репертуарі конкретного мовця.

Українську мову досить часто описують у контакті з російською, рідше з іншими. В історичному аспекті доволі добре представлено опис українсько-польського білінгвізму (Karaś 2015: 18-35). Тут найчастіше подають двомовність поляків, які живуть на території Західної України. Однак динаміка розвитку польської мови в Україні та української мови в Польщі, особливо серед мігрантів, вимагає подальших досліджень. У цьому контексті новим явищем стала тримовність українсько-російсько-польська. Більшість тих, хто володіє і використовує ці три слов'янські мови, це українці непольського походження, тобто вони не мають предків поляків.

Збільшення кількості мігрантів з України зумовило новий погляд на ситуацію української мови в Польщі, зокрема в публічному просторі. Якщо раніше найважливішою слов'янською мовою, окрім польської, була російська, то протягом останніх років українська мова починає домінувати в різних сферах, особливо у банківській, де використання української може збільшити обіг фінансів. Польське мовознавство дедалі частіше починає описувати присутність української мови в польському мовному пейзажі (Pawłowski 2019a: 19-34; Pawłowski 2019b: 7-27; Pawłowski 2019c: 159-183; Levchuk 2021).

Актуальність теми та відсутність відповідних лінгвістичних праць змусили автора цих слів розпочати власні розвідки над явищем багатомовності трьох найбільших слов'янських мов. Починаючи дослідження, хотілося зібрати якомога більшу вибірку респондентів. Таке рішення було зумовлене відсутністю лінгвістичних напрацювань з теми тримовності осіб непольського походження. Основними дослідницькими центрами стали науково-дослідні осередки в Києві та Львові, де викладали польську мову, й польські університети у Кракові, Любліні, Катовицях та Варшаві. Водночас онлайн-опитування уможливило зібрати відповіді від респондентів, які проживають у всіх регіонах України та в Польщі.

Опитування проводилося в два етапи. Першим етапом був запуск опитування на сайті profitest.pl, де всі охочі від 21 лютого 2015 р. змогли заповнити анкету. Ця частина досліджень закінчилась у січні 2017 р. Другим етапом було проведення фокус-груп в Україні та Польщі. У лютому-квітні 2016 р. дослідження проводилося в Києві (Польський дім у Києві, Національний Університет „Києво-Могилянська академія”, приватний ліцей „Престиж”), у Львові (Львівський національний університет ім. Івана Франка, Католицький університет у Львові, Національний університет „Львівська політехніка”) та в Острозі (Національний університет „Острозька академія”). Опитування в Польщі, окрім Кракова, охопило такі міста, як Мисленіце (Малопольська школа гостинності), Катовіце (Університет Сілезії), Люблін (Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблінський католицький університет ім. Івана Павла II та Університет права та адміністрації) та Варшава (Університет ім. Лазарського). Дослідження завершилося в червні 2017 р.

В опитуванні взяли участь 1 160 респондентів. Анкетованих було поділено на чотири групи. Група У (українці непольського походження в Україні) – 450 осіб; Група П (українці непольського походження в Польщі) – 450 осіб; Група Уп (українці, які мають прадіда поляка в Україні) – 221 особа; Група Пп (українці, які мають прадіда поляка в Польщі) – 39 осіб.

Ситуація частих відвідин або постійного проживання у Польщі може мати вплив на зміну національної приналежності індивіда. На питання про національну приналежність респонденти відповіли так:

Таблиця 1. Національна приналежність респондентів

Відчуваю себе	У	П	Уп	Пп
Українцем/українкою	82,5%	64,4%	67,9%	61,5%
Поляком/полькою	0,4%	1,3%	4,1%	7,7%
Росіянином/росіянкою	0,2%	0,2%	0,5%	-
В Польщі – українцем, в Україні – поляком	2,2%	11,8%	2,3%	10,3%
Напівукраїнцем, напівполяком	3,1%	9,4%	16,3%	10,3%
Напівукраїнцем, напівросіянином	3,3%	3,1%	1,8%	-
Складно відповісти	8,3%	9%	7,2%	10,3%

Більшість респондентів, які проживають в Україні, зберігають свою українську ідентичність (82,5%). Деякі відмінності у відповідях можна побачити в групі Уп (67,9%). Для порівняння, згідно з результатами опитування, проведеного 2017 р. Центром Разумкова, аж 92% респондентів задекларували українську ідентичність (Основні засади 2017: 25). Проте під час загального перепису населення у 2001 р. українську національність заявили 77,8% респондентів, а за п'ять років у проєкті INTAS – 77% (Бестерс-Дільгер 2010 : 358). У дослідженнях над українсько-польською двомовністю у 2014 р. українську національність вказали 84,2% респондентів у групі осіб непольського походження (Levchuk 2015: 145). Інформатори, які вже прибули до Польщі, у кількох випадках починають також ідентифікувати себе з польською культурою. Тільки українську ідентичність декларують 61,5-64,4% опитаних. Варто також підкреслити, що інформатори не соромилися свого походження та національної самосвідомості, про що свідчать такі коментарі:

- Я українець і не хотів би зараз змінювати своє громадянство (Пп 26).

- Без вагань відповідаю, що я українка (У 449).

- Нічого особливого, я українець (У 320).

До цієї групи належать також представники кримських татар, які в Україні говорять про приналежність до етнічної групи, а за межами батьківщини почуваються українцями, що підтверджується коментарем:

- В Україні – кримський татарин, за кордоном – українець (П 390).

Лише одиниці декларували польську національну ідентичність. Кількість інформаторів непольського походження при цьому коливається від 0,4% до 1,3%, водночас серед респондентів польського походження таких декларацій більше – 4,1-7,7%. Часто підтвердженням польської ідентичності було отримання Карти поляка або той факт, що хтось із родини мав польське громадянство:

- Отримавши Карту поляка, я підтвердив свою польську національність (Уп 28),

- Маю польське коріння (Уп 178).

Лише кілька респондентів заявили про російську самоідентифікацію. У всіх групах ця відповідь не перевищувала 0,5%. Відповідь: „У Польщі – українцем, в Україні – поляком” частіше обирали люди, які проживають у Польщі, однозначно рідше респонденти, які постійно проживають в Україні.

Часте перебування з представниками двох культур може викликати почуття подвійної ідентичності, коли інформатор відчуває емоційний зв'язок з українською та польською культурою. Особи непольського походження стали рідше ідентифікувати себе з польською культурою (3,1-9,4%), при цьому респонденти декларують польське походження своїх дідів і бабусь частіше (10,3-16,3%). Інформатори, які живуть у Польщі, визнали відчуття подвійної ідентичності. Самі респонденти описали свою особистість так:

- У Польщі – поляк, а в Україні – українець (Уп 36).

- Я відчуваю себе українцем, але ще й те, що в мені є поляк (Уп 89).

- Я українець, у сім'ї, де зберігають польські традиції, в моїй ситуації неможливо не відчувати польськості (Уп 24).

- Поляк з українською душею (Уп 211).

Я кажу, що я народився в Україні, але маю єврейське та польське походження, я думаю, що немає різниці, яка національність у людини, натомість має значення, хто ти (П 380).

- Я – українець. Але я маю польське походження (Уп 209).

- Українська, частково польська (Уп 210).

- Українець з польським корінням (Уп 216).

- Я українець і мені не соромно говорити про це. Але я точно кажу, що я ментально ближчий до поляків (Уп 27).

- Я почуваюся наполовину поляком, наполовину українцем, бо маю польське походження, але народився в Україні (Уп 77).

- Я відповідаю, що я українець польського походження (Уп 78).

- Моя відповідь – українка, але полька в душі (Уп 79).

Ще одним варіантом була українсько-російська національна ідентичність. Інформатори польського походження рідко обирали цю відповідь (0-1,8%), у групі непольського походження її вказували дещо частіше (3,1-3,3%).

Останнім з варіантів, які можна було обрати, була відповідь: „Складно відповісти”, – її вказали 7,2-10,3% респондентів. Вони були такими, що не ототожнювали себе з жодною нацією, або схильні ототожнювати себе з більшою кількістю культур:

- Я кажу, що це таємниця і що я з Польщі, а потім признаюсь, що я з України (П 45).

- Я з України, маю вірменське коріння чи національність (П 46).

- Що я просто людина і я не говорю про національність, бо я не вірю в ідеї національності та нації (П 47).

- У мене немає чіткої національності, фактично я народилась в Україні, але маю в родині багато інших культур (У 48).

- Важко сказати. Батько – з Росії, мати – українка. Прадід був поляком (Уп 49).

- 50 відсотків – українська, 20 – російська, 30 – польська (Уп 50).

- Громадянин світу (У 51).

У мене змішане походження. Бабусі й дідусі з Греції, Росії та Польщі й України і навіть Ефіопії, тому я просто не можу відповісти (У 56).

- У мене різне коріння – білоруське, російське, польське, а громадянство – українське. Я відчуваю себе слов'янином (Пп 23).

- Російсько-польсько-український (порядок важливий) (Уп 191).

- Я намагаюся не відповідати на це питання (Пп 17).

- Я народився в Україні, але у мене поєднання трьох країн: Росія, Білорусь та Польща (Уп 221).

Важливим чинником частоти вживання кожної мови є перша мова, яка досить часто є домінантною мовою. Відповіді анкетованих щодо першої мови подає таб. 2:

Перша мова	У	П	Уп	Пп
Українська	63,3%	64,2%	74,2%	74,2%
Російська	33,6%	27,9%	22,2%	25,5%
Українська і російська	2,3%	5,7%	0,9%	-
Українська та польська	0,2%	0,2%	2,3%	-
Інша	0,5%	1,3%	0,5%	-

Перш ніж перейти до обговорення результатів мого опитування, варто пригадати результати інших соціологічних та соціолінгвістичних досліджень у цій галузі. На момент перепису у 2001 р. українська була першою мовою для 67,5% громадян України, а 29,6% вважали російську рідною. Решта опитаних за рідну вважали інші мови. У дослідженнях за проектом INTAS (2006-2008) українську першою вказали 55,5% респондентів, а російську – 32% (Бестерс-Дільгер 2010: 358). В опитуваннях Центру Разумкова за 2016 та 2017 роки першою обрали українську відповідно 68% та 69% респондентів. У 2014 р. в рамках вивчення українсько-польського білінгвізму українську мову першою обрали 74% респондентів, але варто нагадати, що польською володіли 49,5% опитаних (Levchuk 2015: 151).

З результатів, представлених у таб. 2, можна побачити, що майже 64% респондентів непольського походження в обох групах заявили про те, що їхня перша мова українська. Проте в обох групах осіб польського походження цей результат був вищим і становив 74,2%. Ця відповідь підтверджує результати дослідження 2014 р. та перепису населення, в якому польська меншина єдиною оголосила українську мову першою (71%), а решта національних меншин першою обрали російську (Масенко 2010: 116). У групах польського походження російська була першою для 22,2-25,5% опитаних, водночас у групах осіб непольського походження цей відсоток був дещо вищим – 27,9-33,6%. Було небагато інформаторів, які вказали перші дві мови – українська та російська: – 5,7% – у групі П, 2,3% – у групі У, а в інших групах таку можливість обрали від 0% до 0,9% респондентів.

Українську та польську рідними вважали лише 2,3% респондентів у групі Пп, водночас в інших у групах були лише поодинокі відповіді (0-0,2%). Залишається ще невелика група респондентів (0-1,3%), для яких першою мовою була інша мова, про яку раніше не згадувалося, найчастіше це кримсько-татарська етнічна мова, рідше – арабська. Переважно це стосувалося кримських татар, яких після окупації Криму можна зустріти і в Польщі, і в Україні.

Частотність вживання української мови ілюструє таб. 3:

Частотність вживання української мови	У	П	Уп	Пп
щоденно	80,8%	68,4%	81,9%	79,5%
декілька разів на тиждень	14%	15,4%	11,3%	7,7%
раз на тиждень	2,2%	1,5%	0,5%	2,6%
раз на місяць	0,4%	1,5%	3,6%	2,6%
рідко	1,7%	6,3%	1,8%	5,1%
дуже рідко	0,9%	6,1%	0,9%	2,6%

Аналізуючи результати, варто зазначити, що респонденти, які жили в Польщі, рідше вживають українську мову (68,4-79,5%), на відміну від опитаних, які проживають в Україні (80,8-81,9%). Відповіді респондентів групи Пп демонструють, що лише 68,4% респондентів щодня послуговуються українською мовою в Польщі, водночас 15,4% заявляють про використання української кілька разів на тиждень. Респонденти, які проживають в Україні й обрали цю відповідь, складають 11,3-14%. Частою причиною спілкування українською мовою в Польщі є присутність когось з України в житті респондентів, про що свідчать їхні коментарі.

- Я живу з українкою і ми розмовляємо один з одним українською (П 67).

- Я розмовляю українською лише з друзями із Західної України (П 23).

- Я живу з жінками з України – вони розмовляють українською (П 178).

У групі Р, порівняно з іншими групами, найбільше опитаних декларують, що рідко і дуже рідко використовують українську мову – 12,4%. Можна було б припустити, що це російськомовні люди, які не мають потреби під час перебування в Польщі спілкуватися українською. Частота вживання української мови респондентів з першою мовою російською наведена в таб. 4:

Частотність вживання української мови респондентів з першою мовою російською	У	П
щоденно	53,3%	26,9%
декілька разів на тиждень	31,9%	28,4%
раз на тиждень	4,7%	6%
раз на місяць	0,4%	3%
рідко	6,2%	17,9%
дуже рідко	3,5%	17,9%

Через невелику чисельність групи поділ на осіб польського та непольського походження тут не застосовувався. На відміну від тих, хто проживає в Україні, анкетовані з першою російською в Польщі значно рідше вживають українську мову в повсякденному житті. Однак лише половина респондентів, які проживають в Україні, використовує українську в повсякденні. Причому кожен четвертий респондент у Польщі кілька разів на тиждень послуговується українською водночас в Україні – кожен третій. 35,8% респондентів *рідко* або *дуже рідко* вживають українську в Польщі, в Україні лише 9,7%. Варто зробити висновок, що комунікативна потужність української мови в Польщі зменшується також і серед людей з першою українською. Іноді, після повернення в Україну, в житті респондентів знову з'являється українська мова, хоча її рідко вживали під час перебування в Польщі:

- Я розмовляю українською, коли я вдома в Україні (П 232).

Останньою частиною представленого опитувальника є емоційне ставлення до мов. Українська лінгвістика не проводила таких досліджень щодо української мови в Україні та в інших країнах.

У польській лінгвістиці такі розвідки були частиною опитувань у рамках вивчення польсько-португальського білінгвізму в Бразилії (Miodunka 2003) та українсько-польського (Levchuk 2015: 156-158). Ставлення опитаних до української мови представлено в таб. 5:

Емоційне ставлення до української мови	У	П	Уп	Пп
Охоче спілкуюся цією мовою – це мова моїх предків	55,5%	47,9%	52,0%	51,3%
Охоче спілкуюся, хоча це не мова моїх предків	5,7%	3,3%	4,5%	2,6%
Мова, яка найкраще демонструє мою національну ідентичність	17,2%	24,7%	19,0%	17,9%
Подобається, але в мене немає потреби її вживати	2,0%	5,5%	3,2%	2,6%
Мова щоденної комунікації – просто її вживаю	8,7%	5,0%	13,6%	10,3%
Є мовою з великою літературною та культурною спадщиною	10,0%	10,3%	7,2%	12,8%
Не подобається	0,9%	3,3%	0,5%	2,6%

Лише в групі П менше ніж половина респондентів люблять українську мову, бо це мова їхніх предків, в інших групах цей відсоток значно вищий. Разом з тими, кому подобається українська, яка не є мовою їхніх предків, вони становлять понад 60% у групах непольського походження та приблизно 55% у групах польського походження. Варто звернути увагу, що 17,2-19% респондентів (у групі П навіть кожен четвертий респондент) вказали, що українська мова є такою, що найкраще виражає їхню національну ідентичність. Орієнтовно 10% респондентів оцінили цінність української мови як мови з багатою літературою та культурою. Лише 5-13,6% опитаних нейтрально ставляться до цієї мови. Своє негативне ставлення до української мови декларують 0,5-3,3% респондентів, з чого можна зробити висновок, що ця мова позитивно оцінюється в українському суспільстві та має шанс залишитися в родинах українців у Польщі.

Війна на Сході України та окупація Криму вплинули на негативне ставлення до російської мови, що ілюструє таб. 6:

Емоційне ставлення до російської мови	У	П	Уп	Пп
Охоче спілкуюся цією мовою – це мова моїх предків	14%	11,4%	6,3%	12,8%
Охоче спілкуюся, хоча це не мова моїх предків	7,0%	6,1%	6,3%	2,6%
Це важлива мова, якою можна спілкуватися з багатьма людьми	27,7%	33,6%	25,8%	28,2%
Подобається, але в мене немає потреби її вживати	3,1%	4,5%	3,6%	7,7%
Мова щоденної комунікації – просто її вживаю	18,1%	20,0%	23,1%	12,8%
Є мовою з великою літературною та культурною спадщиною	10,0%	7,7%	11,8%	10,3%
Не подобається	20,1%	16,7%	23,1%	25,6%

Респонденти, особливо в Польщі, помітили цінність російської мови на міжнародній арені та добре відчули її силу в Польщі. Проте кожен п'ятий учасник опитування ставить негативну до російської, про що свідчать коментарі:

- *Це мова Путіна і російської окупації (Пп 20).*
- *Російська мова – це не мій вибір, а моя перша мова, і мені дуже важко відмовитися від неї, тому що я до неї звик. Але я б хотів (П 278).*
- *...на жаль, з політичних причин. Я розумію, що мова не винна в тому, якими є люди, але це так, що через політичну ситуацію я дуже негативно ставлюся до цієї мови (П 238).*
- *Не подобається – але нею не дозволяю не розмовляти мій регіон, місто Слов'янськ (У 178).*
- *Я володію вільно, але взяла за правило не використовувати її (П 115).*
- *Мені вона не дуже подобається, але я знаю її досконало (П 117).*

Деякі дослідники можуть сказати, що російськомовні люди мають інші погляди. Серед респондентів з першою російською мовою у Польщі 49,3% вважають, що російська є мовою повсякденного спілкування – вони просто послуговуються нею, і лише 28,4% люблять російську (моє ставлення до російської мови байдуже, я тільки вчу її, Пп 23).

Ставлення респондентів з першою російською мовою, які проживають в Україні, подібне до наведеного вище.

Для порівняння ставлення інформаторів до польської мови представлено у таб. 7:

Емоційне ставлення до польської мови	У	П	Уп	Пп
Охоче спілкуюся цією мовою – це мова моїх предків	8,5%	7,2%	52,0%	46,2%
Охоче спілкуюся, хоча це не мова моїх предків	55,2%	45,5%	18,6%	7,7%
Подобається, але в мене немає потреби її вживати	5,2%	1,5%	3,2%	2,6%
Мова щоденної комунікації – просто її вживаю	1,3%	15,6%	4,1%	17,9%
Є мовою мого навчання в університеті	7,9%	16,7%	6,3%	25,6%
Є важливою мовою у Європейському Союзі	9,2%	5,2%	7,7%	-
Є мовою кар'єрного росту	5,7%	4,4%	2,7%	-
Є мовою з великою літературною та культурною спадщиною	5,7%	2,2%	5,0%	-
Не подобається	1,3%	1,7%	0,5%	-

Польську мову позитивно оцінюють анкетовані, понад 52% відсотки опитаних у всіх групах її люблять, хоч для половини вона не є мовою предків. Негативне ставлення до цієї мови мають лише поодинокі респонденти: це кращий результат ніж у двох попередніх мов. Варто звернути увагу, що опитувані самостійно ухвалили рішення вивчати польську мову, водночас російську найчастіше освоювали пасивно, тільки переглядаючи російськомовне телебачення чи чуючи на вулиці. Додатково для частини респондентів польська – це мова навчання в університеті, мова кар'єрного росту.

На підставі проведених досліджень можна зробити такі **висновки**:

1) Українська мова домінує у всіх сферах життя більшості опитаних. У багатомовному комунікативному репертуарі функціонує лише як одна з трьох, що є логічним;

2) Зміна статусу польської мови в українців, які проживають у Польщі, з іноземної мови на функційно другу мову, рідко на функційно першу мову;

3) Відчуття національної приналежності залишається без змін. Українці, які перед приїздом до Польщі вважали себе українцями, після еміграції залишаються ними;

4) Зацікавлення польською мовою в Україні пов'язане зі зміцненням її сили та можливістю міграції до Польщі. Польська стає важливою іноземною мовою в Україні;

5) Українська мова в Польщі потребує розвитку в освітній сфері. Молоде покоління українців, народжених у Польщі, має проблеми з вивченням української мови в системі освіти.

Література / References

- Бестерс-Дільгер Ю., (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*, 2-ге вид., Києво-Могилян. акад., Київ 2010. [Besters-Dil'ger Ŭ., (red.), *Movna politika ta movna situaciâ v Ukraïni: analiz irekomendacii*, 2-ge vid., Kiêvo-Mogilân. akad., Kiïv 2010.]
- Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України (Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова) [в:] „Національна безпека і оборона”, № 1-2 (169-170), Київ 2017. [Osnovni zasady ta šlâhi formuvannâ spil'noiï identiĉnosti gromadân Ukraïni (Înformaciïno-analitiĉni materiali Centru Razumkova) [v:] „Nacional'na bezpeka i oborona”, nr 1-2 (169-170), Kyiv 2017.]
- Karaś H., *Odrodzenie polszczyzny czy jej zanik? O sytuacji języka polskiego na dawnych Kresach Wschodnich* [w:] „Poradnik Językowy”, 2015, nr. 8, s. 18-35.
- Levchuk P., *Ukrainian Language in Polish Public Space*, 2021, <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/cs-ec/article/view/cs.2476>, [12.01.2022]
- Levchuk P. *Bilingwizm ukraińsko-polski w świetle badań ankietowych* [w:] Bundza I., Krawczuk A., Kowalewski J., Sływyski O. (Eds.), *Język polski i polonistyka w Europie Wschodniej: Przeszłość i współczesność*, INKOS, 2015, s. 143-158.
- Miodunka W. *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Universitas, Kraków 2003.
- Pawłowski A., *Pejzaż językowy Polski współczesnej: Powrót do przyszłości?* [w:] „Poradnik Językowy”, 2019a, (10), s. 19-34, <https://doi.org/10.33896/Porj.2019.10.2>, [17.01.2022]

Pawłowski, A., *Pejzaż językowy Polski współczesnej: Polszczyzna, języki obce, języki mniejszościowe* [w:] „Poradnik Językowy”, 2019b (8), s. 7-27, <https://doi.org/10.33896/PolJ.2019.8.1>, [13.02.2022]

Pawłowski A., *The linguistic landscape of modern Poland* [in:] Schoonheim T., Van Hoorde J. (Eds.), *Language variation: A factor of increasing complexity and a challenge for language policy within Europe: Contributions to the EFNIL Conference 2018 in Amsterdam*, Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences, 2019c, p. 159-183.

Резюме

У цьому підрозділі представлені результати соціолінгвістичних досліджень, проведених у Польщі та Україні серед людей, які використовують українську, російську та польську мови. Результати дослідження стосуються почуття ідентичності респондентів, їхньої рідної мови, частоти використання мов та їх емоційного ставлення до цих мов. Підсумки дослідження представлені у висновку.

Ключові слова: українська мова, російська мова, польська мова, національна приналежність.

The Ukrainian language in the context of Ukrainian-Russian-Polish trilingualism

Summary

This chapter presents the results of a sociolinguistic research, conducted in Poland and Ukraine, amongst people that use Ukrainian, Russian and Polish language. The results of this study concern the national identity of the subjects, their mother tongue, the frequency in which the subjects use each of the aforementioned languages, and the emotional attitude towards those languages. In the summary the conclusions of the study were presented.

Key words: Ukrainian language, Russian language, Polish language, identity.

Paweł Levchuk – доктор гуманітарних наук в дисципліні мовознавство. Ад'юнкт відділу мовознавства Інституту славістики Польської академії наук, p.levchuk@ispan.waw.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7865-6833>

Struktura ukraińskich i polskich nazw grzybów makroskopijnych motywowanych nazwami zwierząt

Mykonimy to unikalna, a zarazem bardzo obszerna i pod wieloma względami zróżnicowana grupa słownictwa stanowiąca niezwykle istotny element podsystemu, w skład którego wchodzi terminy mykologiczne – opracowane zazwyczaj jedynie fragmentarycznie na płaszczyźnie wielu języków, w tym także na gruncie języka ukraińskiego.

Na równi z zoonimami i fitonimami mykonimy odgrywają szczególną rolę w procesie poznania, a przecież postrzeganie przyrody przez poszczególne narody ma charakter tak uniwersalny, jak i jednostkowy; ze względu na swe cechy semantyczne niejednokrotnie są one nośnikami treści symbolicznych, kształtujących się pod wpływem obyczajów czy obrzędów, ale również mitów, legend czy dzieł literackich. O ile zróżnicowane tematycznie badania dotyczące nazewnictwa roślin i zwierząt na poziomie wielu języków mają wieloletnią historię, o tyle analizy nazewnictwa grzybów, zwłaszcza zaś dla obszaru języka ukraińskiego, a szczególnie w sferze zagadnień semantyki i słowotwórstwa są niezwykle rzadkie i wybiórcze. Wprawdzie badania ukraińskich zasobów leksykalnych dla obszaru mykologii rozpoczęła w latach 70. Ludmyła Symonenko (Симоненко 1973a; Симоненко 1973b: 23-26; Симоненко 1974: 38-41), to jednak w kolejnych latach nie były one kontynuowane. Dalsze opracowania poświęcone terminologii mykologicznej, których z całą pewnością nie można określić mianem systemowych, pojawiły się w zasadzie dopiero kilka, kilkanaście lat temu¹. Wydaje się zatem, iż podejmowanie takich eksploracji jest ważnym i pilnym zadaniem współczesnego językoznawstwa.

¹ Zob. m. in. (Куриленко 2006: 219-223; Омельковець 2013: 91-97; Омельковець 2014: 231-239; Прус 2001: 151-153; Сабадош 1988: 21-22; Сабадош 2014: 495-513; Ткачук 2010: 275-282).

Celem proponowanego artykułu jest analiza ukraińskich nazw grzybów makroskopijnych pod kątem występowania w ich strukturze nazw zwierząt oraz skonfrontowanie ich z mykonimami obecnymi w polskich zasobach językowych.

Badania przeprowadzane na potrzeby niniejszego tekstu oparto na materiałach wyekscerpowanych z monografii z dziedziny mykologii i grzybiarstwa, podręczników akademickich, atlasów grzybów oraz tematycznych stron internetowych.

Problematyka nazw zwierząt w mykonimach i to zarówno nazw oficjalnych używanych w środowisku mykologicznym, czy szerzej – biologicznym, jak i nieoficjalnych (ludowych, regionalnych, zwyczajowych), poza kilkoma krótkimi wzmiankami w opracowaniach poświęconych wybranym zagadnieniom z zakresu badań nad słownictwem mykologicznym w zasadzie nie była poruszana². To fakt znamieny również w odniesieniu do całości badań nad tymi zasobami leksykalnymi, które w przeciwieństwie do np. badań nad zoonimami czy fitonimami³, wciąż jeszcze określać można jako „wstępne”. Proponowany tekst jest próbą choć częściowego uzupełnienia tej luki.

Mykonimy, podobnie jak i fitonimy to z reguły struktury dwuelementowe⁴. Binomina tego typu, na które składa się nazwa rodzajowa (rzeczownik)

² Zob. artykuły wspomnianej Łarysy Symonenko (Симоненко 1973b: 23): „Таке найменування могло йти також шляхом переносного вживання назв, наприклад, домашніх тварин (*баран-гриб, свинушка, корівка, козулька*), диких тварин (*лисичка, білка*) тощо” oraz (Симоненко 1974: 38): „Назви грибів виникали різними шляхами, в основу їх покладені, зокрема, кольорові ознаки (*білий гриб, красноголовець, синяк, каштановий гриб, білянка*); місце зростання (*моховик, боровик, польовий гриб, опеньок, багнюк, приборотуха*); подібність до певних предметів (*ковпак, лійка, ріжок*); смакові властивості (*гірчак, перцевий гриб, гіркия*), зовнішні ознаки (*зморшка, калічка, тонконіжка, товстокореник*), час появи грибів (*майський гриб, колосовик, листопадник*); переносні значення слів (*лисичка, гриб-баран, свинушка, свиняче вухо, бабині пальчики, козоріжки*) тощо”.

³ Zob. m. in. (Аркушин 2016: 5-13; Боева, Шлемко 2011: 188-192; Долбіна, Ткаченко 2020: 33-48; Дубравська 2018: 51-53; Дубровина 1990: 113-119; Дубровина 2010: 62-68; Панфілова 2006: 241-245; Сірук, Держанський 2015: 497-510; Ткачук-Мірошніченко 2014: 171-177; Шестакова 2010: 44-49; Handke 1993: 11-23; Kielak 2015: 181-193; Kielak 2020; Pawłowski 1974: 163-169; Pelcowa 2001: 99-116; Pelcowa 2002: 127-144; Skubalanka 2009: 129-144; Stec 2016: 99-115; Waniakowa 2012; Waniakowa 2015: 187-194).

⁴ Oficjalne, w przypadku nazw nieoficjalnych obecne są również nazwy jednoelementowe.

i epitet gatunkowy (przymiotnik, niekiedy imiesłów przymiotnikowy), mają pod względem strukturalnym tożsamą budowę w wielu językach świata odpowiadając tym samym nazwom łacińskim będącym niejednokrotnie punktem wyjścia do tworzenia nazw narodowych dla poszczególnych gatunków. W celu zachowania pewnego porządku oraz z uwagi na tę własność „onimotwórczą” w odniesieniu do języków nowożytnych cechą, analizowane w niniejszym opracowaniu przykłady (ukraińskie i polskie) prezentowane będą wraz ze swymi łacińskimi odpowiednikami. Przy czym nie chodzi tu jedynie o swego rodzaju „poprawność” biologiczną czy nazewniczą; warto zauważyć jest bowiem to, że pewna ograniczona liczba nazw łacińskich zawierających elementy odzwierzęce nie posiada swych odpowiedników wśród nazw ukraińskich czy polskich – o czym w dalszej części.

Nazwy grzybów, podobnie jak i nazwy pozostałych elementów współtworzących przyrodę ożywioną, stanowią nieodmienną składową językowego obrazu świata. Niejako „odzwierciedla się” w nich ludzkie pojmowanie tego, co człowieka otacza, co wywiera na niego wpływ, z czym obcuje, czego się obawia itd. Przez tysiąclecia swej egzystencji i mniej lub bardziej harmonijnego współistnienia z naturą człowiek nauczył się ją ujarzmić. Powstały skutek tych procesów m.in. podział na to, co udomowione (a więc bezpieczne, przyjazne, przydatne, pożyteczne itd.), a co dzikie (niebezpieczne, wrogie, potencjalnie zagrażające życiu itd.) staje się bardzo ważnym czynnikiem także w odniesieniu do nazewnictwa grzybów. Już sam zakres nazw zwierząt „wykorzystywanych” do tworzenia nazw grzybów w pewnym stopniu wskazuje na ów antagonizm udomowienia i dzikości, a zatem „dobrego” – jadalnego i „złego” – niejadalnego czy trującego. Wśród ukraińskich mykonimów obecne są zarówno nazwy zwierząt udomowionych, np. *баран, буйвол, вівця, віслук, гуска, коза, корова, кіт, пес, півень, свиня, собака*, jak i dzikich, np. *бусел, ведмідь, вовк, ворона, глухар, горностай, заєць, їжак, лисиця, лосось, миша, муха, олень, орел, ракушка, сорока*, niekiedy nawet egzotycznych, np. *корал, лев, пантера, понугай, тигр, черепаша*. Podobnie rysuje się polski zestaw nazw zwierząt wykorzystywanych w nazewnictwie grzybów, tak w obszarze nazw zwierząt udomowionych, np. *baran, gęś, gołąb, koza, kot, krowa, kura, osioł, owca, pies, świnia*, jak i dzikich, np. *chrząszcz, gronostaj, jeż, jedwabnik, koral, lis, łось, motyl, mucha, mysz, ostryga*,

pantera, papuga, robak, sarna, sowa, śledź, ślimak, tygrys, wrona, zając. Wiele cech charakterystycznych dla tych zwierząt (np. ich wygląd, kształt, barwa, a nawet zapach) staje się elementem decydującym w procesie nadawania nazw również grzybom. Temu zagadnieniu poświęcona będzie jednakże odrębna publikacja.

Struktura ukraińskich i polskich mykonimów zawierających nazwy zwierząt jest w znacznym stopniu uzależniona od łacińskich nazw grzybów. Stwierdzenie to dotyczy przede wszystkim nazw oficjalnych. Należy jednak mieć na uwadze, że niekiedy nazwom oficjalnym gatunków odpowiadają te funkcjonujące na poziomie języka ogólnego czy jego odmian regionalnych. Najlepszym przykładem ilustrującym taką zależność są nazwy nieoficjalne *muchomora czerwonego*, zawierającego w nazwie łacińskiej właśnie ów „muszy” element (*Amanita muscaria*: łac. *musca*, ukr. *муха*), np. *Мухаїр*, *Мухотрутка*, *Мушарка*, *Мушник*, *Моремуха*, *Маремуха*, *Моримух*, *Паримух*, *Маремушка*.

Z uwagi na ten właśnie czynnik adekwatności względem nazwy łacińskiej oficjalne ukraińskie i polskie nazwy grzybów zawierające elementy nazw zwierząt można zakwalifikować do czterech obszarów:

a) automatyczne przeniesienie elementu zwierzęcego obecnego w nazwie łacińskiej na grunt języka ukraińskiego i polskiego, np. *Hygrocybe psitaccina* – *Гігроцибе понузаїська* – *Wilgotnica papuzia*; *Mutinus caninus* – *Мутин собачий* – *Mądziak psi*; *Panaeolus papilionaceus* – *Панеолус метеликовий* – *Kończarek motylkowaty* i in.

b) nadawanie nazw z elementami zwierzęcymi niezależnie od ich łacińskiego pierwowzoru, np. *Hygrophoropsis aurantiaca* – *Лисичка несправжня* – *Lisówka pomarańczowa*; *Elaphomyces granulatus* – *Трюфель оленячий* – *Jeleniak sarni*; *Paxillus involutus* – *Свинуха тонка* – *Krowiak podwinięty* i in.

c) obecność elementów nazw zwierzęcych jedynie wśród ukraińskich oficjalnych nazw grzybów, np. *Cantharellus cinereus* – *Лисичка сіра* – *Pieprznik szary*; *Coprinopsis picacea* – *Гнойовик сорочий* – *Czernidłak pszy*; *Flavoscypha cantharella* – *Флавосцифа лисичка* – *Uchówka cytrynowa*; *Heridium coralloides* – *Геридій коралоподібний* – *Soplówka bukowa* i in.

d) obecność elementów nazw zwierzęcych jedynie wśród polskich oficjalnych nazw grzybów, np. *Amanita ceciliae* – *Поплавок дивний* –

Muchomor złotawy; *Clavaria fragilis* – Клаварія ламка – Goździeniec robakowaty; *Hericium erinaceus* – Геріцій гребінчастий – Soplówka jeżowata; *Lepista personata* – Леніста ліловонога – Gąsówka dwubarwna i in.

Każdy z wymienionych wyżej typów nazw oficjalnych uwzględniających czynnik odpowiedniości względem nazwy łacińskiej znalazł się w obrębie którejś ze 122 grup mykonimów z elementami zwierzęcymi wyekscerpowanych ze wskazanych wyżej materiałów. Zanotowano zatem 50 grup nazw, w których komponenty odzwierzęce składały się na nazwy zarówno ukraińskie, jak i polskie (oficjalne i nieoficjalne), np.:

Amanita pantherina – Мухомор пантерний – Muchomor plamisty, Muchomor panterowy, Podsadka panterowa

Boletus subtomentosus – Моховик зелений, Губа козяча, Коров'як, Козак, Заячий боровик – Borowik zajęczy, Zajączek, Zajęcza warga, Michownik, Podgrzybek zajączek

Lentinus tigrinus – Лентин тигровий – Twardziak tygrysi, Łyczak tygrysowaty, Łyczak tygrysowy

Polyporus umbellatus – Трутовик зонтичний, Трутовик розгалужений, Гриб-баран, Овеча голова, Баранець – Żagiew okółkowa, Baran.

Grupy nazw grzybów, w których skład wchodzi nazwy oficjalne, ale również i nieoficjalne liczą sobie kilka, niekiedy kilkanaście mykonimów zawierających elementy zwierzęce. To, czy w obrębie poszczególnych grup można mówić o synonimach nazewniczych czy jedynie wariantach nazw pozostaje kwestią otwartą, wartą odrębnego opracowania.

W kolejnych 35 grupach znalazły się mykonimy, w których człony zwierzęce wystąpiły wyłącznie w obszarze języka ukraińskiego, np.

Baeospora myosura – Беоспора мишехвоста – Pieniążniczka szyszkowa

Hortiboletus bubalinus – Моховик буйволиний – Parkogrzybek mo-relowy

Inocutis rheades – Трутовик лисичий – Błyskoporek dębowy, Włókounuszek dębowy

Inonotus leporinus – Инонот заячий – Błyskoporek świerkowy

Elementy zwierzęce notowane jedynie w polskich nazwach grzybów zawierają się w 37 grupach nazw, np.

Calocybe gambosa – Калоцибе травнева – Gęśnica wiosenna

Clavaria fragilis – Клаварія ламка – Goździeniec robakowaty

Cordyceps militaris – Кордицепс військовий – Maczużnik bojowy, Maczużnik motylowy

Hericium erinaceus – Геріцій гребінчастий – Soplówka jeżowata

Lepista personata – Леніста ліловонога, Рядовка ліловонога – Gąsówka dwubarwna

Przytoczone przykłady są dowodem względnej równowagi nazewnictwa na płaszczyźnie obu języków – zarówno w języku ukraińskim, jak i języku polskim w procesie tworzenia mykonimów wykorzystywane są elementy zwierzęce. Na uwagę zasługuje z całą pewnością charakter tych nazw. Na wspomniane 122 grupy nazewnictwa składa się 414 nazw: 220 polskich (w tym 163 mykonimy zwierzęce) oraz 194 ukraińskie (w tym 131 mykonimów zwierzęcych). Co ciekawe, wśród ukraińskich mykonimów z elementami zwierzęcymi notujemy 58 nazw oficjalnych grzybów, a także 73 nazwy nieoficjalne. Analogiczne zestawienie dla języka polskiego przedstawia się następująco: 77 oficjalnych mykonimów z elementami zwierzęcymi oraz 86 nazw nieoficjalnych.

Dane te mogą skłaniać do wyciągnięcia wniosku, iż to wśród nazw nieoficjalnych znacznie częściej dają się zauważyć elementy (czy wręcz całe nazwy) zwierzęce, np. ukr.: *Boletus edulis* – Боровик справжній, Білий гриб / Корівка, Ведмежатник, Глухар; *Atanita muscaria* – Мухомор червоний / Мухаїр, Мухотрутка, Мушарка, Мушник, Моремуха, Маремуха, Моримух, Паримух, Маремушка i in.; pol. *Lactarius rufus* – Mleczaj rudy / Psi rydz, Psiarka, Psi grzyb; *Boletus subtomentosus* – Bоровик zajęczy / Zajączek, Zajeczka warg, Muchownik, Podgrzybek zajączek; *Leccinum scabrum* – Koźlarz babka / Kozak, Koźlarz, Koziak, Koza. Fakt ów nie może dziwić, z uwagi na stały i niezwykle bliski kontakt z naturą ludności wiejskiej, która nadawała nazwy poszczególnym jej elementom posiłkując się już posiadaną wiedzą – w tym przypadku z licznymi skojarzeniami ze światem fauny.

Przyglądając się poszczególnym nazwom, zarówno oficjalnym, jak i nieoficjalnym nie sposób nie zwrócić uwagi na ich strukturę morfologiczno-składniową. Jak wspomniano, nazwy oficjalne, ograniczone normami nazewnictwa binominalnego, składać się mogą jedynie z dwóch elementów: rzeczownika oraz określającego go przymiotnika lub imiesłowu przymiotnikowego. W takiej strukturze elementy zwierzęce mogą zajmować pozycję:

a) członu rodzajowego, np. *Cantharellus cinereus* – Лисичка сіра; *Paxillus zerovae* – Свинуха Зерової; *Amanita cesarea* – Мухомор цезаря; *Paxillus involutus* – Свинуха тонка; *Ramaria flava* – Корал сірчано-жовтий; *Amanita ceciliae* – Muchomor złotawy; *Lepista personata* – Gąsówka dwubarwna; *Ramaria stricta* – Koralówka sztywna; *Russula vesca* – Gołąbek wyborny; *Tricholoma virgatum* – Gąska różgowata,

b) epitetu gatunkowego, np. *Baeospora myosura* – Беоспора мише-хвоста; *Hortiboletus bubalinus* – Моховик буivolиний; *Lasiosphaeria ovina* – Лазіосферія овеча; *Pseudombrophila leporum* – Псевдомброфіла заяча; *Scorpioides hydnoideus* – Скопулодес їжаковидний; *Volvariella bombycina* – Pochwiak jedwabnikowy; *Cortinarius traganus* – Zastonak koźli; *Hygrocybe psitaccina* – Wilgotnica papuzia; *Lentinus tigrinus* – Twardziak tygrysi; *Otidea leporine* – Uchówka zajęcza,

c) lub (rzadziej) mogą występować jednocześnie w obu pozycjach, np. *Amanita phalloides* – Мухомор гадючий; *Sarcodon imbricatus* – Їжовик черепичастий; *Russula mustelina* – Gołąbek kunowy; *Russula xerampelina* – Gołąbek śledziowy; *Tricholoma vaccinum* – Gąska krowia; *Elaphomyces granulatus* – Jeleniak sarni; *Tricholoma pardinum* – Gąska tygrysia.

Nieco inaczej prezentuje się kwestia struktury nazw nieoficjalnych. W wyekscerpowanym materiale obecne są mykonimy:

a) jednoczłonowe, np. *Amanita phalloides* – Гадючка; *Boletus subtomentosus* – Коров'як; *hygrophoropsis aurantiaca* – Кокошка; *Polyporus umbellatus* – Баранець; *Russula adusta* – Свиня; *Sarcodon imbricatus* – Олениця; *Lactarius rufus* – Psiarka; *Lactarius volemus* – Крówka; *Boletus subtomentosus* – Zajaczek; *Cantharellus cibarius* – Kurka, *Paxillus atrotomentosus* – Świnka,

b) dwuczłonowe, z rzeczownikowym elementem zwierzęcym, np. *Hudnum repandum* – Несправжня лисичка; *Craterellus cornucopioides* – Czarna kurka; *Gyroporus cyanescens* – Zajaczek siniejący; *Lactarius piperatus* – Krowiak biały oraz elementem przymiotnikowym, np. *Boletus erythropus* – Синяк вовчий; *Fomitopsis pinicola* – Півнячий гребінь; *Gyroporus castaneus* – Заячий гриб; *Lycoperdon perlatum* – Бусячий цир; *Sarcodon imbricatus* – Воловий язык; *Choiromyces meandriformis* – Коча була; *Lactarius rufus* – Psi rydz; *Boletus subtomentosus* – Zajeczka warga; *Cantharellus cibarius* – Kurza nóżka; *Paxillus atrotomentosus* – Krowia gęba. Te oparte na hipotaksie formacje atrybutywne w większości przypadków

odpowiadają schematowi z przymiotnikiem (ew. imiesłowem przymiotnikowym) w prepozycji (Adj + N), model N + Adj spotykany jest rzadziej.

Wśród nazw nieoficjalnych występują również mykonimy wyrażone rzeczownikami w liczbie mnogiej (również struktury dwuelementowe), np. *Lycoperdon perlatum* – Гусячки; *Cantharellus cibarius* – Лисички; *Macrolepiota procera* – Кури; *Ramaria flava* – Козоріжки, Козячі ріжки, Оленячі ріжки; *Craterellus cornucopioides* – Вроніе uszy; *Sparassis crispa* – Козіе різки, Козіе rogi oraz juxtapozycje, np. *Grifola frondosa* – Гриб-баран; *Sarcodon imbricatus* – Кольчак-їжанець, Кольчак-лосун, Кольчак-лосуня; *Tapinella atrotomentosa* – Кровіак aksamitka.

Przytoczone wyżej przykłady zarówno ukraińskich, jak i polskich dwuelementowych nazw grzybów makroskopijnych (oficjalnych i wernakularnych) zawierają w swej strukturze przymiotniki utworzone od rzeczowników nazywających zwierzęta, a dokładniej – zwykle przymiotniki symilatywno-relacyjne (rzadziej posesywne) wskazujące na ich użycie w funkcji porównawczej (rzeczywistego podobieństwa, np. Козячі ріжки lub w znaczeniu przenośnym, np. Овеча голова), tzn. Przypominający coś, mający podobny do czegoś kształt, barwę czy zapach.

Wnioski

Badania ukraińskich i polskich mykonimów wyekscerpowanych z licznych naukowych i popularnonaukowych publikacji mykologicznych jak również stron internetowych poświęconych grzybom i grzybiarstwu dały w obszarze poruszanej tematyki dość ciekawe rezultaty.

1. Zarówno ukraińskie, jak i polskie mykonimy tworzone są z wykorzystaniem bardzo szerokiego wachlarza nazw zwierząt; w każdym z języków zanotowano ich ponad 30. Zwykle są one identyczne dla obu systemów nazewnictwa (баран – *baran*, корова – *krowa*, собака – *pies*), jednak obecne są również nazwy niepowtarzające się, np. нівець, бисел, ведмідь, орел, лев, але – *kura*, *chrząszcz*, *jedwabnik*, *ostryga*, *sowa*, *śledź* i in.

2. Biorąc pod uwagę kwestię adekwatności badanych mykonimów względem nazw łacińskich oficjalne ukraińskie i polskie nazwy grzybów zawierające elementy nazw zwierząt zakwalifikowano do czterech obszarów: a) automatyczne przeniesienie elementu zwierzęcego nazwy łacińskiej na

grunt języka ukraińskiego i polskiego, b) nadawanie nazw z elementami zwierzęcymi niezależnie od ich łacińskiego pierwowzoru, c) obecność elementów nazw zwierzęcych jedynie wśród ukraińskich oficjalnych nazw grzybów, d) obecność elementów nazw zwierzęcych jedynie wśród polskich oficjalnych nazw grzybów.

3. Wśród 122 zebranych grup mykonimów zanotowano 50 grup nazw, w których komponenty odzwierzęce składały się na nazwy ukraińskie oraz polskie, 35 grup, w których elementy zwierzęce wystąpiły wyłącznie w obszarze języka ukraińskiego, a także 37, w których nazwy zwierzęce notowane były jedynie w polskich nazwach grzybów.

4. W obszarze analizowanych ukraińskich mykonimów z elementami zwierzęcymi zanotowano 58 oficjalnych nazw grzybów oraz 73 nazwy nieoficjalne, natomiast wśród polskich mykonimów 77 nazw oficjalnych i 86 nazw wernakularnych.

5. W strukturze mykonimów oficjalnych nazwy zwierzęce mogą zajmować pozycję: a) członu rodzajowego, b) epitetu gatunkowego, c) niekiedy mogą one występować jednocześnie w obu pozycjach. Nieoficjalne nazwy grzybów zawierające elementy zwierzęce realizują się również za pomocą nazw a) jednoczłonowych, b) dwuczłonowych, także nazw w liczbie mnogiej oraz juxtapozycji.

Badania w obszarze proponowanej tematyki z całą pewnością są niepełne i wymagają kontynuacji, a opracowania powinny dotyczyć m. in. zagadnień semantycznych, morfologicznych czy słowotwórczych.

Źródła

- Flück M., *Atlas grzybów*, tłum. H. Terpińska-Ostrowska, Ożarów Mazowiecki 2020.
- Gumińska B., Wojewoda W., *Grzyby i ich oznaczanie*, Warszawa 1985.
- Hofrichter R., *Tajemnicze życie grzybów*, tłum. M. Kilis, B. Nowacki, Warszawa 2017.
- Leszczyńska-Niziołek Z., *Polowanie na grzyby*, Warszawa 2019.
- Snowerski M., *Grzyby*, Warszawa 2014.
- Енциклопедія народної медицини, т. 3, ред. Олександр Михайлевський, Івано-Франківськ 2009. [*Encyklopediâ narodnoï medicini*, t. 3, red. Oleksandr Mihajlevs'kij, Іvano-Frankivs'k 2009.]

- Журавська Л., *У пошуках грибного царства*, Львів 2015. [Žuravs'ka L., *U po-
šukah gribnogo carstva*, L'viv 2015.]
- Калинець-Мамчур З., *Словник-довідник з альгології та мікології*, Львів 2011.
[Kalinec'-Mamčur Z., *Slovník-dovidník z al'gologii ta mikologii*, L'viv 2011.]
- Леонтьев Д., Акулов О., *Загальна мікологія: Підручник для вищих навчаль-
них закладів*, Харків 2007. [Leont'ëv D., Akulov O., *Zagal'na mikologiâ:
Pidručnik dlâ viših navčal'nih zakładiv*, Harkiv 2007.]
- Сухомлин М., Джаян В., *Гриби України*, Київ 2013. [Suhomlin M., Džagan V.,
Gribi Ukraïni, Kiïv 2013.]
- <http://gribi.net.ua>, [25.02.2022]
- <https://golos.io/ru--gribi/@ruslann91/gribi-ukrayini>, [20.02.2022]
- <https://www.facebook.com/groups/Hryby.Ukrayiny/>, [21.02.2022]
- www.grzyby.pl, [24.02.2022]
- www.nagrzyby.pl, [24.02.2022]
- www.indexfungorum.org, [20.02.2022]
- www.grzybland.pl, [24.02.2022]

Literatura

- Handke K., *Polskie nazewnictwo botaniczne oczami językoznawcy* [w:] *Historia
leków naturalnych*, t. IV: *Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczni-
czych*, B. Kuźnicka (red.), Warszawa 1993, s. 11-23.
- Kielak O., *Etymologia a językowo-kulturowy obraz jałowca i kaliny* [w:] „Ling-
Varia”, nr 1 (19), 2015, s. 181-193.
- Kielak O., *Zwierzęta domowe w języku i kulturze. Studium etnolingwistyczne*, Lub-
lin 2020.
- Machek V., *Česka a slovenska jména rostlin*, Praha 1954.
- Pawłowski E., *Polskie nazwy roślin (Próba klasyfikacji semantycznej)* [w:] *Studia
indoeuropejskie*, J. Kuryłowicz (red.), Wrocław 1974, s. 163-169.
- Pelcowa H., *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej* [w:] *Język
a kultura*, t. 16: *Świat roślin w języku i kulturze*, A. Dąbrowska, I. Kamińska-
Szmaj (red.), Wrocław 2001, s. 99-116.
- Pelcowa H., *Językowy obraz roślin w gwarach Lubelszczyzny* [w:] *Język polski.
Współczesność – historia*, W. Książek-Bryłowa, H. Duda (red.), Lublin 2002,
s. 127-144.
- Skubalanka T., *Polskie nazewnictwo roślin. Struktura zbioru* [w:] „Annales Uni-
versitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF: Philologiae”, t. 27, 2009,
s. 129-144.

- Stec W., *Metafora w nazewnictwie roślinnym. Polskie i rosyjskie nazwy roślin leczniczych motywowane nazwami ze świata zwierząt* [w:] „Acta Polono-Ruthenica”, XXI, 2016, s. 99-115.
- Waniakowa J., *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków 2012.
- Waniakowa J., *Nazwy zwierząt w nazwach roślin* [w:] *Dialog pokoleń w języku potocznym, w języku wsi i miasta, w literaturze, w publicystyce, w tekstach kultury*, E. Wierzbicka-Piotrowska (red.), Warszawa 2015, s. 187-194.
- Аркушин Г. Л., *Вплив говіркового оточення на зооніми північно-західної України* [в:] „Лінгвістика”, № 1 (34), 2016, с. 5-13. [Arkušin G. L., *Vpliv govirkovogo otočennâ na zoonimi pівнічно-zahidnoï Ukraïni* [v:] „Lingvistika”, nr 1 (34), 2016, s. 5-13]
- Боева Е. В., Шлемко О. К., *Фітоніми в діалектному мовленні: словотвірний аспект* [в:] *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць III Міжнародної наук. конференції*, Одеса 2011, с. 188-192. [Boëva E. V., Šlemko O. K., *Fitonimi v dialektnomu movlenni: slovotvirnij aspekt* [v:] *Pivden' Ukraïni: etnoïstoričnij, movnij, kul'turnij ta religijnij vimiri: zb. nauk. prac' III Mižnarodnoï nauk. konferencïi*, Odesa 2011, s. 188-192.]
- Долбіна К., Ткаченко Г., *Мотиваційна структура зоонімів та шляхи їх походження* [в:] „Записки з ономастики”, вип. 23, 2020, с. 33-48. [Dolbina K., Tkačenko G., *Motivacijna struktura zoonimiv ta šlâhi ih pohodžennâ* [v:] „Zapiski z onomastiki”, vip. 23, 2020, s. 33-48.]
- Дубравська З. Р., *Зооніми як окремі лексичні одиниці та як компоненти сталих виразів* [в:] Науковий журнал „Молодий вчений”, № 3.1 (55.1), 2018, с. 51-53. [Dubravs'ka Z. R., *Zoonimi âk okremi leksični odinici ta âk komponenti stalih viraziv* [v:] *Naukovij žurnal „Molodij včeniï”*, nr 3.1 (55.1), 2018, с. 51-53.]
- Дубровина С. Ю., *Заячья капуста, ушки и лапки* [в:] „Русская речь”, №6, 1990, с. 113-119. [Dubrovina, S. Ŭ., *Zaâč'â kapusta, uški i lapki* [v:] „Russkaâ rěč'”, nr 6, 1990, с. 113-119.]
- Дубровина С. Ю., *Зоонимные названия растений. Воловики и „воловы” травы* [в:] *Этноботаника: растения в языке и культуре*, ред. В. Б. Колосова, А. Б. Ипполитова, „Acta Linguistica Petropolitana”, т. 6, ч. 1, Изд-во „Наука”, СПб. 2010, с. 62-68. [Dubrovina S. Ŭ., *Zoonimniê nazvaniâ rastenij. Voloviki i „volovï” travi* [v:] *Etnobotanika: rasteniâ v âzykê i kul'turê*, (red.) V. B. Kolosova, A. B. Ėppolitova, „Acta Linguistica Petropolitana”, t. 6, č. 1, Ėzd-vo „Nauka”, Sankt-Peterburg, 2010, s. 62-68.]
- Куриленко В., *Гриби – губи: полісемія чи омонімія? (на матеріалі лексики поліських говорів)* [в:] „Записки з українського мовознавства”, № 16,

- с. 219-223. [Kurilenko V., *Gribi – gubi: polisemiâ či otonimiâ? (na materiali leksiki polis'kih govoriu)* [v:] „Zapiski z Ukraïns'kogo movoznavstva”, nr 16, s. 219-223.]
- Омельковець Р., *Мікологічна лексика західнополіських говірок* [в:] *Современные направления теоретических и прикладных исследований: материалы междунар. научно-практ. конф.*, ред. С. Куприенко, Одесса 2013, с. 91-97. [Omel'kovec' R., *Mikologična leksika zahidnopolis'kih govirok* [v:] *Sovremennîe napravleniâ teorēticheskîh i prikladnih isslêdovanij: materiâli mêždunar. Naučno-prakt. konf.*, rêd. S. Kupriênko, Odessa 2013, s. 91-97.]
- Омельковець Р., *Семантична трансформація як спосіб номінації мікооб'єктів у західнополіських говірках* [в:] *Типологія та функції мовних одиниць*, 1, Луцьк 2014, с. 231-239. [Omel'kovec' R., *Semantična transformaciâ âk sposib nominacii mikoob'ëktiv u zahidnopolis'kih govirkah* [v:] *Tipologîâ ta funkciî movnih odinic'*, 1, Luc'k 2014, s. 231-239.]
- Панфілова Н. Ю., *Зооніми в українській та англійській мовах у лексичному полі концепту зради* [в:] „Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова”, серія № 9. „Сучасні тенденції розвитку мов”, вип. 1, 2006, с. 241-245. [Panfilova N. Ŭ., *Zoonimi v Ukraïns'kij ta anglijs'kij movah u leksičnomu poli konceptu zradi* [v:] „Naukovij časopis NPU imeni M. P. Dragomanova”, seriâ nr 9. „Sučasni tendencii rozvitku mov”, vip. 1, 2006, s. 241-245.]
- Прус В., „У нетрах прокидаються гриби. Магічний знак – по відьминому колу” (етнолінгвістичний аспект поліського збиральництва) [в:] „Волинь-Житомирщина”, історико-філол. збірник з регіональних проблем, 6, с. 151-153. [Prus V., „U netrâh prokidaût'sâ gribi. Magičnij znak – po vid'minomu kolu” (etnolingvističnij aspekt polis'kogo zbiral'nictva) [v:] „Volin'-Žitomiršina”, istoriko-filol. zbirnik z regional'nih problem, 6, s. 151-153.]
- Сабадош І., *Як звуться гриби?* [в:] *Культура слова*, ред. М. М. Пилинський [та ін.], Київ 1988, с. 21-22. [Sabadoš I., *Âk zvut'sâ gribi?* [v:] *Kul'tura slova*, red. M. M. Pilins'kij [ta in.], Kiïv 1988, s. 21-22.]
- Сабадош І., *Історія української ботанічної лексики*, Ужгород 2014, с. 495-513. [Sabadoš I., *Îstoriâ Ukraïns'koï botaničnoï leksiki*, Užgorod 2014, s. 495-513.]
- Симоненко Л., *Мікологічна лексика української мови*: дис. ... канд. філол. наук., Київ 1973а. [Simonenko L., *Mikologična leksika Ukraïns'koï movi*: dis. ... kand. filol. nauk., Kiïv 1973а.]
- Симоненко Л., *Синонімічні назви грибів в українській мові* [в:] „Рідне слово”, 7, 1973b, с. 23-26. [Simonenko L., *Sinonimični nazvi gribiv v Ukraïns'kij movi* [v:] „Ridne slovo”, 7, 1973b, s. 23-26.]
- Симоненко Л., *Як назвати гриби?* [в:] „Рідне слово”, 9, 1974, с. 38-41. [Simonenko L., *Âk nazvati gribi?* [v:] „Ridne slovo”, 9, 1974, s. 38-41.]

- Сірук О. Б., Держанський І. О., *Заячі назви в болгарській і українській народній ботаніці* [в:] „Мовні і концептуальні картини світу”, вип. 51, 2015, с. 497-510. [Siruk O. B., Deržans'kij I. O., *Zaščiti nazvi v bolgars'kij i Ukraïns'kij narodnij botanici* [v:] „Movni i konceptual'nì kartini svitu”, vip. 51, 2015, s. 497-510.]
- Ткачук М., *Мікономінація в чорнобильських говірках (питання реконструкції ареалу)* [в:] „Волинь – Житомирщина”, 22, с. 275-282. [Tkačuk M., *Mikonominacîa v čornobil's'kih govirkah (pitannâ rekonstrukcii arealu)* [v:] „Volin'–Žitomiršina”, 22, s. 275-282.]
- Ткачук-Мірошниченко О. Є., *Зооніми в метафоричному просторі англomовних економічних текстів* [в:] „Лінгвістика ХХІ століття”, № 2014, 2014, с. 171-177. [Tkačuk-Mirowničenko O. Ê., *Zoonimi v metaforičnomu prostori anglomovnih ekonomičnih tekstiv* [v:] „Lingvistika XXI stolittâ”, № 2014, 2014, s. 171-177.]
- Шестакова С., *Мотивація сучасних українських фітонімів* [в:] „Українська мова”, № 2, 2010, с. 44-49. [Šestakova S., *Motivaciâ sučasnih Ukraïns'kih fitonimiv* [v:] „Ukraïns'ka movâ”, nr 2, 2010, s. 44-49.]

Streszczenie

Celem podrozdziału była analiza ukraińskich nazw grzybów makroskopijnych pod kątem występowania w ich strukturze elementów zoonimicznych oraz skonfrontowanie ich z mykonimami obecnymi w polskich zasobach językowych. Wśród ukraińskich i polskich mykonimów obecne są zarówno nazwy zwierząt udomowionych, m.in. *баран* (*baran*), *буйвол* (*wół*), *вівця* (*owca*), jak i dzikich, np. *ворона* (*wrona*), *лисиця* (*lis*), *олень* (*jeleń*). Wykscerpowany materiał badawczy sklasyfikowano w obrębie 122 grup. Stwierdzono, że zoonimy mogą zajmować pozycję członu rodzajowego, epitetu gatunkowego lub (rzadziej) mogą występować jednocześnie w obu pozycjach. W przypadku nazw nieoficjalnych w wykscerpowanym materiale znalazły się mykonimy zoonimiczne jednoczłonowe, dwuczłonowe, z rzeczownikowym i/lub przymiotnikowym elementem zwierzęcym, jak również mykonimy wyrażone rzeczownikiem w liczbie mnogiej oraz juxtapozycje.

Słowa kluczowe: język ukraiński, oficjalne / nieoficjalne nazwy grzybów, nazwy zwierząt, struktura mykonimów.

The structure of Ukrainian and Polish names of macrofungi motivated by animal names

Summary

The purpose of this chapter was to analyze Ukrainian macrofungi names for the presence of zoononymic elements in their structure and to confront them with myconyms present in Polish language resources. The Ukrainian and Polish myconyms include names of domesticated animals, for instance, *баран* (*baran*), *буйвол* (*wół*), *вівця* (*owca*), as well as wild animals, such as *ворона* (*wrona*), *лисиця* (*lis*), *олень* (*jeleń*). The extracted research material was classified within 122 groups. It was found that the names of animals may occupy the position of a generic segment, a species epithet, or (more rarely) may co-occur in both positions. In the case of unofficial names, the extracted material includes monophyletic myconyms, elemental myconyms with a noun and/or adjective animal element, as well as myconyms with plural nouns and juxtapositions.

Key words: Ukrainian language, official / unofficial fungi names, animal names, structure of myconyms.

Jóźwikiewicz Przemysław – dr hab., prof. Uniwersytetu Wrocławskiego, kierownik Zakładu Ukrainistyki, Instytut Filologii Słowiańskiej UWr., przemyslaw.jozwikiewicz@uwr.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3654-7724>

Антонімічні кореляції в українській і польській термінології гінекології та акушерства

Антонімічні відношення вже стали об'єктом досліджень українських і польських мовознавців на матеріалі медичної термінології (Ткач, Шинкарук 2010; Кацпшак 2000; Мусьолек-Хоїнські 1986; Суходольська 2015), біологічної (Симоненко 2006), фізичної (Микульчик 2013: 67-69), швацької (Романова 2012: 149-154), музичної (Булик-Верхола 2016: 111-114), кінематографічної (Василяйко 2015: 265-271), у терміносистемі банківської сфери (Петрина 2015: 138-144). Потрібно зауважити, що в польському мовознавстві результати дослідження антонімічних кореляцій в медичній термінології є мало-представленими, а в контексті вивчення цього явища в термінофонді гінекології та акушерства, як і в порівняльному аспекті, такі праці взагалі відсутні.

Теоретичні засади аналізу

За антонімією постає явище протиставлення, протилежності значень (S/P; Грищенко 2002: 149), яке призводить до появи контрастних, логічних зв'язків між термінами (Краєвська 2006: 32-33), що, у свою чергу, є показником системності термінології. Підтримуємо положення про те, що „лінгвістичне поняття антонімії пов'язано з логічним членуванням дійсності на видові та родові поняття” і що тільки видові поняття, які співвідносяться за змістом, є антонімами (Микитюк 2012: 83). Загалом антонімічні відношення в медичній термінології реалізуються „як один з регулярних принципів найменування понять із протилежним змістом”, який „дає змогу точніше визначити місце медичного терміна в спеціальній терміносистемі

у його зв'язках і взаємозалежностях від інших її компонентів, включаючи і процес входження інновацій” (Ткач, Навчук 2005: 208-215).

Антонімічні кореляції, іншими словами, лексико-семантичні процеси та базові категорії парадигматики функціонують у термінології гінекології та акушерства в рамках лексико-семантичних відношень та реалізуються в межах співвідношення з іншими термінокомпонентами. Як поляризує таксономія антонімічні відношення проявляються на двох рівнях: семантичному і структурному. Семантичні антоніми зумовлені розбіжностями значень на лексичному рівні, як правило, вони різнокореневі, нерідко описового характеру, складаються з кількох компонентів. Структурні, або словотвірні (Zinkiewicz-Tomanek 2009: 143-144), антоніми утворюються за допомогою префіксів / міжнародних терміноелементів зі значенням протилежності.

Зіставна характеристика антонімічних пар

Дослідження семантичних антонімічних кореляцій української і польської термінології гінекології та акушерства показало, що для обох мов характерні контрарні, комплементарні та векторні антонімічні відношення.

Контрарні антоніми передбачають утворення градуальних опозицій при наявності проміжного члена/проміжних членів – мезоніма, напр.:

багатоводдя – нормальна кількість навколоплідних вод – маловоддя – безводний проміжок;

wielowodzie – normowodzie – małowodzie – bezwodzie.

Аналіз української і польської терміносистем дозволив виділити дві лексико-семантичні групи контрарних антонімів, в основі яких лежить протилежність з огляду на ступінь/градацію та на час. Як правило, антоніми, які містять значення ступеня/градації, протиставляють здоровий (правильний) стан хворобливому (патологічному), а мезоніми – стадії розвитку хвороби чи симптому, напр.:

гостра форма – хронічна форма – виражена форма – помірна форма;

*повне передлежання плаценти – неповне передлежання плаценти –
крайове передлежання плаценти – бокове передлежання плаценти;*

*łożysko przodujące całkowicie – łożysko przodujące częściowo – łożysko
przodujące brzeżnie – łożysko przodujące bocznie;*

*śródnabłonkowa neoplazja sromu małego stopnia – śródnabłonkowa
neoplazja sromu średniego stopnia – śródnabłonkowa neoplazja sromu
dużego stopnia;*

Контрарні антоніми зі значенням часу протиставляють різні часові проміжки і стосуються періодів розвитку людини або етапів медичних досліджень/аналізів, напр.:

*okres płodowy – okres noworodkowy – okres dziecięcy – okres przed-
pokwitaniowy – okres pokwitania – okres prokreacyjny;*

*pierwszy etap badania kolposkopowego – drugi etap badania kolposkopowego –
trzeci etap badania kolposkopowego (z filtrami) – czwarty etap badania kolposkopowego
(z próbami kontrastującymi).*

Комплементарні антонімічні пари не містять мезонімів, мають строго визначені семантичні межі, напр.:

нормальна кольпоскопічна картина – аномальна кольпоскопічна картина;

*prawidłowy obraz kolposkopowy – nieprawidłowy obraz kolposkopowy;
pozytywna reakcja na wagitność – negatywna reakcja na wagitność;*

*dodatni wynik próby ciążowej – ujemny wynik próby ciążowej;
hak tępy – hak ostry.*

Зауважимо, що ці антоніми мають описовий характер, є багатокомпонентними, а протиставлення виражають за допомогою атрибутивних компонентів (*pozytywna – negatywna, tępy – ostry*).

Векторні антонімічні відношення полягають у протиставленні напрямку дії – здебільшого вони стосуються термінів, які називають лікувальні маніпуляції, патологічні процеси, напр.:

*wведення троакара – виведення троакара;
rozrost – sklerotyzacja;
aspiracja – wstrzyknięcie.*

Усі вищезгадані антонімічні кореляції проявляються як на семантичному, так і на структурному рівнях. Слід мати на увазі, що протиставлення здійснюються за допомогою словотвірної деривації,

тобто за допомогою префіксів / міжнародних терміноелементів (Кочан, Мацюк, Панько 1994: 189). Таку тенденцію спостерігаємо і в українській, і в польській терміносистемах:

протипоказання – показання;

przeciwwskazania – wskazania;

ановуляція – овуляція;

пreekлампсія – eklampсія;

rozkurcz – skurcz;

передпологовий – післяпологовий;

przedporodowy – porodowy.

В обох терміносистемах полярні відношення виникають і тоді, коли в парі термінів, що протиставляються, префікс наявний лише в одному з них, напр.:

мінілапаротомія – лапаротомія;

мінігістероскопія – гістероскопія;

przedrakowy – rakowy;

antykoagulacja – koagulacja.

Аналіз словотвірного компонента антонімічних відношень показав, що міжнародні терміноелементи наявні в обидвох терміносистемах, проте їх частка в українському термінофонді є більшою. Нерідко терміни з такими формантами вживають паралельно з питомими терміносполуками (напр. *безсимптомний / асимптомний – симптомний*), що спричиняє невинуватану, на наш погляд, синонімію в українській термінології. Функціонування термінів з міжнародними формантами слід розглядати в ширшому контексті, а саме з погляду дослідження запозичень у термінології.

Висновки

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати про те, що антонімічні парадигми (контрарні, комплементарні та векторні антоніми) на семантичному та словотвірному рівнях наявні в термінології гінекології та акушерства обох мов. Характерно, що в обох термінофондах семантичні антоніми представлені багатоконпонентними термінами, які виражають протиставлення за допомогою

атрибутивних конкретизаторів. Антонімія прослідковується в парах термінів за наявності префікса або терміноелемента з протилежним змістом лише в одному з цих термінів. Очевидно, що наявність антонімічних кореляцій у термінології призводить до поляризації та певної систематизації термінологіки гінекології та акушерства в обох мовах.

Перспективи подальшого дослідження протиставлень у термінології вбачаємо у вивченні словотвірної антонімії в галузі гінекології та акушерства в порівняльному аспекті.

Література / References

- Булик-Верхола С., *Антонімічні відношення в українській музичній термінології* [в:] „Вісник Національного ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”, № 842, 2016, с. 111-114. [Bulik-Verhola S., *Antonimichni vidnošennâ v ukrâins'kij muzičnij terminologii* [v:] „Visnik Nacional'nogo un-tu „L'vivs'ka politehnika”. Seriâ „Problemi ukrâins'koï terminologii”, nr 842, 2016, s. 111-114.]
- Василяйко І., *Антонімічні відношення в системі сучасної кінематографічної термінології* [в:] „Термінологічний вісник”, вип. 3(2), 2015, с. 265-271. [Vasilâjko Î., *Antonimichni vidnošennâ v sistemî sučasnoï kinematografičnoï terminologii* [v:] „Terminologičnij visnik”, vip. 3(2), 2015, s. 265-271.]
- Кочан І., Мацюк Г., Панько Т., *Українське термінознавство*, Львів 1994. [Kočan Î., Macûk G., Pan'ko T., *Ukrâins'ke terminoznavstvo*, L'viv 1994.]
- Краєвська Г., *Українська мова як засіб професійного спілкування медика (актуальні проблеми сучасного медичного термінознавства)*, Вінниця 2016, с. 32-33. [Kraëvs'ka G., *Ukrâins'ka mova âk zasib profesijnogo spilkuvannâ medika (aktual'nî problemi sučasnoho medičnogo terminoznavstva)*, Vinnicâ 2016, s. 32-33.]
- Микитюк О., *Сучасна українська мова*, Львів 2012. [Mikitûk O., *Sučasna ukrâins'ka mova*, L'viv 2012.]
- Микульчик Р., *Антонімія українських фізичних термінів-антропонімів* [в:] „Вісник Національного ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”, № 765, 2013, с. 67-69. [Mikul'čik R., *Antonimiâ ukrâins'kih fizičnih terminiv-antroponimiv* [v:] „Visnik Nacional'nogo un-tu „L'vivs'ka politehnika”. Seriâ „Problemi ukrâins'koï terminologii”, nr 765, 2013, s. 67-69.]

- Петрина О., *Антонімічні відношення у терміносистемі банківської сфери* [в:] „Науковий вісник ДДПУ ім. І. Франка, серія „Філологічні науки. Мовознавство”, №4, 2015, с. 138-144. [Petrina O., *Antonimichni vidnošennâ u terminosistemi bankivs'koï sferi* [v:] „Naukovij visnik DDPU im. Ĭ. Franka, seriâ „Filologičninauki. Movoznavstvo”, №4, 2015, s. 138-144.]
- Романова О., *Антонімічні відношення в українській швацькій термінології* [в:] „Вісник Національного ун-ту „Львівська політехніка”. Серія „Проблеми української термінології”, № 733, 2012, с. 149-154. [Romanova O., *Anatonimichni vidnošennâ v ukraïns'kij švac'kij terminologii* [v:] „Visnik Nacio-nal'nogo un-tu „L'vivs'ka politehnika”. Seriâ „Problemi ukraïns'koï termi-nologii”, nr 733, 2012, s. 149-154.]
- Симоненко Л., *Біологічна термінологія: формування і функціонування*, Умань 2006. [Simonenko L., *Biologična terminologiâ: formivannâ i funkcionuvannâ, Uman' 2006.*]
- Сучасна українська мова, за ред. А. Грищенка, Київ 2002. [Sučasna ukraïns'ka tova, za red. A. Grišenka, Kiïv 2002.]
- Ткач А., Навчук Г., *Особливості української медичної термінології у лексико-семантичному аспекті* [в:] Актуальні питання клінічної та експериментальної медицини: матеріали 86-ї підсумкової конференції науковців Буковинського державного медичного університету, Чернівці 2005, с. 208-215. [Tkač A., Navčuk G., *Osoblivosti ukraïns'koï medičnoï terminologii u leksiko-semantičnomu aspekti* [v:] Aktual'ni pitannâ klinič-noï ta eksperimental'noï medicini: materiali 86-ï pidsumkovoï konferencii naukoviciv Bukovins'kogo deržavnogo medičnogo universitetu, Černivci 2005, s. 208-215.]
- Ткач А., Шинкарук В., *Словотвірна ідентичність української термінології*, Чернівці 2010. [Tkač A., Šinkaruk V., *Slovotvirna ĭdentičnist' ukraïns'koï terminologii*, Černivci 2010.]
- Kacprzak A., *Terminologie medicale française et polonaise. Analyse formelle et sémantique*, Łódź 2000.
- Musiołek-Choiński K., *Polskie nazwy chorób. Studium z terminologii medycznej*, Wrocław 1986.
- SJP – *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/antonimia;2550218.html>, [10.02.2022]
- Suchodolska A., *Międzynarodowe słownictwo kardiologiczne i kardiochirurgiczne (na przykładzie języka polskiego, rosyjskiego i angielskiego (terminologia – profesjonalizmy – słownictwo środowiskowe))*, Warszawa 2015.
- Zinkiewicz-Tomanek B., *Gramatyka opisowa współczesnego języka ukraińskiego*, Kraków 2009, s. 143-144.

Резюме

У підрозділі представлені результати досліджень антонімічних кореляцій, виявлених у термінології гінекології та акушерства української та польської мов. Виокремлено антоніми на семантичному та структурному рівнях, основну увагу зосереджено на семантичному рівні, виділено контрарні, комплементарні і векторні антонімічні відношення в обох термінофондах. Структурні антонімічні кореляції передбачають застосування питомих та запозичених префіксів та міжнародних терміноелементів, які доцільно розглядати в межах запозичень. Роль антонімів у медичній термінології полягає у поляризації та систематизації термінів.

Ключові слова: термін, медична термінологія, антонімія, контрарний антонім, комплементарний антонім, векторний антонім.

Antonymous correlations in Ukrainian and Polish terminology of gynecology and obstetrics

Summary

The chapter presents the results of research on antonymous correlations in the terminology of gynecology and obstetrics in Ukrainian and Polish. The antonyms at the semantic and structural levels are singled out. The main focus is on the semantic antonyms: gradable, complementary and relational, which exist in both terminologies. Structural antonymous correlations consist in the use of specific and borrowed prefixes and international terminological elements, which should be analyzed as borrowings. The role of antonyms in medical terminology is to polarize and systematize the terms.

Key words: term, medical terminology, antonymy, gradable antonym, complementary antonym, relational antonym.

Борис Оксана – магістр, асистент кафедри україністики Варшавського університету, o.borys@uw.edu.pl
ORCID ID: 0000-0001-9469-9825

Категорія ввічливості в українсько-корейській міжкультурній комунікації: проблеми використання та перекладу

У наш час глобальні процеси пов'язані зі зростанням міжмовних та міжкультурних контактів у світі. Некомпетентність або неадекватне відтворення норм вербальної, а також невербальної поведінки створюють труднощі, зумовлюють перешкоди у спілкуванні, можуть призвести до різних порушень у процесі міжкультурної комунікації. Увічливість, як вербальна, так і невербальна, є універсальним явищем, яке характеризується етнічними особливостями й національною специфікою тих чи інших лінгвокультурних спільнот, що впливає на сам процес спілкування, а також на його результати та ефективність. На думку дослідників, незалежно від культури ввічливість має низку загальнолюдських цілей: „(1) зберегти обличчя”, (2) уникнути конфлікту, (3) забезпечити взаємодію у співпраці та (4) проявити повагу (Brown, Levinson 1987; Holtgraves, Yang 1990: 715-729). Однак у різних культурах і вербальна, і невербальна ввічливість відрізняються одна від одної, тому потрібно зважати на різноманітні аспекти соціальної структури та поведінкової етики лінгвокультурних спільнот.

Корейська культура, як і більшість східноазійських культур, має ієрархічну природу. Корейці, як правило, колективісти, яким властива ієрархічність, формальність та емоційність (Song 2014: 61). Соціальний статус людини є надзвичайно важливим у міжособистісних контактах через ієрархічну природу суспільства та культур (Hwang 1990: 41-55). Отже, соціально-культурні фактори, зокрема соціальний статус, спорідненість, стать, рід занять та вік, відіграють величезне значення роль у спілкуванні. Тому реалізація ввічливості залежить від характеру відносин (Arundale 2006: 193-216;

Naugh 2007: 84-110). Концепція ввічливості „нерозривно пов’язана з лінгвістичною сутністю, відомою як категорія гоноративу – система, яка кодує повагу до мовленнєвих партнерів, що розглядаються як старші за віком або вищі за соціальним статусом” (Kim 2011: 176).

Мета дослідження – виявити особливості реалізації категорії ввічливості сучасної корейської мови в комунікативному аспекті, проаналізувати деякі лінгвістичні одиниці, що супроводжують мовлення у відповідних ситуаціях спілкування, а також визначити порушення норм корейського етикету в перекладі.

Аналіз основних досліджень та публікацій

Категорію ввічливості корейської мови досліджувало багато науковців. Серед них Чхве Хйонбе, Хо Ун, Лі Хісин, Кан Боксу, Ю Чханкюн, Кім Мінсу, Нам Гісім, Квон Чжеіль, Сон Хомін, Лі Чжухень, Ім Хобін, які дотримуються традиційного підходу, аналізуючи матеріал переважно за морфологічним принципом. Як правило, праці цих дослідників є таксономічними за своїм методом, у них незначна увага приділяється класифікації, пошуку назви як лінгвістичного маркера категорії ввічливості чи питанню вибору конкретного рівня ввічливого ставлення. Інші мовознавці, зокрема Ко Йонгин, Кім Чжонтхек, Со Чжонсу, Сон Гічхоль, Со Чжонмок, Хан Гіль, Кан Гюсон, Кім Чжонсук, Лі Чжонбок, Кім Тхейоп, Лі Юнха та ін., аналізуючи категорію ввічливості корейської мови, розкривають питання класифікації та диференціації форм ввічливості за рівнями. Представники американської корейстики С. Мартін і Р. Ховелл спробували навіть зробити етнографічний та соціолінгвістичний аналізи рівнів ввічливості корейської мови.

В українському мовознавстві категорію ввічливості в корейській мові досліджують Ю. Д. Скрипник, Ю. Д. Ковальчук та О. Є. Равєська, які приділяють увагу питанням класифікації та диференціації форм ввічливості за рівнями, граматичному вираженню кожного з рівнів, інтерпретації та перекладу українською мовою.

Особливості реалізації категорії ввічливості

У кожній культурі існує категорія ввічливості, зміст якої відображено в мові та мовленні за допомогою різних лексичних чи граматичних засобів та з урахуванням екстралінгвістичних факторів. Корейська мова віддзеркалює ієрархічні відносини в суспільстві, повагу до старших і містить особливі етикетні формули. Залежно від того, хто є об'єктом ввічливості та якими граматичними засобами виражається ввічливість, дослідники виділяють 3 категорії в системі ввічливості корейської мови.

До першої категорії належить система форм, що передає відповідне ставлення мовця до слухача повідомлення. Це *категорія особистого ставлення* (Холодович 1954) або *категорія адресиву* (Алпатов 2003), яка виражає ввічливість (або відсутність такої) щодо співрозмовника (상대 경어법). Друга група форм системи ввічливості, названа *категорією гоноративу*, висловлює ввічливість до осіб, про яких іде мова (주체 경어법), тому доцільно назвати її *категорією суб'єктива*. І третя група передає ввічливе ставлення мовця до об'єкта розмови (객체 경어법) – це *категорія об'єктива*, оскільки основним об'єктом ввічливості у цій категорії є об'єкт мовлення.

Тут слід зауважити, що дослідники зазвичай виокремлюють два види граматичних категорій ввічливості: категорія ввічливості по відношенню до адресата (комунікативний аспект), або так звана категорія адресиву, і суб'єктно-об'єктна категорія ввічливості, або категорія гоноративу (Скрипник 2004: 150). Оскільки категорія гоноративу – це шанування суб'єкта та об'єкта, яка містить типові лексичні та морфологічні форми реалізації категорії ввічливості, тому вважаємо, що доцільно використати класифікацію В. М. Алпатова і розглядати окремо категорію суб'єктива і категорію об'єктива.

Категорія адресиву є найбільшою групою форм і має розгалужений префіксальний рівень реалізації. Ввічливість категорії адресиву реалізується за допомогою різних рівнів, які мають відповідні лексико-граматичні складові. Щодо кількості рівнів ввічливості категорії адресиву думки корейських лінгвістів розходяться. Наприклад, американський корейст Сон Хомін вважає, що їх є сім (Sohn 1999: 445), у північнокорейських граматиках, як правило, їх три, як і в О. О. Хо-

лодовича (Холодович 1954). На думку південнокорейських дослідників, система ввічливості складається з шести основних рівнів ввічливості категорії адресиву (고영 근, 남기심, 박경조 1985: 173). Отже, в сучасній корейській мові міститься шість рівнів ввічливості категорії адресиву, чотири з яких належать до формального стилю (або офіційних форм), а два – до неформального (або неофіційних форм). Кожен рівень має відповідну граматичну форму, яка виражає ставлення до слухача у певній ситуації спілкування (див. Табл. 1). Це: 1) 하십시오 चे *хаспйочхе*, 2) 하오체 *хаочхе*, 3) 하게 체 *хагечхе*, 4) 해라체 *херачхе*, 5) 해요체 *хейочхе*, 6) 해체 *хечхе* (або так званої 반말 *панмаль*).

У категорії адресиву розрізняємо форми ввічливості та рівні ввічливості. Форми ввічливості в корейській мові перегукуються з українськими формами ввічливості. Різниця полягає в тому, що українці розуміють ввічливість як узагальнене цілісне поняття, що різниться лише мовним наповненням конкретних ситуацій, тоді як у корейців ввічливість має соціальний характер і залежить від ситуації спілкування (офіційної чи неофіційної); для корейців увічливість реалізується, насамперед, на об'єкт, тоді як для українців ввічливість реалізується самим суб'єктом (Толстенко 2019: 26-27). Один і той самий зміст повідомлення, як пише відомий корейський дослідник Лі Ік-сон, може виражатися по-різному, залежно від соціальних стосунків між людьми, у цьому й полягає виразна особливість корейської мови (이익섭, 이상억, 채완 1997).

Таблиця 1. Категорія адресиву (상대 경어법)

Форма ввічливості	Назва	Граматичні закінчення	Особливості
Офіційна форма ввічливості	하십시오체 Шаноблива форма високого рівня	-십시오, -습니다, -십시오다, -습니까?	Передає найбільш ввічливе ставлення адресата до слухача повідомлення в офіційних ситуаціях
	하오체 Гречна форма звичайного високого рівня	-오, -소, -구려, -하십시오, -는구려, -오?	Виражає шанобливе ставлення адресата до нижчого за рангом або того, що займає однакову посаду, молодшого чи одного віку (Застаріла й виходить з ужитку)

	하계 체 Фамільярна форма звичайного низького рівня	-계, -네, -고 세, -세, -는구먼, -는가?	Передає відносно ввічливе ставлення адресата до нижчого за рангом або друзів (Застаріла й виходить з ужитку)
	해라체 Проста форма низького рівня (авторитарна)	-아라, -다, -는다, -자, -렴, -느냐? - 니?	Неввічливе ставлення, як правило, передає наказ батьків по відношенню до дітей, керівника до підлеглих тощо
Неофіційна форма ввічливості	해요체 Дружня форма високого рівня	-아요, -군요, -르 게요, -라요	Прояв ввічливого ставлення. Сьогодні найчастіше вживається у Республіці Корея як універсальний засіб
	해체 Інтимна форма низького рівня	-아, -지, -야, -르 게, -야?, -지?	Відсутнє ввічливе ставлення

У зв'язку зі стрімкими змінами в корейському суспільстві, а також тенденцією до спрощення правил ввічливості, дві форми офіційної категорії ввічливості (하오체 та 하계체) поступово виходять з ужитку. Слід зазначити, що гречна форма звичайного високого рівня (하오체) майже не використовується на території Республіки Корея. Проте активно вживається в мові корейців, які живуть за межами Корейського півострова, особливо в Росії, Казахстані, Узбекистані тощо. Фамільярна форма звичайного низького рівня (하계체) досі ще використовується людьми похилого віку в Кореї, але, можливо, з відходом старшого покоління, також перестане вживатися.

Інтимна форма 해체 (або 반말), що виражає низький рівень ввічливості, за значенням близька до простої форми низького рівня (або авторитарної) 해라체, але, на відміну від останньої, не настільки імперативна та висловлює або близьке ставлення до співрозмовника, або ввічливе ставлення старшого до молодшого / вищого до нижчого за рангом. Наприклад, 먹어라 *мого* – „Їж!” в авторитарній формі 해라체 – це наказ, тоді як 먹어 *мого* „Їж” в інтимній формі 해체 – це радше запрошення, ніж наказ. Однак, як стверджує Лі Іксоп, інтимна та авторитарна форми мають незначні відмінності, вживаються за подібних умов і в однакових ситуаціях взаємозамінні (이익섭 2005: 224). Тому ми розглядаємо ці обидві форми як одну, використовуючи назву 반말 (*панмаль*), тобто форма низького рівня вираження ввічливості.

Останнім часом корейські лінгвісти стали спрощувати систему ввічливості категорії адресиву (상대경어법). Тому сьогодні використовується поділ категорії адресиву на 3 рівні: 높임 *номхім* – вираження високої ввічливості, в яку входить офіційно-шаноблива форма високого рівня 하십시오체, 안높임 *аннопхім* – вираження звичайної ввічливості, що включає неофіційно-дружню форму високого рівня 해요체, і 낮춤 *начхум* – вираження відсутності ввічливості, куди входять інтимна форма низького рівня 해체 і проста (авторитарна) форма низького рівня 하게체 (이정복 2012: 25). Назвемо 높임 *номхім* офіційно-ввічливим рівнем, 안높임 *аннопхім* – неофіційно-ввічливим рівнем і 낮춤 *начхум* – фамільярним рівнем ввічливості (див. таб. 2).

Таблиця 2. Рівні ввічливості в сучасній корейській мові

Рівні ввічливості	Вміст	Особливості
Офіційно-ввічливий рівень	하십시오체 офіційно-шаноблива форма високого рівня	Виражає найбільш високий рівень ввічливості
Неофіційно-ввічливий рівень	해요체 неофіційно-дружня форма високого рівня	Виражає ввічливість
Фамільярний рівень	해체 інтимна форма низького рівня, 하게체 проста (авторитарна) форма низького рівня	Виражає відсутність ввічливості або неповагу

Отже, спрощення системи ввічливості корейської мови є мовною реакцією на зміни в ієрархічній системі корейського суспільства. Це стосується не лише категорії адресиву, але й категорії суб'єктива та об'єктива.

Друга, *суб'єктивна категорія* системи ввічливості корейської мови (주체경어법), – це вираження ввічливості мовця до суб'єкта дії. Ця категорія ввічливості реалізується за допомогою суфікса -시 *-ші* і використання лексики високого рівня. Проте до адресата мовного висловлювання можуть використовуватися дієслівні закінчення як ввічливої, так і неввічливої форми (категорія адресиву), що залежить від соціального ставлення мовця до співрозмовника.

Наприклад, 아버지 언제 오시니? – *Коли прийде твій батько?*

У цьому реченні за допомогою гоноративного суфікса ввічливості -시 (-*shi*) виражається шанобливе ставлення до батька співрозмовника. Водночас, відповідно до категорії адресиву, до самого співрозмовника вживається закінчення фамільярного рівня ввічливості, що виражає відсутність прояву ввічливості до слухача.

Третя категорія (객체 경어법), **категорія об'єктива**, висловлює ввічливість щодо об'єкта повідомлення, що в мовленні виражений 3-ю особою, та проявляється на дієслівно-суфіксальному рівні. Ця категорія була доволі розвиненою у старокорейській мові, проте у наш час виходить з ужитку. Сьогодні навіть вибір дієслів, що належать до цієї категорії, дещо обмежений: 모시다 *мосіда* – „приводити, доглядати”; 드리다 *тиріда* – „давати”; 뵈다 *пвєнта* – „дивитися, бачити”; 여쭙다 *йоччупта* – „питати, дізнаватися”; і суфіксальне закінчення -께 *-кке*.

Усі форми (адресиву, суб'єктива та об'єктива) можуть поєднуватися і вживатися разом в одному реченні. Наприклад,

이 만년필 은 선생님 께 드려라. – *Віддай цю ручку вчителю.*

У цьому реченні передано ввічливе ставлення до вчителя, який є об'єктом висловлювання (категорія об'єктива). Граматичним засобом реалізації цієї форми в мовленні виступає афікс -께 і дієслово високого рівня ввічливості 드리다 (давати). Однак щодо самого співрозмовника (категорія адресиву) використано просту неввічливу (авторитарну) форму низького рівня ввічливості з вживанням наказового способу.

Інший приклад, який демонструє ввічливість до суб'єкта дії та об'єкта мовлення.

А. 이 공원 에는 노부모님 을 모시고 온 사람들 이 많구나 (категорія об'єктива) – *Скільки в цьому парку людей, які привели сюди своїх старих батьків!*

Б. 사장님 도 공원 으로 오시는 구나 (категорія суб'єктива) – *Навіть директор фірми прийшов в парк.*

В. 과장님 도 공원 에 오십시오 (категорія адресиву) – *Приходьте і ви (тобто начальник відділу) в парк.*

У прикладі А вираження ввічливості передано щодо об'єкта мовлення, тобто „старих батьків”, яких привели в парк. Граматичним засобом реалізації цієї форми виступає шанобливий афікс -님 -нім та дієслово високого рівня ввічливості 모시다 (приводити). Проте до

людей, які привели своїх старих батьків у парк (суб'єкт дії), ввічливість не виражено. У разі, якщо б ввічливість виражалася б і до цих людей, тоді це був би уже комбінований вираз двох форм ввічливості: і до суб'єкта, і до об'єкта мовлення. Наприклад, 이 공원 에는 노무 모님 을 모시고 오신 분들 이 많으시 군요. – *Скільки в цьому парку людей, які привели сюди своїх старих батьків!*

У прикладі *Б* виражено повагу до суб'єкта мовлення: ім'я співрозмовника подано у 3-ій особі.

У прикладі *В* повагу до співрозмовника виражено за допомогою суфікса -시 -*ші* та дієслівного закінчення неофіційно-ввічливого рівня (середнього рівня ввічливості) -요. Ім'я співрозмовника подано в 3-ій особі, що є допустимим відповідно до корейської системи ввічливості.

Отже, рівні та форми ввічливості корейської мови представлені у систематизованому вигляді. Тому ввічливість у корейській мові базується на соціальних відносинах між мовцем та адресатом і залежить від усталених шанобливих форм на кожному рівні. На думку Хілл, корейську систему ввічливості визначають „майже автономні соціально узгоджені правила” (Hill 1986: 348), які діють незалежно від конкретної комунікативної мети мовця. А це означає, що мовець як член суспільства не робить власного вибору, а лише дотримується цих правил.

Однак доволі часто перекладачі допускають помилки, інтерпретуючи корейську категорію ввічливості. Для прикладу, розглянемо переклад роману корейської письменниці Хан Канг „Вегетаріанка” (2007 р.). Він привернув увагу світової читацької аудиторії після присудження англійському перекладу твору Міжнародної Букерівської премії в 2016 р. Український переклад з'явився рік потому, його виконала А. Асман, використовуючи англійський переклад Д. Сміта, а не оригінальний твір Хан Канг. На думку дослідниці Ю. Ковальчук, „ефективна соціокультурна адаптація, здійснена Д. Сміт із прагматичною метою популяризації та комерціалізації корейської літератури, та її блискуча стилістика дійсно зробили „Вегетаріанку” бестселером в англomовному світі [1]. Правда, переклад А. Асман – це, власне, ренація, де „голос перекладача” подекуди заглушує авторський голос, представляючи відредагований образ корейського суспільства, пропущений крізь призму західних уявлень про Схід. Огріхи та переробки Д. Сміт не лише перейшли в український переклад, але й сти-

мулювали А. Асман до повторного перекодування тексту і породили нові перекладацькі помилки” (Ковальчук 2019: 96).

В українському перекладі роману „Вегетаріанка” виокремимо порушення лінгвостилістичних норм, що впливають з нерозуміння перекладачкою корейської суспільної ієрархії та етикету.

1. Чоловік героїні проспав і запізнився на зустріч. Телефонує розгніваний клієнт, і пан Чон змушений виправдовуватися. Він каже з інтонацією каяття: „예, 드 뵈 말씀이 없습니까?” / „Ні, більше нічого не можу сказати на своє виправдання” (한강 2007: 17). У перекладах репліка пана Чона сформульована таким чином: „I’m very sorry. Yes, I really can’t talk right now” (Han Kang 2016: 16) / „Ще раз перепрошую. Так, більше не можу говорити” (Хан Канг 2017: 10). Розмова завершується з ініціативи пана Чона, що суперечить корейським поняттям про ввічливість, особливо в ситуації, коли мовець завинив перед співрозмовником.

2. Під час формальної зустрічі в ресторані начальник пана Чона у світській бесіді перепитує Йонхе, чи вона дійсно є вегетаріанкою: „그러니까, 채식주의자시군요?” / „О, то ви, значить, вегетаріанка?” (한강 2007: 30). Фраза начальника граматично оформлена як висловлення з високим ступенем ввічливості. Однак у перекладах відчувається несхвальне ставлення мовця до вегетаріанства та непристойна цікавість, невідповідна комунікативній ситуації: „My word, so you’re one of those ‘vegetarians’, are you?” (Han Kang 2016: 26) / „Боже мій, то ви що – одна з тих „вегетаріанок”?” (Хан Канг 2017: 22).

Висновки

Розгалужена система форм ввічливості в корейській мові відображає структурну ієрархію корейського суспільства. Наявність в граматиці корейської мови категорії ввічливості означає, що будь-який носій мови зобов’язаний реалізувати певний ступінь ввічливості до співрозмовника, враховуючи його статус, вік та інші соціальні характеристики. Незалежно від того, що міститься у фразі, яка звучить, у ній обов’язково проявляється не тільки соціальний стан мовця щодо слухача, але й соціальна дистанція між ними. Система ввічливості визначає дотримання певних правил ввічливості, іншими словами, дотримання субординації. Вона визначає вибір комунікативних так-

тик і стратегій, які використовуються у процесі спілкування (наприклад, неприпустимість вживання директивних пропозицій до того, хто має вищий соціальний статус та займає вищу посаду).

Отже, система ввічливості корейської мови входить у поняття ввічливості як центральної комунікативної категорії, що визначає поведінку народу та виявляє його культурні та комунікативні цінності, про які слід пам'ятати у міжкультурній комунікації.

Література / References

- Алпатов В. М., *Япония: язык и общество*, Москва 2003. [Alpatov V. M., *Āroniā: āzyk i obšestvo*, Moskva 2003.]
- Ковальчук Ю. Д., *Корейські реалії в непрямому перекладі (на матеріалі роману Хан Ган „Вегетаріанка”)* [в:] „Вісник університету імені Альфреда Нобеля”. Серія „Філологічні науки”, № 1 (17), 2019, с. 95-103. [Koval'čuk Ū. D., *Korejs'ki realii v neprâtomu perekladі (na materialі romanu Han Ġan „Vegetarianka”)* [v:] „Visnik universitetu imeni Al'freda Nobelâ”. Seriâ „Filologični nauki”, No 1 (17), 2019, s. 95-103.]
- Ланьков А. Н., *Быть корейцем*, Москва 2006. [Lan'kov A. N., *Byt' korejcem*, Moskva 2006.]
- Раевська О. Є., *Порівняльна типологія граматичних категорій корейської та української мов: магістерська робота*, Київ 2019. [Raëvs'ka O. Ê., *Porivnâl'na tipologiâ gramatičnih kategorij korejs'koï ta ukraiñs'koï mov: magisters'ka robota*, Kiïv 2019.]
- Скрипник Ю. Д., *Система рівнів та форм ввічливості в сучасній корейській мові* [в:] „Східний світ”, №1, 2004, с. 149-153. [Skrupnik Ū. D., *Sistema rivniv ta form vvīčlivosti v sučasnij korejs'kij movi* [v:] „Shidnij svit”, No 1, 2004, s. 149-153.]
- Скрипник Ю. Д., *Особливості корейського мовного етикету та проблема перекладу його форм українською мовою* [в:] „Записки з українського мовознавства”, за ред. О. І. Бондар, Одеса 2005, вип. 15, с. 29-37. [Skrupnik Ū. D., *Osoblivosti korejs'kogo movnogo etiketu ta problema perekladu jogo form ukraiñs'koï* [v:] „Zapiski z ukraiñs'kogo movoznavstva”, za red. O. Ġ. Bondar, Odesa 2005, vip. 15, s. 29-37.]
- Скрипник Ю. Д., *Невербальні засоби вираження ввічливості в корейській мові* [в:] „Східний світ”, № 2, 2006, с. 138-144. [Skrupnik Ū. D., *Neverbal'ni zasobi viradžennâ vvīčlivosti v korejs'kij movi* [v:] „Shidnij svit”, nr 2, 2006, s. 138-144.]
- Толстенко О. А., *Категорія ввічливості в сучасній перській мові: структурно-граматичний та лексико-семантичний аспекти: магістерська робота*, Київ

2019. [Tolstenko O. A., *Kategoriâ vvičlivosti v sučasnij pers'kij movi: strukturno-gramatičnij ta leksiko-semantičnij aspekti*: magisters'ka robota, Kiïv 2019.]
- Хан Канг, *Вегетаріанка*, пер. А. Асман, Киïв 2017. [Han Kang, *Vegetarianka*, per. A. Asman, Kiïv 2017.]
- Холодович А. А., *Очерк грамматики корейского языка*, Москва 1954. [Holo-dovič A. A., *Očerk grammatiki korejskogo âzika*, Moskva 1954.]
- Arundale R. B., *Face as Relational and Interactional: A Communication Framework for Research on Face, Framework and Politeness* [in:] „Journal of Politeness Research”, No 2.2, 2006, p. 193-216.
- Brown P., and Levinson S. D., *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge 1987.
- Han Kang, *The Vegetarian*, transl. D. Smith, New York 2016, <https://books.google.com.ua/books?id=qtDvCAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=k#v=onepage&q&f=false>, [30.09.2021]
- Haugh M., *The Co-constitution of Politeness Implication in Conversation*, [in:] „Journal of Pragmatics”, No 39, 2007, p. 84-110.
- Hill B. et al., *Universal of Linguistic Politeness: Quantitative Evidence from Japanese and American English*, [in:] „Journal of Pragmatics”, No 10, 1986, p. 347-371.
- Holtgraves T., Joong-Nam Yang, *Politeness as Universal: Cross-cultural Perceptions of Request Strategies and Inferences Based on Their Use* [in:] „Journal of Personality and Social Psychology”, No 59, 1990, p. 715-729.
- Hwang Juck-Ryoon, *'Deference' versus 'Politeness' in Korean Speech* [in:] „International Journal of the Sociology of Language”, No 82, 1990, p. 41-55.
- Kim Alan Hyun-Oak, *Politeness in Korea*, [in:] *Politeness in East Asia*, edited by Daniel Z. Kadar, and Sara Mills, Cambridge 2011, p. 176-207.
- Martin S. A., *Reference Grammar of Korean*, Tokyo, Rutland, Vermont, Singapore 1992.
- Sohn Ho-Min, *The Korean Languages*, Cambridge, 1999.
- Song S., *Politeness and Culture in Second Language Acquisition*, New York 2012.
- Song S., *Politeness in Korea and America: A Comparative Analysis of Request Strategy in English Communication*, [in:] „Korean Journal”, vol. 54, No. 1, 2014, p. 60-84.
- 고영 근, 남기심, 박경조, *고등학교 문법*, 탑출판사 1985. [Ko Jong Gin, Nam Ki Šim, Pak K'ong Džo, *Gramatika seredn'oi školi*, Seul 1985.]
- 이익섭, 이상억, 채완, *한국의 언어*, 신구문 화사 1997. [Li ĩksop, Li Sangok, Čhevan, *Korejs'ka mova*, Seul 1997]
- 이익섭, *한국어 문법*, 서울 2005. [Li ĩksop, *Korejs'ka gramatika*, Seul 2005.]
- 이정복, *한국어 경어법의 기능과 사용 원리*, 소통 2012. [Li Čon Bok, *Funkcii ta principi vikoristannâ vvičlivoi gramatiki korejs'koï movi. Spilkuvannâ*, Seul 2012.]
- 한강, *채식주의자*, 서울 2007. [Han Kang, *Vegetarianka*, Seul 2007.]

Резюме

У підрозділі розглядаємо систему ввічливості корейської мови: *категорію адресиву*, *категорію суб'єктива* і *категорію об'єктива*. У сучасній корейській мові міститься шість рівнів ввічливості категорії адресиву, однак в останні роки спостерігається тенденція до скорочення і спрощення системи поваги. Отже, корейська ввічливість у граматиці корейської мови зобов'язує будь-якого мовця використовувати певний ступінь ввічливості щодо співрозмовника відповідно до його статусу, віку та інших соціальних характеристик. У підрозділі наведено деякі приклади проблем перекладу з порушенням корейської категорії ввічливості, що створюють перешкоди у процесі міжкультурної комунікації.

Ключові слова: система ввічливості, ступінь ввічливості, категорія ввічливості, міжкультурна комунікація, корейська мова.

Politeness category in Ukrainian-Korean intercultural communication: problems of translation and using

Summary

The chapter aims to consider a system of politeness in Korean: the *category of address*, *category of subjective* and the *category of objective*. Modern Korean language has 6 levels of politeness of the category of address, but in recent years, there has been a tendency to reduce and simplify the system of respect. Thus, Korean politeness in the grammar of the Korean language obliges any speaker of Korean to use a certain degree of politeness to the other party in accordance with his/her status, age, and other social characteristics. The chapter presents some examples of translation problems in violation of the Korean category of politeness, which create obstacles in the process of intercultural communication.

Key words: system of politeness, the degree of politeness, politeness category, intercultural communication, Korean language.

Збир Ірина – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, ivtorak@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5852-2002>

Розділ V

Мова та ідентичність

Українські паремії XIX століття як джерело вивчення етикетних формул у спілкуванні українців

Дослідження комунікативної поведінки українців минулого є одним із важливих завдань історичної лінгвістики, адже дозволяє глибше пізнати мовний світ наших предків і специфіку їхнього мислення та осягнення ними світу. Особливості мовного етикету українців на матеріалі народної творчості, епістолярію Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Кобилянської, В. Свідзинського, а також текстів сучасних українських письменників уже були предметом розгляду в працях С.К. Богдан (Богдан 1998; Богдан 2003а; Богдан 2003б); історії українського мовного етикету, зокрема звертань і засобів вираження ввічливості, присвячено студії О. М. Миронюк (Миронюк 1993; Миронюк 2006); у навчальному посібнику Н. М. Журавльової вміщено формули ввічливості й шаблони, вживані у листах видатних українських письменників XIX – поч. XX ст.: Т. Шевченка, П. Куліша, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького (2002) тощо. Водночас характерні риси спілкування простих українців XIX ст., передусім особливості їхнього мовного етикету, досі достатньо не вивчені.

Мета дослідження – на матеріалі паремій, засвідчених у збірках „Українські приказки, прислів'я і таке інше” М. Номиса (1864) та „Галицько-руські народні приповідки” І. Франка (1901-1910), виявити мовну специфіку етикетних формул, уживаних у народі, а також їхній зв'язок зі староукраїнською літературно-писемною традицією.

Комунікація зазвичай починається із привітання, форми якого вироблялися впродовж віків; ці усталені словосполучення репрезентують і загальнолюдський спосіб мислення, і національну ментальність. Для багатьох європейських народів, зокрема і слов'ян, було традиційним при зустрічі бажати доброго дня, проте паремії зі збірки М. Номиса

дають підстави говорити про певну градацію таких етикетних висловів залежно від того, до кого віталися: *Ти знай, кому сказать магай-бог, або добридень*, а кому *день добрий* (Номис 1993: 518). Сам укладач пояснив різницю в цих привітаннях, уживаних зокрема на Житомирщині, так: „<...> лучшому – *день добрий*” (Номис 1993: 518). Отже, до того, кого більше шанували, віталися іменниковим словосполученням із прикметником у постпозиції. Напевно, якщо людина, до якої ставилися з меншою повагою, сама вживала повну формулу, їй відповідали так, як це наведено у М. Номиса: „*День добрий!*” – „*День добрий з ким добрим, а з вами не парадна година!*” (Номис 1993: 558).

Про те, що й на Галичині поширеними були привітання *Добридень! День добрий*, свідчать зафіксовані І. Франком вислови *Що день, то добридень* (коментар укладача: „Знач. щодень буває в якійсь хаті, товаришує, приятелює”) (Франко 2006, 1: 752); *День добрий, з ким добрий* (пояснення письменника: „Знач. з ким я добрий, з тим і витаюся”) (Франко 2006, 1: 748).

За спостереженням І. Франка, коли хтось із галичан заходив у хату до сусіда або знайомого, то промовляв: *Дай Боже добрий день!* – *Дай Боже здоров'є!* – *Дай Боже щасливо!* (Франко 2006, 1: 748); *Дай Боже щесливу годину!* (Франко 2006, 1: 525).

М. Номис подав вечірнє привітання гостей до господарів *Добри-вечір вам! Чи ради ви нам?* (Номис 1993: 519), додавши коментар „кажуть веселі гості, увіходячи”.

Б. Грінченко навів у своєму словнику традиційні *Добрийвечір! Добридень!*, а також сполуку *Давати на добридень*, витлумачивши її як „Здороваться, желать добраго утра” і проілюструвавши її прикладами *Шапку зняти, на добридень дати; По воду йде, добридень дає, з водою йде, жалю завдає* (СУМ-4, 1: 398). Зовсім не відомим сучасному українцеві є записане лексикографом привітання *Добридóвiток!* з поясненням „Добраго утра! Привѣтствие, употребляемое только раннимъ утромъ, на разсвѣтѣ” (СУМ-4, 1: 398).

М. Номис зазначив, що „замість здоровкання” віталися також *Слава (або: Богу) Ісусу Христу* (Номис 1993: 518). Привітання *Помагай, Боже (Біг)* і його скорочені варіанти *Магай-бі* і *Помагайбі* зафіксовано й у словнику Б. Грінченка (СУМ-4, 2: 395; СУМ-4, 3: 292). Поширеність цих висловів у народі підтвердив наприкінці XVIII ст.

І. Котляревський у своїй „Енеїді”: *Сказала: „Помагай біг, діти! Чого сумуєте ви так?”* (Котляревський 1989: 35). Пареміологічні одиниці, засвідчені у збірці М. Номиса, містять і традиційну відповідь на таке привітання: „Помагайбі!” – „Бодай здоров!” (Номис 1993: 519).

Побажання здоров'я при зустрічі було традиційним для українця (як і для слов'янина взагалі), що відбито у словнику Б. Грінченка: *Здоров! Здоров був! Здорові були!* (СУМ-4, 2: 146). Саме так вітаються персонажі „Енеїди” І. Котляревського: *Здоров, Еоле, пане-свату!; Здорова! – глянь... де ти взялася?; Здоров, синашу, ма дитятко!; Здорова, любя, мила доню* (Котляревський 1989: 8, 70, 77, 99).

Вислови зі збірки М. Номиса підтверджують поширеність етикетних формул із побажанням здоров'я: *З святим днем будьте здорови / Будьте здорови з сим днем; Будьте здорови з тим, що с'єгодня; Здоров, куме-Науме!; Здрастуйте! Чи кріпкі, чи міцні?* (Номис 1993: 519); *Здорови були та Богу мили!; Дай, Боже, здрастувать! / Дай, Боже, здоров'я!* (Номис 1993: 544). Натрапляємо й на жартівливі відповіді на деякі з наведених привітань: „Здрастуйте!” – „Не застуйте!”; „Здоров!” – „Не таких, як ти, боров, а тебе й нічого!” (Номис 1993: 558).

На Галичині побутували вислови *Дай Боже здорова! / Дай, Пане Боже, доброго здорова!*, які І. Франко схарактеризував як „лемківські формули привітання” (Франко 2006, 2: 234).

Коли до хати заходили гості, то господарі, за свідченням письменника, говорили: *Витайте, гості до нас!* (Франко 2006, 1: 478). За його спостереженням, знайомі, „особливо з різних сіл”, вітали один одного так: *Ми здорові, Богу дькиувати, у вас там що ліпшого чувати?* (Франко 2006, 1: 233). Як впливає з наведених висловів, привітання на зразок *Здрастуйте!* на Галичині не вживали.

Церковнослов'янізм *здравствувати* у значенні „бути здоровим, благополучно існувати” був поширеним в українській літературній мові XVI – першої половини XVII ст. (СУМ XVI-XVII, 11: 202), він здавна функціонував у ролі привітання на Східній Україні; це відбивають зокрема байки та філософські діалоги Г. Сковороди: – *Здраст-вуй, господин пѣвчий*, – сказав ему. – *Здраствуй и ты, господин Со-ловей*, – отвечал ему певчій; Друг. <...> *Здравствуйте!; Ермолай. Бог помочь!* <...> – *Афанасій. Здравствуй, друг!* (Сковорода 1972, 1: 129, 163, 328). Етикетна формула *Желаю здравствовать* <...> із байки

Г. Сковороди „Оленица і кабан” (Сковорода 1972, 1: 127) також належить до книжних староукраїнських. Вона засвідчена зокрема в документах Львівського Ставропігійського братства наприкінці XVI ст. (СУМ XVI – XVII, 9: 139).

За свідченням І. Франка, на Галичині побутовували усталені вислови-привітання для різних життєвих ситуацій. Письменник наводить зокрема „привитанє, коли хтось здибається з чоловіком, який недавно їздив куди-будь, не конче в гостину”: *Жук гостювали?* (Франко 2006, 1: 620).

На жаль, паремії не відбивають книжних етикетних формул, наведених у діалогах Г. Сковороди, – зокрема широко відомого в християнській практиці звороту з побажанням душевного миру (спокою): *Наеман. <...> Мир тебѣ!* (Сковорода 1972, 1: 263); *Сабаиш. О возлюбленный Фридрих! Мир да будет тебѣ! Радуйся во Господѣ!*; *Сабаиш. Мир же тебѣ, возлюбленный мой Немес!* (Сковорода 1972, 2: 120, 124). Саме це привітання використовував видатний філософ у своїх листах, написаних по-староукраїнськи: *Мир тебѣ, муже божественных желаній! Любезный друже и брате во Христѣ, Іякове! Да будет мир Божій в сердцѣ твоєм и в тѣлѣ!*; *Возлюбленный друже Георгій Георгиевич! Мир сердцу твоєму и дому!* (Сковорода 1972, 2: 356, 366, 410).

Не було прийнятим у народі в XIX ст. й улюблене привітання Г. Сковороди, яке яскраво відображало його філософську сутність і сприйняття ним світу, – побажання радіти. У діалозі „Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни” натрапляємо на такий діалог:

Лонгин. Дай Бог радоваться!

Григорій. О, любезная душа! Кой дух научил тебя так витаться? Благодарим тебѣ за сіє поздравленіє.

Іяков. Так виталися всегда древніе христіанѣ (Сковорода 1972, 1: 335).

Саме так починав свої листи до друзів Г. Сковорода, закликаючи їх радіти: *Любезная душа моя! Радуйся, веселись, держай, мир тебѣ да будет ввѣ!*; *Друже Іякове, радуйся во Господѣ!*; *Любезный во Христѣ отче и брате и друже Іякове! Веселися во Господѣ!*; *Любезный отче, и друже, и брате Іякове! Радуйся со всею нашею братією!*; *Возлюбленный друже Іякове! Радуйся во Господѣ!* (Сковорода 1972, 2:

355, 369, 370, 375). *Радуйся* – давня форма наказового способу 2-ї особи однини дієслова *радуватися*, поширена в народі й у післясковородинські часи. Порівняймо записану М. Номисом паремію *Не радуйся чужому лихові* (Номис 1993: 138) чи рядки *Ой радуйся, земле, Син Божий народився*, які ми співаємо й нині.

Етикетні формули прощання, наведені у збірці М. Номиса, також спираються на глибоку традицію: *Покорно дякувать / спасибі благодарствую; Спасибі! / Спаси біг!; Спасибі Богу, усім святим, а вам – за хліб за сіль* (Номис 1993: 529) тощо. Упорядник навів із покликанням на „старий збірник” (пояснивши в передмові, що це рукопис початку XIX ст.) і вже архаїчну, очевидно, для другої половини XIX ст. форму подяки *Велик спасибог* (Номис 1993: 529). На варіанти *спасибі, спасибіг, спасибу* натрапляємо у словнику Б. Грінченка (СУМ-4, 4: 173).

На подяку, за свідченням паремій із розгляданої збірки, відповідали: *Ні за що! / Богу дякуйте! / Дякуйте Господеві! / Спасибі й вам! Дай, Боже, здоров'я за ваше приятельство!* (Номис 1993: 531) тощо. За спостереженням упорядника, якщо господар відказував на подяку *Богу дякуйте*, то той, хто дякував, говорив *Що Богу, то Богу, а що людям, то людям* (Номис 1993: 531).

На Галичині поширеною була формула подяки *Спасибіг вам!* (Франко 2006, 3: 205). Укладач „Галицько-руських народних приповідок” навів і мало зрозумілий сучасному українцеві вислів *Меш мати простибіг*, пояснюючи його так: „Формула подякування за вчинене добро, в значіню: будеш мати ласку Божу, Бог тобі відплатить” (Франко 2006, 2: 805).

Зібраний письменником матеріал засвідчує, що в галичан та кож було чимало усталених висловів-подяк на різні випадки життя. І. Франко наводить формули, якими „гості дякують господарям, коли ті припрошують їх, щоб „гостилися”, тобто щоб їли та пили за столом”: *Гостимо сі з ласки Божої і з вашого стараньи*; „гості дякують за запросини – зайти до чиеїсь хати”: *Най все добре гостит у вашім дому* (Франко 2006, 1: 620).

На Галичині побутувало й чимало жартівливих подяк: *Дякувати Богу та й міні, а господарови й господини ні* (коментар І. Франка: „Жартливо дякує піднапилий гість”); *Дякувати вам за вчерашні підпеньки* (коментар упорядника: „Жартлива подяка за якусь дрібну,

зайву річ”); *Декувати за обід, жи сі наїв дармоїд* (коментар І. Франка: „Говорить припадковий гість, устаючи від обіду”); *Декувати красно, аби і твоє обросло* (коментар письменника: „Жартлива подяка при почастунку”); *Дякую вам, але не за того, щосьте грали, але щосьте вже перестали* (коментар І. Франка: „Говорять кепському музикантові”) (Франко 2006, 2: 115) тощо.

Жартівливі вислови-подяки наводить у своїй збірці й М. Номис: *Нема звідкіль, нема за що* із коментарем „жарт на подяку”; *Спасибі ні за що, дай, Боже, ніччим оддячить* із поясненням „жартують, дякуючи на хліб-сіль, – звісно, у своїх абощо”; *Спасибі за рибу, а за раки нема дяки*; *Спасибі за обід, що наївся дармоїд* та ін. подібні, а також *Благодареники за вареники* (Номис 1993: 530, 531) тощо.

Наведена вище зі збірки М. Номиса форма *благодарствую*, якої нині немає в українській літературній мові і яка може сучасному українцеві видаватися росіянізмом, насправді спирається на староукраїнську книжну традицію. Так зокрема висловлював свою вдячність співрозмовнику один із персонажів діалогів Г. Сковороди: *Лука. <...> Благодарствую, что ты мнѣ мене найшол* (Сковорода 1972, 1: 160).

Оказіоналізм *благодареники* із записаної М. Номисом паремії *Благодареники за вареники* мотивований дієсловом *благодарити* і створений за зразком *вареники*. *Благодарити* мало тривалу традицію вживання в староукраїнській літературній мові. Так, у діалогах Г. Сковороди засвідчено конструкції *благодарити* + знахідний відмінок: *Душа. <...> Благодарю тя, отче небесный, за его* (Сковорода 1972, 2: 142) або *благодарити* + давальний відмінок: *Фарра. Велми благодарю тебѣ за сію ризу; Любезный друг! Благодарю вам, что подали мнѣ случай к благодѣнію* (Сковорода 1972, 2: 278, 308). Українські тексти XVI – першої половини XVII ст. за відсутності дієслова *благодарствовать* засвідчують церковнослов’янізм *благодарственный* як синонім до *благодарный*, а також похідне *благодарство* „подяка, вдячність”. Церковнослов’янізм *благодарити* наявний у цих текстах у поєднанні з додатком у знахідному відмінку (СУМ XVI – XVII, 2: 97). Наведена вище нетипова конструкція *благодарити* + давальний відмінок, використана Г. Сковородою, виникла, імовірно, унаслідок інтерференції, спричиненої вживаною і в попередній літературно-писемній традиції

(СУМ XVI – XVII, 9: 28), і в народному мовленні етикетною формулою *дякувати* + давальний відмінок: *дякувати тобі, дякувати вам*.

За свідченням словника Б. Грінченка, при прощанні, як і при привітанні, також бажали здоров'я: *Бувай здоров! Бувайте здорові!* (СУМ-4, 2: 146). Цю етикетну формулу відбито й у збірці М. Номиса: *Бувайте здорови!* (коментар М. Номиса: „прощаєцця”); *Здорові будьте и нас не забудьте <...>* (Номис 1993: 521). На Галичині зі знайомими прощалися так: *Аби-сте здорові, та й худоба аби миром, та й на Бога надія* (коментар І. Франка: „Розширена формула прощання знайомих”) (Франко 2006, 2: 230). Гостям при розставанні бажали: *В добрім здоровлю тривайте!* (коментар укладача: „Приговорюють, прощаючи гостей”); *Оставайте при добрім здоровю!; Будте здрави! З Богом ходте!* (коментар І. Франка: „Лемківське прощанє на дорогу”) (Франко 2006, 2: 231, 234-235). За свідченням письменника, той, хто „під ніч виходить із чужої хати, в якій гостив”, прощався словами *Здорові почувите* (Франко 2006, 2: 231-232).

На Галичині побутували й жартівливі формули прощання: *Бувай здоров, коли-сь змолв* (коментар І. Франка: „Зробивши що було треба, я відходжу. Жартлива формула прощання”); *Бувайте здорови, коли-сте змололи / Йдіт здорові, колисти змололи* (коментар укладача: „Жартлива формула прощання з такими, що, побалакавши, розходяться”); *Будьте здорові, майте ся гаразд; що вам забракне, вдайте ся до нас / ... то си купіт* (коментар письменника: „Жартливі прощання до чоловіка, що відходить геть”); *Будьте здорові, тепло сі держіт!* (коментар І. Франка: „Жартливе прощанє відходячому”) (Франко 2006, 2: 231).

Напевно, менш поширеними в народі були наведені у словнику Б. Грінченка етикетні формули *Прощавай! Прощай! Прощайте!* (СУМ-4, 3: 492), оскільки вони не відбиті у збірках розглядааних паремій. Можливо, вони сприймалися як книжні. Ці формули наявні зокрема у філософських діалогах Г. Сковороди: *Еродій. Прощайте, мати; Сабаш. Прощайте, ваше благородіє!* (Сковорода 1972, 2: 117, 121). Натрапляємо на них і в діалогах персонажів „Енеїди” І. Котляревського: *Прощай же, сизий голубочок! Бо вже стає надворі світ; Прощай, дитя, прощай, синочок!..* (Котляревський 1989: 42).

Традиційними для українців формулами вибачення були *Пробачте! Вибачте! Вибачайте! Прошу вибачити / пробачити!* У збірці М. Номиса зафіксовано зокрема *Ну, прошу вибачить, пробачте, гості мої: не скупость, така спроможность / Вибачайте, добрі люде!* і жартівливе *Їжте, умочайте, на друге вибачайте / Їжте, гостоньку, пийте, мачайте, а рештою вибачайте* (Номис 1993: 528).

За свідченням І. Франка, формулою „перепросин у розмові” була *Пробачте ми, чесні люди!* (Франко 2006, 2: 798). Укладач „Галицько-руських народних приповідок” спостеріг, що в галичан було прийнято перепрошувати за „якесь неподобне, грубе слово”, і навів такі вислови-вибачення: *Вибачте ми сесе слово / на тім слові; Вибачьийте, що так скажу; Вибачьийте яко гречні* (Франко 2006, 1: 227). Звертаємо увагу на те, що *пробачити, вибачити* на Галичині послідовно вживали з давальним відмінком. У зібраних І. Франком приповідках наявний прикметник *вибачний*: *Будьте вибачні, що сі так стало*; цей вислів письменник прокоментував так: „Формула перепросин, коли чоловік не зробив чогось, що мав зробити, не додержав слова тощо” (Франко 2006, 1: 227).

Не засвідчено в пареміях формули вибачення *простіть мені*, яка відповідає українській граматичній моделі *простити* + давальний відмінок (а не знахідний, як у російській мові). Ця книжна конструкція була притаманна діалогам Г. Сковороди: *Варсава. Прости мнѣ, друже и враже мой; Немес. <...> Простите мнѣ! <...> Прошу паки простите мнѣ <...>* (Сковорода 1972, 2: 87, 126).

Висновки

Паремії з розглянутих збірок Матвія Номиса й Івана Франка відображають особливості комунікативної поведінки українців XIX ст., зокрема специфіку мовного оформлення привітання, вибачення, прощання, подяки в різних життєвих ситуаціях. Чимало з розглядаєних мовних засобів перейшло і в сучасну українську літературну мову, проте частина етикетних висловів залишилася явищем історії української мови. Хоча сучасними мовцями окремі елементи

тогочасного мовного етикету можуть сприйматися як російські (оскільки функціонують нині в сучасній російській мові), насправді вони були поширеними в українській мові XVI – першої половини XVII ст. (задовго до приєднання України до Росії), становили органічний компонент мовної картини світу тогочасних українців. Ми лише окреслили деякі аспекти важливої лінгвістичної проблеми, докладніше вивчення якої проллє світло на історію комунікативної поведінки українців.

Джерела / Sources

- Франко І., др. (зібрав, упоряд. і пояснив), *Галицько-руські народні приповідки, у 3 т.*, Київ 2006. [Franko І., dr. (zibrav, uporád. i poásniv), *Galic'ko'-rus'ki narodni priповідki u 3-oh t.*, Kіiv 2006.]
- Котляревський І., *Енеїда*, Київ 1989. [Kotlârevs'kij І., *Eneïda*, Kіiv 1989.]
- Сковорода Г., *Повне зібрання творів, у 2 т.*, гол. редкол. В. Шинкарук, Київ 1972. [Skovoroda H., *Povne zibrannâ tvoriv, u 2 t.*, gol. redkol. V. Šinkaruk, Kіiv 1972.]
- СУМ-4 – *Словарь української мови, у 4 т.*, упоряд. Б. Грінченко, Київ 1996-1997. *Slovar' ukrâïns'koï movi, u 4 t.*, uporád. B. Grîčenko, Kіiv 1996-1997.
- СУМ XVI – XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, відп. ред. Д. Гринчишин, Львів 1994-2017, вип. 1-17. [SUM XVI – XVII – *Slovník ukrâïns'koï movi XVI – peršoi polovini XVII st.*, відп. ред. D. Grinčišin, L'viv 1994-2017, vip. 1-17.]
- Номис М. (уклав), *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, Київ 1993. [Ukrâïns'ki prikazki, prislivâ i take inše, uklav M. Nomis, Kіiv 1993.]

Література / References

- Богдан С., *Мовний етикет українців: традиції і сучасність*, Київ 1998. [Bogdan S., *Movnij etiket ukrâïnciv: tradiciji i sučasnist'*, Kyiv 1998.]
- Богдан С., *Мовноетикетні одиниці як елемент індивідуального стилю Володимира Свідзинського* [в:] *Творчість Володимира Свідзинського*, Луцьк 2003а, с. 159-167. [Bogdan S., *Movnoetiketni odinici âk element individual'no-go stilû Volodimira Svidzins'kogo* [v:] *Tvorčist' Volodimira Svidzins'kogo*, Luc'k 2003а, s.159-167.]

- Богдан С., *Стереотипи мовної поведінки Шевченка в його епістолярії: звертальні й прошальні формули* [в:] „Шевченкознавчі студії”, зб. наук. праць, вип. 5, Київ 2003б, с. 210-216. [Bogdan S., *Stereotipi movnoï povedinki Ševčenka v ôgo epistolâriï: zvertal’ni j prošaľ’ni formuli* [v:] „Ševčenkoznavčî studii”, zb. nauk. prac’, vip. 5, Kiïv 2003b, s. 210-216.]
- Журавльова Н., *Мовний етикет української епістолярії*, Запоріжжя 2002. [Žuravlôva N., *Movnij etiket ukraïns’koï epistolâriï*, Zaporizžâ 2002.]
- Миронюк О., *Історія українського мовного етикету: (засоби вираження ввічливості): автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1993. [Myronûk O., *Ĭstorîâ ukraïns’kogo movnogo etiketu: (zasobi viražennâ vvîčlivosti): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk*, Kiïv 1993.]
- Миронюк О., *Історія українського мовного етикету. Звертання*, Київ 2006. [Myronûk O., *Ĭstorîâ ukraïns’kogo movnogo etiketu. Zvertannâ*, Kiïv 2006.]

Резюме

На матеріалі паремій зі збірок „Українські приказки, прислів’я і таке інше” (укладеної М. Номисом), та „Галицько-руські народні приповідки” (зібраної, упорядкованої і поясненої Іваном Франком) розглянуто специфіку комунікативної поведінки й мовного етикету українців ХІХ ст., зокрема засоби вираження привітання, прощання, вибачення, подяки в різних життєвих ситуаціях, що відбивало важливі фрагменти мовної картини світу наших предків, а також специфіку їхнього мислення й осягнення ними світу. Наведено жартівливі вислови, пов’язані з формулами мовного етикету, які засвідчують тонке почуття гумору українців. Показано, що чимало з розгляданих засобів перейшло і в сучасну українську літературну мову, проте частина етикетних висловів залишилася явищем історії української мови. Схарактеризовано питомі засоби мовного етикету в проєкції на староукраїнську літературну мову ХІ-VІІІ ст., зокрема на філософські діалоги Г. Сковороди, які репрезентують спілкування освічених українців. Доведено, що деякі етикетні елементи, які мовною свідомістю нашого сучасника не сприймаються як українські, насправді були органічною частиною мовної картини світу тогочасних українців.

Ключові слова: українська мова ХІХ ст., паремії, комунікативна поведінка, етикетні формули.

Ukrainian paroemias of the 19th century as a source of studying etiquette formulas in the communication of Ukrainians

Summary

The paper on the material of paroemias from the collections "Ukrainian proverbs, sayings, and the like" (collected by M. Nomys) and "Galician-Ukrainian folk tales" (collected, arranged and explained by Ivan Franko) considers the specifics of communicative behavior and language etiquette of Ukrainians of the 19th century, in particular the means of expressing greeting, farewell, forgiveness, gratitude in various life situations, which reflected important fragments of the linguistic picture of the world of our ancestors, as well as the specifics of their thinking and understanding of the world. There are humorous expressions related to the formulas of language etiquette, which show a fine sense of humor of Ukrainians. It is shown that many of the considered means passed to the modern Ukrainian literary language, but some of the etiquette expressions remained a phenomenon in the history of the Ukrainian language. The specific means of language etiquette are characterized in projection onto the Old Ukrainian literary language of the 16th – 18th centuries, in particular on the philosophical dialogues of H. Skovoroda, which represent the communication of educated Ukrainians. It has been proved that some etiquette elements, which are not perceived as Ukrainian by the linguistic consciousness of our contemporaries, were in fact an organic part of the linguistic picture of the world of Ukrainians of that time.

Key words: Ukrainian language of the 19th century, paroemias, communicative behavior, etiquette formulas.

Гнатюк Лідія – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, lidahnatjuk@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8318-3900>

Болгарська діаспора в Україні: лінгвокультурний вимір

Болгарська меншина, за даними останнього перепису населення (2001 р.), становить близько 0,4% від усього етнічного складу України. Українські болгари, нащадки переселенців XVIII – другої половини XIX ст., проживають в Одеській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській областях, Автономній Республіці Крим, на Закарпатті та в Києві. Завдання дослідження – розкрити витоки, становлення, сучасний стан болгарського мовного острова в Україні як місця збереження етнічної ідентичності.

Болгарський мовний острів в Україні: витоки, становлення, сучасний стан

Наявність на півдні України цілої низки сіл та селищ, мешканці яких проживають компактно та спілкуються болгарською мовою (скупністю говірок, що їх принесли з собою їхні предки з історичної батьківщини), дає підстави говорити про т. зв. „мовний острів”. Цей термін запропонував німецький лінгвіст В. Кун у 1934 р., а до болгарської діаспори в Україні застосували І. А. Стоянов та Е. П. Стоянова. Також у науковій (немовознавчій) літературі читач може зустріти назву Болгарщина щодо болгарськомовного українського примор'я.

Масові переселення болгар за часів османського завоювання Болгарії розпочалися в XIX ст., однак перші болгарські колонії утворилися в 70-х рр. XVIII ст. на території сучасної Кропивниччини. Найдавнішим мігрантським поселенням стало с. Вільшанка (болг. Олшанка) біля р. Синюхи. Його майбутні мешканці прибули з міста поблизу Сілістри (Північно-Східна Болгарія), на честь якого названо вільшанське

болгарське товариство Алфатар. Згодом з'явилися болгарські селища в Одеській області (Арса, Великий Буялик, Малий Буялик, Болград, Гюльмен, Кубей, Таш-Бунар, Чийшия та ін.), на Миколаївщині (Інгулка, Тернівка), у Криму (в Кишлаві, Балта-Чокраку, Старому Криму), в Запорізькій області (Палаузівка, Софіївка, Андрівка, Великий Калінчак, Малий Калінчак та ін.)

У місцях компактного проживання болгар їхня рідна мова була офіційною. Однак у 1871 р. ухвалено закон про зміну статусу іноземних колоністів. Цей закон, зокрема, вимагав переходу освітніх закладів етнічних меншин на російську мову викладання та мав призвести до радикального зросійщення.

Перша половина ХХ ст. відзначалася відносною лояльністю до болгарської мови, культури в УСРР та згодом УРСР. Зокрема, проголошена в 1923 р. політика „коренізації” сприяла зростанню кількості шкіл із болгарською мовою навчання, розвитку болгарськомовної періодики, художньої літератури, театру, було навіть створено т. зв. „національні райони” компактного проживання переселенців. У 1927 р. постановою Всеукраїнського Центрального виконкому та Ради народних комісарів „Про забезпечення рівності мовних прав та сприяння розвитку української культури” було визначено мовні питання, зокрема, й для нащадків болгар-переселенців – уперше за сто років болгари здобули право викладати в навчальних закладах та вести документацію своєю рідною мовою (Митков 2012: 43). Проте після утворення СРСР радянська влада швидко взяла курс на мовну та культурну асиміляцію народів, які проживали на території держави. У 1937 р. розпочалася кампанія проти видавничої продукції болгарською мовою. Водночас відбувалося розкуркулення з депортаціями до Сибіру й Уралу (Митков 2012: 49), голодомори 1932-1933 та 1946-1947 рр. удвічі скоротили чисельність населення лише однієї Бессарабії (Киссе 2006: 167); у 1944 р. болгар (разом з кримськими татарами, греками, вірменами, німцями) депортовано з Кримського півострова, проводилися й репресії щодо місцевої болгарської інтелігенції, обвинувачення в антирадянській діяльності, й усе це закономірно призвело до стагнації болгарської мови та культури в УРСР (Павленко 2021).

Зі здобуттям Україною незалежності національні меншини поновили можливість вільно та плідно користуватися рідною мовою, вивчати

її у школах, розвивати свою національну культуру, відроджувати традиції. З 1991 р. у 45 школах для 2572 р. болгарська мова була впроваджена як повноцінний навчальний предмет (Киссе 2006: 213). У 1996 р. відкрито Приморський українсько-болгарський багатoproфільний ліцей (Митков 2008: 150). А в 1996 р. на Філологічному факультеті Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова було засноване Болгарське відділення (Киссе 2006).

Консолідації українських болгар усіляко сприяли національно-культурні товариства, створені в перше десятиріччя від проголошення незалежності України – „Родолубие” (м. Бердянськ, створене 1992 р.), „Балкани” (м. Мелітополь, 1994 р.), „Родолубие” (нині носить ім'я проф. Івана Стоянова, м. Київ, 1994), „Дружба” (с. Ботієве Запорізької області, 1994 р.), Кримське республіканське болгарське товариство „Паисий Хилендарскі” (м. Керч, 1995 р., нині локалізоване в Сімферополі), „Роднина” (м. Запоріжжя, 1996 р.), „Алфатар” (сmt Вільшанка Кіровоградської області, 1999 р.), „Хан Аспарух” (м. Болград Одеської області, 1999 р.), „Св. св. Кирил и Методий” (м. Запоріжжя, 2000 р.), „Света София” (м. Ізмаїл Одеської області, 2001 р. та ін.). В Одесі в 1993 р. було засноване найпотужніше товариство – Асоціацію болгар України, а у 2009 р. – болгарський молодіжний клуб „Актив”. Становленнями болгарських національно-культурних товариств та за сприяння Генерального Консульства Болгарії в Одесі 1998 р. створено болгарську бібліотеку, названу на честь видатного болгарського письменника Івана Вазова.

Надзвичайно важливу роль у сталій підтримці європейської мовної політики відігравали та відіграють періодичні видання. Адже матеріали, що публікуються в них, відображають актуальний стан болгарської діаспори в соціальному, лінгвальному, культурно-мистецькому та інших планах. Публікації дозволяють відстежувати й рівень опрацювання питань, безпосередньо пов'язаних із болгарськими переселенцями України.

Крім того, періодичні видання, які друкуються та розповсюджуються в Україні мовами національних меншин, сприяють формуванню етнічної тожсамості, посилюють ментальний зв'язок із метрополією та водночас допомагають читачам почуватися гідними, повноправними громадянами України. Одне з перших періодичних видань, що

виходили друком на українських землях, – газета „Българска мисъл”, започаткована 1907 р. в Одесі та присвячена актуальним політичним питанням, насамперед, проблемам болгарської меншини в Російській імперії (Стоянов 2002: 205-206).

Болгарська мова в регіональній періодиці виконує важливу об’єднавчу функцію. Представники старшого покоління, наприклад, сприймали одеську газету „Роден край” (виходить друком з 1989 р.) як можливість заочної інформаційно-культурної комунікації українських болгар-переселенців із Болгарією та інших регіонами України, де проживають одноплемінники. На уроках болгарської мови у школах із компактним проживанням національних меншин матеріали газети „Роден край” часто стають підмогою при розробленні святкових сценаріїв, підготовці доповідей. Кожен номер газети містить зображення провідників болгарської нації – родоначальників сучасної слов’янської писемності святих Костянтина-Кирила та Мефодія, а також Паїсія Хілендарського, автора „Історії слов’яноболгарської” 1762 р., у якій лунає заклик до співвітчизників – знати свій рід та мову, не соромитися називати себе болгарами.

Періодичні видання фіксували й нині фіксують набуток болгарської етнічної громади на науковій ниві. Учені, так чи інакше пов’язані з болгаристикою, раз у раз оприлюднюють різноспрямовані дослідження з історії, літературознавства, мовознавства, фольклористики й етнології у таких джерелах, як „Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова” (серія філологічних наук), „Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту”, „Мова: науково-теоретичний часопис з мовознавства”, у журналі „Мовознавство” НАН України, у щорічнику „Компаративні дослідження слов’янських мов і літератур”, у педагогічному часописі „Наша школа” та ін. Мовному питанню болгар України повністю присвячено тематику збірника „Одеська болгаристика” та періодичних словників „Българските говори в Украйна”.

Розвиток наукової та масової періодики, відкритої до публікування матеріалів на болгарську тематику, функціонування національно-культурних товариств у різних регіонах України всіляко сприяють статусу болгарського етномовного анклаву як важливої мовно- й культурознавчої проблеми, варті ґрунтовних філологічних досліджень.

Дослідження болгарського мовного острова: напрями та проблеми

Болгарська діаспора віддавна є об'єктом різногалузевих студій. Основоположними для болгарського етнокulturознавства стали праці А. Скальковського „Болгарські колонії в Бессарабії та Новоросійському краї” (1848), В. Лобачевського „Літопис парафії села Вільшанки святого Івана Милостивого церкви” (1875), О. Музиченка „Спостереження над народною творчістю кримських болгар” (1902), М. Державіна „Болгарські колонії в Росії” (1914) та ін. У цих студіях висвітлено не лише етнографічні особливості перших кількох поколінь болгарських переселенців, а й деякі риси національного характеру, що їх дослідникам вдалося спостерегти, спілкуючись із представниками болгарської громади.

Історико-краєзнавчі дослідження І. Андрющенко, В. Добрева, В. Мільчева, Н. Стрежевої, А. Кіссе, документальні фільми А. Колева, Т. Станевої, проєкт Б. Логвиненка „Ukrainian”, проєкт А. Терзівець „Голос болгар” тощо дозволяють сформувати уявлення про болгарську діаспору впродовж усього її становлення та натеper.

До наукових доробків, присвячених мовному питанню, належать монографії І. Стоянова, Е. Стоянової, В. Колесник, статті С. Георгієвої, С. Топалової, М. Парзулової, Н. Гончар та інших українських і болгарських учених. Так, Е. Стоянова у своєму дослідженні класифікувала різновиди болгарського ідіому в Україні – урбанолекти (говірки в районних центрах), регіолекти (бессарабське й таврійське койне) та соціолект болгарської місцевої інтелігенції. Авторка детально розглянула лексичні та граматичні особливості болгарських говірок України й оцінила мовну політику болгарськомовних видань, як „Роден край” і „Украина: българско обозрение” (Стоянова 2003: 119-126). Семантичну специфіку болгарської лексики поза межами метрополії на сучасному етапі та історію появи й формування болгарських і запозичених номенів у мові українських болгар досліджувала В. Колесник. Серед розвідок, важливих не лише для болгарської, а й української діалектології та історії мови – еволюція семантики слів грецького походження, які активно функціонують у говірці болгар – мешканців найстарішого болгарського селища в Україні (Колесник 2000: 93-99).

У 1998, символічно на честь визволення Болгарії від османського іґа, в Одесі відбулася міжнародна конференція, на якій учена виступила з пропозицією створення етнолінгвістичного атласу болгарської діаспори в Україні.

Аксіологічний аналіз болгарського мовосвіту крізь призму усної народної творчості – болгарська етнолінгвофольклористика, – може прислужитися етнолінгвістичним та етнопсихологічним студіям у плані тлумачення звичних, пересічних на перший погляд понять як маркерів болгарського національного „я”, колективного життєвого кредо, у плані мовного впорядкування світу.

Дослідники часто нехтують важливим лінгвістичним матеріалом – унікальною мовою усної народної творчості, вважаючи фольклорні тексти наївною колективною фантазією, далекою від реальної картини суспільства. З одного боку, це справді так, адже метафору й гіперболу, на яких ґрунтується народна пісня, не варто тлумачити буквально, ідеалізуючи або стигматизуючи етнос, що породив ці тексти. Та з іншого боку, народнопоетичний твір – це система кодів, за якими ховається внутрішній світ переселенця, відірваного від материкової Болгарії територіально, але не ментально. Народна пісня зберігає та відтворює те, що може не бути проговорене в розмовно-побутових текстах – традиції, міфи, вірування, забобони й табу, – й дещо з цього напряду пов’язане саме з етнокультурною унікальністю, з тим, що забезпечує тяглість поколінь та ментально єднає діаспору з материком.

Саме тому, прагнучи дослідити лінгвокультурну палітру українських болгар, ми вдалися до аналізу збірок болгарських народних пісень, записаних українськими й болгарськими дослідниками з другої половини ХХ ст. до наших днів: „Народни песни на българите от Украйна и Молдавска ССР” за ред. Н. Кауфмана (1982 р.) від нащадків болгар-переселенців, мешканців Одеської й Запорізької областей, „Български народни песни от Украйна и Крим” за ред. С. Цветка (2005) та „Болгарський фольклор Північного Приазов’я” за ред. О. Червенко (2012).

Мовна та культурна символіка праці в піснях українських болгар. Праця – основний чинник виживання людства, забезпечення як його матеріального добробуту, так і сталих моральних якостей. Переселившись на малопридатні для сільського господарства території

(посушливі степові райони з суворою зимою та спекотним літом), „коли роздивилися болгари довкола (...) й не знайшли тут ні садів, ні виноградників, (...) лише голий степ та безлюдність, то почали нарікати на свою долю” (Лобачевский 2013: 52), однак із часом переселенці та їхні нащадки змогли довести, що завдяки праці світ навколо здатен змінитися на краще. А. Скальковський у дослідженні, присвяченому болгарським колоніям на території Бессарабії, відзначив працелюбність болгар, високо ставив їх як чудових господарів на своїй батьківщині (Скальковский 1848: 36, 60, 86, 90), працюючих і багатих (Скальковский 1848: 62), називав добрими хліборобами та виноробами (Скальковский 1848: 61).

Фольклорні тексти не лише оспівують трударів, здатних на самопожертву, а й наповнюють особливою лінгвокультурною символікою традиційні види господарської діяльності. Більшість їх натеper зникла або зазнала трансформації, але інформанти, від яких дослідники записували пісні, чули про ці заняття від старших поколінь.

Чи не найбільша кількість пісень, що їх виконують нащадки болгар-переселенців в Україні, пов’язана з хліборобською працею: *сяла й баба прусо „сяла баба прусо”* (Червенко 2012: 103), *на нива отишла „на ниву пішла”* (Кауфман 1982: 246), *цял ден Пена снопи женила „цілий день Пена снопи жала”* (Червенко 2012: 93), *биволи в каруца впрегнали „буйволів у віз запрягли”* (Кауфман 1982: 246). Працю на землі подають як надійну запоруку багатства: в одній з пісень, наприклад, герой розповідає, як став заможним господарем. За його словами, сини рано привчилися до роботи й озолотили свого батька: *купих им рала писани, купих им руси биволи, в честом ги поли заведях, да йорат черни угари, да прѣскаат жѣлта пшеница* „я купив їм білих буйволів, у чисте поле завів, щоб орали чорні ріллі, засівали жовту пшеницю” (Кауфман 1982: 234).

Хліборобство постає як очищення від лихого минулого, як робота, що має перетворити на святого навіть розбійника: *сину, остави тувизи пусто хайдутство (...) та купи лиси бивули, (...) и зєми рало на раму, (...) черни югарє да юрєш, и жѣрто жито да сѣєш* „сину, облиш це кляте розбишацтво, купи рудих буйволів, закинь рало на плече, ори чорні ріллі, засівай жовте жито” (Цветко 2005: 39).

Проте народна мудрість застерігає й від фанатизму в праці, надто коли немає кому допомогти. В одній з пісень молода жінка заклалася

з турками, що або зможе самотужки вижати ниву, яку орали три дні трьома плугами, або ж турки заберуть її в полон. Маринка рано-вранці вирушила на ниву з немовлям і *слънцето трепти, заюда, Маринке ниве дужнала, дужнала и снопи забрала, (...) ем я бързала да иде крава да дои*. („сонце тремтить, заходячи, Маринка ниву дожала і скирти зібрала, та поспішила йти з поля корову доїти”). Замучена важкою роботою в жахливу спеку, жінка забула забрати з поля свого маленького сина, і його розірвали вовки (Цветко 2005: 51-52). Проте в цьому сюжеті є доволі зрозуміла метафора: або ти працюєш на себе, свою родину, рід, або будеш поглинений (усунений) ворогом, станеш його рабом.

Згадано в піснях і виноградарство, яке активно практикували болгари-переселенці в причорноморських та приазовських степах: *Садила й мума край море лозе* „Садила дівчина біля моря виноград” (Червенко 2012: 57). Нині болгари в Україні також охоче вирощують виноград і відзначають 14 лютого *Трифон Зарезан* – свято на честь виноградарів і виноробства.

Значне місце у фольклорному ерголексиконі болгар-переселенців посідає лексика прядіння й ткацтва: *Донка на порти стуяши, бяла куприна придяши* „Донка на воротах сиділа, білий шовк пряла” (Червенко 2012: 64), *Тъкала й Донка пристялки* „Ткала Донка фартухи” (Червенко 2012: 88). За давніми уявленнями, ткати людину навчив сам Бог (СД 2012: 278), ткацтво символізувало творення життєвого шляху, впорядкування хаосу за допомогою людських рук (СД 2012: 278).

Не так часто, порівняно з іншими трудовими процесами, в піснях згадують приготування їжі. Героїні, рідше герої готують обов'язково щось автентичне, болгарське: *Да направи зельника* (Червенко 2012: 103). „Щоб приготувати пиріг з капустою”, *Разтучи ми тънки милинки* „Розкачай мені тоненько тісто на мілінки” (Червенко 2012: 45). *Милинки* – це кругла випічка з дріжджового тіста у вигляді з'єднаних між собою невеликих пухких кульок-пампушок. І хоча країнознавчі джерела не дають пояснень щодо цієї страви, проте ймовірно, що рум'яні *милинки* – символ Сонця, а можливо – також єдності, важливої як для малої родини (в межах оселі), так і для великої родини болгар, які мають триматися разом. *И девет тънки баници* „І дев'ять листкових пирогів із тонкого тіста” (Цветко 2005: 46) також уособлюють зв'язок із історичною батьківщиною, де *баница* – досить популярна страва.

Відчуття того, що людина перебуває в себе вдома, не останньою чергою підтримується й використанням означення „болгарський” поряд із конкретними й загальними гастронімами: *нагутви ми българска манджа* „приготуй мені болгарську страву” (Червенко 2012: 47). Саму лексему *манджа* важко назвати питомою, адже вона функціонує і в гагаузькій мові, а до болгарської, найімовірніше, запозичена з тур. *tan-ça* „їжа (переважно для тварин)”, що, своєю чергою, походить з італ. *tangiare* „їсти”. Цікаво, що термін *манджа* в метрополії переважно означає їжу взагалі, натомість нащадки болгар-переселенців у побуті називають так овочеve ragu (БЕР 2012: 645). Страви з цією назвою є в гагаузькій кухні, проте у наївній картині світу нащадків болгар-переселенців *манджа* сприймається як автентична.

Частування їжею інколи ототожнюється з любовним побаченням. Така її символіка не впливає безпосередньо з тексту, але вивести її з сюжету цілком можливо. Наприклад, у пісні, де героїня запрошує сусіда, доки чоловіка немає вдома, похваляючись: *Слатки сѣм манджи згутвила* „Я смачних наїдків наготувала” (Цветко 2005: 34).

Символьне значення їжі тісно переплітається з ритуальним. Їжа – неодмінний складник обрядів переходу, до яких належать весілля, родини, хрестини, святкування на честь перших кроків дитини тощо. За свідченням дослідників, у с. Тернівка на Миколаївщині перед весіллям родичі молодих виконують обряд *замяски на кравая* „замішування короваю”. Про те, що він має відрізнитися від звичайного, дізнаємося вже з тексту пісні, яку дівчата співають під час замішування: *С девят сита да засяим, с девят сита купринени, помежду им девят були, девят були хоро играт* „Дев’ятьма ситами засіємо, дев’ятьма ситами шовковими, поміж ними дев’ять молодичь, дев’ять молодичь хоро танцюють” (Цветко 2005: 58). У піснях, що їх виконують на *Лазаровден* (У суботу перед Вербною неділею), дівчину, яка має ось-ось вийти заміж, її товаришки – *лазарки* – запитують: *Готвяла ли си, муману, готвяла ли си? Чи ти идват, муману, гости-сватовници?* „Чи готувала ти, дівчино, чи готувала? Бо до тебе йдуть, дівчино, гості-свати” (Киссе 2006: 90). Цим наголошено, що дівчина обов’язково повинна мати вдома смачні наїдки, бо будь-якого дня її можуть посватати, а отже, молода господиня не осоромиться перед нареченим і його ріднею.

Родинне коло – центр болгарського мовосвіту. Життя кожної людини – й фізичне існування, й вісь ментального її розвитку, як відомо, починається в родині (природній чи штучно створеній) і безпосередньо пов'язане з родом, його історією та специфікою. Саме тому вивчення онтології сім'ї, її структури, еволюції було й лишається плідною нивою для гуманітарних наук.

Слов'янське мовознавство традиційно стоїть на позиції піднесення концептів „родина”, „рід” як важливого складника національної етнокультури, що потребує докладного всебічного аналізу.

Важливим внеском у дослідження слов'янської родинної лексики став болгарський словник Х. Холіолчева, М. Младенова та Л. Радевої. Аналізуючи лексику, фразеологію та паремії, які стосуються сімейних відносин, мовознавці доходять висновку про те, що родина – потужна лінгвокультурема або концепт, що заслуговує на пильну увагу. Саме тому й у словнику-довіднику „Знаки української етнокультури” В. В. Жайворонка найменування з семантикою родинної та родової спорідненості потрактовано як символи, сповнені духовних смислів (Жайворонок 2006: 500-501, 504).

Родину як етнокультурний концепт, елемент болгарської мовної картини світу розглянули у своїх дослідженнях М. Кітанова, П. Легурська, З. Барболова та ін. В полі зору болгарських етнолінгвістів перебуває мовнокультурна семантика таких доленосних подій в житті родини й роду, як народження, весілля, поховання.

Для болгар, які покинули рідну землю, прив'язаність до родини („своїх”) означала збереження власного національного „я”. Тому культ сім'ї болгарська громада підтримувала всіма можливими способами. За словами А. О. Скальковського, „болгари палко люблять сімейну єдність, тож нерідко три чи навіть чотири покоління живуть разом” (Скальковский 1848: 97), „сімейне життя і взагалі сімейні чесноти між ними свято шануються” (Скальковский 1848: 99). Розповіді етнічних болгар, що проживають в Україні – Є. Вербової та В. Добрева (Приазов'я), О. Кащи, А. Кіссе (Одещина), Х. Роглева (Закарпаття), М. Хаджийського (АР Крим) та інших про їхні родинні традиції мають величезну цінність для вивчення феномена болгарської сім'ї. У більшості зразків народнописенної творчості, збереженої дотепер, – незалежно від того, чи йдеться про родинно-

обрядову, родинно-побутову, календарно-обрядову лірику, героїчний епос, а чи про пісні міфологічного змісту, – частиною сюжету є стосунки між дружиною й чоловіком, близькими або далекими родичами.

Аналіз болгарських фольклорних текстів дозволяє виокремити цілу низку компонентів великого й багатолікого лінгвокультурного концепту „родина” та реконструювати „естетизовані стереотипи родинно-побутового спілкування” (Марфіна 2011: 101). Концепт „сім’я/родина” за даними дослідження текстів – реплік самих персонажів та наративу оповідача – містить цілу низку інших: „любов”, „кохання”, „честь”, „турбота”. Мовні портрети героїв пісні стають приводом для порушення важливих психологічно-філософських проблем взаємодії між поколіннями, поглядів на життя, самовираження.

Ми звернули увагу на андроцентричні прояви в аналізованому масиві текстів, що було, однак, нормою для традиційного патріархального суспільства. Так, у піснях, де згадано немовля, йдеться вилучно про хлопчика – *мъжка рожба* „немовля чоловічої статі; син”. Зважаючи й на поширене в болгарських новорічних побажаннях – *мъжка рожба в люлка* „сина (і жодного разу – доньки. – О. М.) в колисці”, – можна зробити висновок про те, що народження сина було важливішим; крім того, існують сюжети, де провини за відсутність синів у подружжя покладали виключно на матір та жорстоко карали її за це.

Основа болгарського традиційного шлюбу – працюватість дружини, її готовність у будь-який час догоджати чоловікові. Будь-які натяки на ухиляння від цього обов’язку доброзичливо висміювали, що видно з пісень, де жінка вдає недужу, якій важко виконувати побутову домашню роботу: *Заколи ми черна кукошка. – Ах, мъжо, болна съм* „Заріж мені чорну курку. – Ах, чоловіче, я нездужаю”, – але виявляється, що вона зовсім не хвора для розваг: *Кога видя чуздите мъжи, ох, мъжо, здрава съм* „Коли побачу чужих чоловіків, ох, чоловіче, я здорова” (Червенко 2012: 47).

Працелюбності вимагає народна мораль і від чоловіка. У „Ставай, ставай, Тодуре” недужого вдає Тодор перед своєю дружиною. Одна з пісень оповідає, як у збіднілій родині жінка змушена продавати чоловіка на базарі за *ина глава лукова и половина чеснова*

„за одну цибулину та пів часничини”. Таку низьку ціну покупці пропонують навмисне, аби підкреслити недолугість господаря, який *за ден бразда ѝубръща, за гудина дестина* „за день одну борозну оре, за рік десяток” (Цветко 2005: 87).

Доволі часто народна творчість порушує теми, що апелюють до людяності, материнської та батьківської безумовної любові. В одній родині, за сюжетом, було дев'ятеро гарних синів, а десятий Георгі вродився потворним – *Гьорги грузнику*. І мати вирішила спекатися найменшого сина і сказала йому: *Я излез, Гьорге, я излей, двурови да не ми грузиш, двурови и ѝоши порти* „Іди геть звідси, Георгі, не ганьби мені обійстя та ще й воріт” (Червенко 2012: 48). Однак щойно хлопчик покинув материнську оселю, в село прийшла чума та виморила й дев'ятьох його братів, і матір: *Да знаеш, мамо, да повниш, как са ѝ децата разделят, кой е хубав, а кой не е* „Щоб ти знала, мамо, щоб пам'ятала, як дітей розділяти – хто гарний, а хто ні” (Червенко 2012: 49).

Традиційна мораль велить виявляти почуття до своєї родини, дбаючи про неї в побуті. Жінка після смерті, ставши пташкою, турбується про сім'ю, яку лишила, допомагає по господарству, при цьому зізнається чоловікові: *яз ни съм птичка Иринка, я най съм булка Маринка, сам си ма господ проводи, да дойда да ти юбадя, в къщи къщница доведи, да ти дицата прибере, прибере, да ги юпире* „я не пташка Іринка, я твоя дружина Маринка, мене сам Господь привів, щоб я прийшла до тебе й озвалася, привела в хату господиню, щоб доглянула твоїх дітей та обіпрала” (Кауфман 1982: 193); в іншій пісні сама перетворюється на людину й піклується про дітей: *меня ма господ изпрати, сираци да ти прибера* „мене господь послав, твоїх сиріт доглянути”) (Кауфман 1982: 92).

Народнопісенний текст, отже, оприявнює закони людської моралі, на яких має триматися болгарська родина, щоб вижити та зберегти найкращі душевні якості у своїх нащадках. Порушення цієї моралі може призводити до вселюдського лиха, а її дотримання веде до безсмертя. І з огляду на те, що болгарська діаспора в Україні існує вже понад двісті років, її моральні настанови: невтомна праця, прив'язаність до родини, роду – довели свою ефективність.

Висновки

Нащадкам болгар-переселенців, які проживають нині в Україні, вдалося зберегти найважливіші етнічні маркери своєї ідентичності – мову, культуру, ритуали, цінності. Не останню роль у розвитку болгарської громади відіграло друковане слово – болгарськомовні засоби масової інформації, наукові розвідки у спеціалізованих виданнях. Та найкраще болгарська етнічна своєрідність окреслена в усній народній творчості. Народні пісні насичені вічними ціннісними орієнтирами, серед яких головними виявилися родина та праця. Сюжети пісень звеличують матір, яка навіть після смерті дбає про дітей та їхнього тата, а інколи навіть жертвує дітьми задля того, щоб не датися в полон ворогові. Фольклорні тексти висловлюють осуд лінощам, нелюбові до рідних, обіцяючи жорстоку покару тим, хто не виконує своїх обов'язків перед родом і народом. Родинна близькість та любов до праці на землі сприймаються в народній свідомості болгар як такі, без яких було б неможливим існування болгарського народу нині. Саме тому пісні з такими сюжетами найкраще зберегли свою актуальність у наш час.

Джерела / Sources

- Цветко С., *Български народни песни от Украйна и Крим*, София 2005. [Cvetko S., *Bŭlgarskî narodni pesni ot Ukrajna i Krim*, Sofiâ 2005.]
- Червенко О., *Болгарський фольклор Північного Приазов'я*, Бердянськ 2012. [Červenko O., *Bolgars'kij fol'klor Pivničnogo Priazov'â*, Berdâns'k, 2012.]
- Кауфман Н., *Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР*, у 2-х т., т. 2. София 1982. [Kaufman N., *Narodni pesni na bŭlgarite ot Ukrain'ska i Moldavska SSR*, y 2 t., t. 2, Sofiâ, 1982.]

Література / References

- БЕР – *Български етимологичен речник*, т. 3 (Крес – Минго), 2-о изд., съст.: Вл. Георгиев, Р. Бемар, ст. Илчев и др., София 2012. [*Bilgarskî etimologičen rečnik*, t. 3 (Kres – Mingo). 2-o izd. Sist. Vl. Georgiev, R. Bernar, St. İlčev i dr., Sofiâ 2012.]

- Жайворонок В. В., *Знаки української етнокультури: словник-довідник*, Київ 2006. [Žajvoronok V. V. *Znaki ukraïns'koï etnokul'turi: slovník-dovîdník*, Kïïv 2006.]
- Киссе А., *Возрождение болгар Украины*, Одесса 2006. [Kisse A. Ĭ., *Vozroždënië bolgar Ukraïni*, Odëssa 2006.]
- Колесник В. А., *Грецизмы в болгарском говоре п. Ольшанка Кировоградской области* [в:] „Слов'янський збірник”, 2000, вип. 7, 93-99 [Kolësnik V. A., *Grëczmi v bolgarskom govorë p. Ol'sanka Kirovogradskoj oblasti* [v:] *Slov'âns'kij zbirnik*, 2000, vip. 7, s. 93-99.]
- Лобачевский В. С., *Летопись прихода с. Ольшанки св. Иоанна Милостивого церкви (писанием начата в 1875 г.)* [в:] *Очерки истории, языка и культуры ольшанских болгар*, Київ 2013, с. 8-157 [Lobačëvskij V. S., *Lëtopis' prihoda sêla Ol'sanki svâtogo Ĭoanna Milostivogo cerkvi (pîsaniêm načata v 1875 godu)* [v:] *Očërki istoriï, âzika i kul'turi ol'sanskih bolgar*, Kïïv 2013, s. 8-157.]
- Марфіна Ж., „Мати моя, мати, порадице в хаті...” (архетип мати в усній народній творчості) [в:] „Культура слова”, 2011, вип. 75, с 101-106. [Marfina Ž., „Mati moâ, mati, poradnice v hati...” (arhetip mati v usnij narodnij tvorčosti) [v:] *Kul'tura slova*, 2011, vip. 75, s. 101-106.]
- Митков В., *Болгары в Таврии: 150 лет истории*, Запорожье 2012. [Mitkov V., *Bolgari v Tavrii: 150 lët istoriï*, Zaporoz'ë 2012.]
- Митков В., *Българите на Запорожка земя: страници от историята и културата*, Запорожье 2008. [Mitkov V., *Bilgarite na zaporožka zemâ: stranici ot istoriâta i kulturata*, Zaporoz'ë 2008.]
- Павленко В., *Болгары в Україні* [в:] *Енциклопедія Історії України* [Pavlenko V., *Bolgari v Ukraïni* [v:] *Entsyklopediâ istoriï Ukraïni*], [http:// www.history.org.ua/?termin=Bolhary_Ukraini](http://www.history.org.ua/?termin=Bolhary_Ukraini), [16.10.2021]
- СД – *Славянские древности: этнолингвистический словарь*, в 5 т., т. 5, Москва, 2012. [Slavânskië drëvnosti: etnolingvističëskij slovar': v 5 t., t. 5, Moskva 2012.]
- Скальковский А., *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийской крае : статистический очерк А. Скальковского*, Одесса 1848. [Skal'kovski A. A., *Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossijskom kraë. Statističeskij očerk A. Skal'kovskogo*, Odessa 1848.]
- Стоянов І., Стоянова Е., Дадіверін І., *Мова болгар України в її усній та писемній формі*, Одеса 2002. [Stoânov I., Stoânova E., Dadiverin I., *Mova bolgar Ukraïni v її usnij ta pysemnij formi*, Odesa 2002.]
- Стоянова Е. П., *Соціофункціональна стратифікація болгарського ідіому в Україні* [в:] „Мовознавство”, 2003, №2-3, с. 119-126. [Stoânova E. P., *Sociofunkcional'na stratifikaciâ bolgars'koho idiomu v Ukraïni* [v:] „Movoznavstvo”, nr 2-3, s. 119-126.]

Резюме

Болгарська етнічна спільнота існує в Україні з другої половини XVIII ст. Нащадки болгар-переселенців нині проживають в Одеській, Запорізькій, Миколаївській, Кіровоградській областях та в Автономній Республіці Крим.

Перебуваючи у багатомовному й багатокультурному оточенні, болгари, однак, змогли зберегти свою етнічну тожсамість. Після здобуття Україною незалежності болгарська національна меншина отримала найширші можливості щодо використання своєї рідної мови в засобах масової інформації, науковій літературі. Істотно посилився інтерес до болгаристики в Україні, свідченням чого стало активне публікування у фахових періодичних виданнях статей, присвячених лексичі, граматиці й лінгвокультурному потенціалу болгарських говірок на українських територіях.

Лінгвофольклористичні дослідження, об'єктом яких є болгарський мовний острів, дозволяють крізь призму народних пісень реконструювати систему цінностей, що залягли в основу світогляду болгарської етноспільноти та не випадково збереглися у фольклорних текстах дотепер. Це, зокрема, цінність родинної єдності, про яку писали ще перші дослідники болгарської громади на Півдні України, та цінність праці, завдяки якій болгарам-переселенцям вдалося вижити в суворих степових умовах та продовжити свій рід.

Ключові слова: національні меншини, болгари в Україні, лінгвокультурологія, лінгвофольклористика, народна пісня.

Bulgarian expatriate community in Ukraine: linguocultural dimension

Summary

Bulgarian ethnic community has been existing in Ukraine since the last half of the 18 c. The successors of the Bulgarians-migrants have been living in the regions of Odessa, Zaporozhe, Mykolaiv, Kirovograd and the Autonomous Republic of Crimea.

The Bulgarians could preserve their ethnic identity in the multilingual and multicultural circumstances. After Ukraine had become independent, the Bulgarian national minority got the hugest opportunities in using the mother tongue in media and scientific publications. The interest in the Bulgarian studies has increased essentially, the evidence of which is the active publishing of the scientific articles on the Bulgarian dialects in Ukraine.

Linguofolklore studies enable the reconstruction the set of values – the backbone of the Bulgarian ethnic community worldview, preserved in the folklore by the present days. These are the value of the family unity, that was the subject of writings of the first researchers of the Bulgarian community in Ukraine, and the value of the labor, thanks to which the Bulgarian migrants have survived in the severe steppes and got on with their procreation.

Key words: national minorities, Bulgarians in Ukraine, linguistic culture, linguofolklore studies, folk song.

Малаш Олександра – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, darmodej@ukr.net.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5726-5646>

Роль мови у формуванні ідентичності: на прикладі українських дітей, які зростають в Японії

За даними Міністерства юстиції Японії, станом на 2020 р. на території Японії проживало 1903 українських громадян, що становить 0,1% від усієї кількості іноземців (2,9 млн) та 2,4% від кількості європейців (79 тис). Порівняно невисока присутність українських мігрантів у структурі моноетнічного 126-мільйонного населення, монолінгвальне середовище Японії та соціально-культурні чинники японського суспільства помітно впливають на інтеграцію відносно молодшої української діаспори.

Роль мов у житті української громади в Японії все ще малодосліджена проблема. Серед нечисленних праць варто виокремити роботи Б. Павлія (Pavliu 2019, 2020) про багатомовність українців у Японії, дослідження Ю. Дзябко та О. Квасниці (Dzyabko, Kvasnytsia 2020) про зв'язки між мовою, релігією та національною ідентичністю української громади в Японії. Разом з тим, конструювання та трансформація ідентичності українських дітей в Японії ще не ставали об'єктом аналізу. Тому дослідження присвячене розкриттю ролі мови у формуванні ідентичності української молоді, яка емігрувала до Японії в ранньому віці. Для цього потрібно проаналізувати мовну поведінку українців та їх ставлення до мов, котрими вони послуговуються, і виявити взаємозв'язок між мовою та конструюванням різних параметрів ідентичності в середовищі сім'ї, японської школи та українських недільних шкіл. Актуальність такого підходу зумовлена потребою розвитку теорії про взаємодію між мовою та ідентичностями в соціолінгвістиці.

Теоретичне підґрунтя дослідження

В основу аналізу покладено постструктуралістський підхід. За ним ідентичність постає як плюралістичне, змінне, динамічне і фрагментоване уявлення про себе та свою приналежність до певної групи, яке

піддається узгодженню та реконструюванню залежно від соціального контексту (Norton, 2000, 2013; Pavlenko, Blackledge 2004; Bucholtz, Hall 2005; Haneda 2005; Block 2006; Iwasaki 2018; Seals 2019 та ін.). У межах цього підходу мова займає ключову роль, адже „мова – це місце, де наше відчуття самості та ідентичності, чи „суб’єктивності”, конструюється і виражається” (Baxter 2016: 36). Іншими словами, ідентичність не існує поза мовою. Вона формується у процесі поліваріативного позиціонування суб’єкта всередині множинних дискурсів, і мова слугує основним засобом втілення позиціонування свого „Я” (Baxter 2016: 36). Відтак ідентичність має контекстуальний характер, оскільки індивіди вибірково активізують частини мовного репертуару, щоб виокремити той чи інший аспект свого „Я” в конкретній ситуації.

Окрім цього, плюралістичність ідентичності особи виявляється не лише в певних дискурсах, але й знаходить своє відображення в наративах як оповідях про індивідуальний досвід, у яких індивід конструює соціальну дійсність (Pavlenko, Blackledge 2004; De Fina, Georgakopoulou 2012). У формі наративу людина характеризує себе, описує свою поведінку та поведінку інших, надає значення певним подіям, а також економічним, політичним, соціокультурним та іншим чинникам, котрі формують її особистість. При цьому в кожній іншій ситуації, рефлексуючи свій життєвий досвід, індивід творить наратив, в якому може позиціонувати себе по-іншому (Pavlenko, Blackledge 2004: 19). Таким чином, в процесі комунікативного акту за допомогою використання мовних ресурсів відбувається безперервне конструювання та узгодження ідентичності людини – уже як так звана „наративна ідентичність” (див. Ricoeur 1988).

Дослідження феномену ідентичності з позицій постструктуралізму також тісно пов’язане із поняттям символічної влади. Іншими словами, здатності, котра формує і змінює організацію соціального світу, набуваючи легітимності шляхом прийняття членами суспільства домінуючих цінностей та принципів (Bourdieu 1991; Heller 1999). У контексті мови реалізація влади передбачає нерівномірний розподіл функцій мови та їх форм існування у суспільстві, а також неоднакові соціальні можливості, які ці мови можуть надавати своїм носіям. Як наслідок, носії різних мов чи форм існування можуть узгоджувати, трансформувати чи навпаки відхиляти вже сформовані ідентичності з метою доступу до символічного капіталу.

Методологія дослідження

У підрозділі представлено частину результатів соціолінгвістичного дослідницького проекту „Культурна ідентичність дітей-мігрантів і дітей, народжених в японських змішаних шлюбах, які проживають в Японії”, розпочатого у вересні 2019 р. У рамках дослідження проведено 4 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з українцями (2 чоловіків, 2 жінок) віком 15-26 років, котрі проживають в Японії з дошкільного та молодшого шкільного віку. Опитування українців здійснено впродовж квітня 2020 – вересня 2022 рр.¹ Інтерв'ю відбувалися за допомогою Facebook Messenger і тривали в середньому 60 хв. Задля уточнення деяких даних після транскрибування з респондентами було проведено додаткові контакти. Усі матеріали анонімізовано шляхом присвоєння псевдонімів (див. таб. 1).

Таблиця 1. Соціально-демографічні характеристики учасників

Ім'я	Вік	Місце народження	Місце проживання	Вік переїзду	Рід діяльності	Етнічний склад сім'ї	Мова сім'ї до переїзду	Мова сім'ї в Японії
Тарас	19	Центр-на Україна	Регіон Чюбу	11	працівник японського під-ва	українсько-японська	українська	японська українська
Петро	26	Центр-на Україна	Регіон Чюбу → регіон Канто	11	працівник японської компанії	українсько-українська	українська російська	після 7 років → українська
Анна	17	Центр-на Україна	Регіон Чюбу	1	учениця старшої школи	українсько-українська	українська російська	після 7 років → українська
Ірина	15	Південь України	Регіон Канто	6	учениця старшої школи	українсько-японська	російська	японська українська англійська

¹ Мова опитування – українська (Тарас, Петро, Анна) і японська (Ірина).

Мовна компетенція рідної мови

За результатами дослідження, усі респонденти назвали рідною мовою українську, а першою мовою, тобто мовою основного спілкування, – японську. Щоб дізнатися, наскільки учасники дослідження впевнені у своїй мовній компетенції, їм було запропоновано суб'єктивно оцінити основні чотири мовні навички з української та японської мови за 5-бальною шкалою: відмінно (5), добре (4), посередньо (3), не дуже добре (2), погано (1) (таб. 2)².

Таблиця 2. Мовна компетенція учасників

	Письмо		Читання		Слухання		Мовлення	
	Укр.	Япон.	Укр.	Япон.	Укр.	Япон.	Укр.	Япон.
Тарас	2	4	3	4	3	4	2	4
Петро	4	5	5	5	5	5	5	5
Анна	4	5	3	5	4	5	4	5
Ірина	4	5	4	5	5	5	4	5

Зважаючи на те, що інформанти змалку перебувають переважно в японськомовному середовищі, доволі очікуваним є те, що вони здебільшого оцінюють свої знання української мови нижчими, ніж японської. На думку респондентів, вони володіють японською на однаковому рівні з етнічними японцями. Тарас і Анна відповіли, що сьогодні вони відчують більшу спорідненість з японською мовою, оскільки саме японською їм значно легше висловлювати свої думки. Це свідчить про те, що їхня мовна ідентичність не повністю збігається з українською етнонаціональною спільнотою, до якої вони себе зараховують.

Свій рівень володіння українською мовою учасники дослідження переважно оцінюють як „добрий” або „посередній”. При цьому навички розуміння та читання українською мовою, які не вимагають її

² Метою дослідження не було визначити точний мовний рівень опитуваних, а лише дізнатися про їхні відчуття і ставлення щодо кожної з мов, якими вони послуговуються.

активного відтворення, а лише сприйняття на слух або ж у формі письмового тексту, переважають над рівнем мовлення та письма. Як свідчать відповіді учасників, українській мові складно конкурувати з японською. Опитувані відчують брак словникового запасу з української мови, особливо, що стосується вузької термінології суспільних і технічних сфер, яким в умовах навчання в японській школі вони не могли приділити достатньо уваги українською мовою.

Лише Петро, котрий, попри те, що впродовж підліткового віку зростав у регіоні, де практично відсутня українська громада, завдяки середовищу українсько-української сім'ї, а також спробам дистанційно навчатися за українською шкільною програмою впродовж двох років після переїзду до Японії (до свого 13-річчя), оцінює свої знання з української приблизно однаково з японською. Його сестрі Анні, яка проживає в Японії з півторарічного віку, за допомогою спілкування із членами сім'ї вдалося добре засвоїти основи розмовної української мови. Втім, за словами респондентки, ще рік тому, коли вона вирішила поїхати навчатися до України³, дівчина практично не могла читати українською. Натомість Тарасові після переїзду до Японії в умовах виховання в українсько-японській сім'ї і проживання в місцевості, де майже немає українців, не вдалося зберегти рівень рідної мови, яким він володів раніше. Що ж до Ірини, котра також зростає в українсько-японській сім'ї, то її рівень української мови вищий за середній. Своєю мовною компетенцією дівчина завдячує домашній освіті, регулярним відвідинам української недільної школи та спілкуванню з громадою.

Варто додати, що опитувані здебільшого демонструють високий когнітивний потенціал, виражений у здатності володіти кількома мовами і легко перемикатися з однієї мови на іншу. Усі опитувані зазначили, що, окрім української та японської, добре розуміють російську (попри те, що ніхто з них в Японії зараз не спілкується російською). Троє респондентів засвідчили високі знання з англійської мови, компетенція якої, за їхніми словами, наближається до української.

³ Анна навчалася впродовж року в українській школі у 10-у класі.

Аналізуючи рівень володіння українською мовою опитуваних, слід зазначити, що невисока компетенція не свідчить про послаблення етнічної та національної ідентичності респондентів. Усі опитувані демонструють високу міру усвідомлення власної приналежності до української нації та позитивним сприйняттям себе як представника етнічної групи українців у Японії. Стійкість їхньої ідентичності пов'язана не лише з рівнем компетенції рідної мови чи її реальним використанням в японському середовищі, але й відчуттям спорідненості з українцями. До прикладу, Анна пригадує своє перебування в Україні:

Я навіть, як я повернулась в Україну, я відчуваю себе: „Ну, нарешті, я як вдома”. Може, того, що там українці всі схожі на тебе. І, знаєте, навіть думки в чомусь схожі, навіть... Ну, я в Японії виросла, але все рівно я іноді відчуваю, що в мене думки або розуміння на українців схоже. Тому, коли я вернулась в Україну, я більше себе відчувала, як вдома. (Анна)

На запитання „Що для вас означає бути українцем?” Ірина відповіла: „Любити українську культуру, їжу, українців, свою батьківщину”⁴. Щодо необхідності знання рідною мови, проживаючи усе життя в іншій країні, дівчина наголосила, що „найважливіше намагатися оволодіти нею, адже соромно називати себе українцем і не знати мови своєї країни”.

Роль сім'ї у формуванні ідентичності

Основним агентом, що впливає на формуванні ідентичності індивіда, є насамперед сім'я. В умовах життя в Японії, культура якої кардинально відрізняється від України, а присутність української громади майже не помітна, наявність сім'ї та друзів, з якими діти-мігранти можуть себе уподібнювати за етнічними ознаками, відіграє надважливу роль у збереженні культурних норм і традицій. Особливо це стосується мовного виховання, яке, як правило, відбувається

⁴ Опитування Ірини відбувалося японською мовою. Цитати, перекладені автором українською мовою, були узгоджені з респонденткою.

лише в сімейному осередку та при цьому не регулюється соціальними нормами чужої країни, а обирається самостійно.

Родина Тараса є українсько-японською і відтак двомовною: з вітчимом та молодшою сестрою хлопець розмовляє, як правило, японською, а з матір'ю і зрідка з сестрою – українською. Родинні потреби українсько-української сім'ї Петра й Анни сьогодні здебільшого обслуговує українська мова. Ірина після переїзду до Японії також зростала в змішаній українсько-японській сім'ї, де сьогодні одночасно використовуються три мови: з матір'ю та молодшим братом дівчина використовує українську, з вітчимом та інколи з братом – японську, при цьому мати та вітчим між собою спілкуються англійською.

Аналізуючи мовне середовище сім'ї респондентів, варто врахувати і той факт, що деякі з родин були двомовними (послугувалися і українською, і російською) до переїзду до Японії. У випадку українців, які емігрували до Японії, де жодна з мов не використовується в побуті, батькам часто доводиться обирати лише одну мову для сімейного спілкування для того, щоб малолітні діти могли засвоїти хоча б одну мову батьків на високому рівні. За даними соціолінгвістичного дослідження з 40 українцями, які проживають в Японії, здійсненого автором упродовж 2019-2021 рр., українці для сімейного спілкування обирають, як правило, мову, яка: 1) була найбільш звичною у сім'ї до переїзду; 2) має вищу життєздатність у новому середовищі; 3) має високий соціально-економічний престиж ⁵ у новій країні; 4) відображає етнічну і/або національну ідентичність батьків. Кожен з цих критеріїв може поєднуватися з іншим.

Історія мовного виховання Тараса в Японії відображає перший та четвертий критерії: він спілкується з мамою українською мовою, хоча зауважує, що це не літературна українська мова, а швидше говір,

⁵ Як засвідчує дослідження, двомовні українці можуть надавати перевагу російській як основній мові спілкування з дитиною, тому що російськомовна спільнота демонструє вищу життєздатність в Японії: російськомовна спільнота помітно більша, ніж українськомовна, а також інституційна підтримка вивчення російської мови в Японії більш розвинута. Тому, на думку деяких українських батьків, існує більша ймовірність, що дитина легше і швидше засвоїть російську мову, аніж українську. Окрім того, володіння російською мовою може мати економічну вигоду для дитини в майбутньому.

притаманний Центральній Україні, де він народився і ріс до переїзду до Японії. Натомість мовний вибір у родині Петра й Анни, а також Ірини ілюструють випадок, коли мова сім'ї за кордоном може бути виявом національної свідомості. Так, сім'я Петра й Анна поступово перейшла лише на українську після 6-7 років перебування в Японії:

Десять до років дванадцяти-тринадцяти ми переважно спілкувалися російською мовою, потім ми перейшли на українську, і зараз в сім'ї ми розмовляємо українською. (Петро)

Я розмовляла [російською, *прим. Ю.Д.*], коли була маленька. Але, ну, якби ми вдома, ми взагалі або російську, або українську мову використовуємо, коли тільки вдома. І для мене була важко вивчити дві мови. Тому... я зараз російською не вмію розмовляти, але я майже все розумію, що кажуть. (Анна)

Як виявилось, батьки Петра й Анни усвідомили, що домінуюче використання російської мови вдома може вплинути на хибну самоідентифікацію дітей як представників російської культури, а не української. Розуміння того, що мова є одним із головних маркерів етнічної та національної ідентичності і що саме мова слугує засобом збереження етнічної ідентичності в умовах життя в чужому культурному середовищі, вплинули на подальше мовне виховання дітей лише українською мовою.

Схожа історія в Ірини, мати якої до еміграції в повсякденному спілкуванні послуговувалася переважно російською:

Десять ще вісім років тому, оскільки мама використовувала російську, то і я нею користувалася. Я не знаю, що стало приводом, але вона раптово перестала спілкуватися російською. З того часу їй не подобалося, коли я говорила російською. Мама не любить Росію. та й в мене нема особливого інтересу до російської. (Ірина)

З'ясувалося, що мати Ірини вирішила перейти на українську після того, як приєдналася до української громади в Японії та почала водити доньку до української недільної школи. Жінка пояснила:

Перехід зумовило здебільшого моє бажання, щоб діти говорили українською мовою і треба було створити для них мовне середовище, оскільки

неможливо очікувати від дітей спілкування українською, якщо ти сам нею не говориш. Також відчувала певний дисонанс, коли японці питали: „Ви звідки?“, і відповідь була: „З України“, то наступним було питання: „Якою мовою говорять в Україні?“. І тоді зовсім не хотілось згадувати російську, а навпаки – показати, що російська та українська – це зовсім різні мови⁶.

Отже, як засвідчують відповіді опитуваних, батьки-українці, як правило, прагнуть передати свою національно-культурну ідентичність та зберегти належний рівень рідної мови у їхніх дітей. Разом з тим, не зважаючи на зусилля батьків, їм це не завжди вдається. Адже знання японської мови як домінуючої мови необхідні для якомога швидшого пристосування до життя в Японії. Японська мова як більш пріоритетна в нових життєвих ситуаціях витісняє українську мову, сфера використання якої звужується, як правило, лише до сімейного спілкування.

Роль японської школи у формуванні ідентичності

Поряд з сім'єю у становленні ідентичності дітей-мігрантів вагому роль відіграє школа як один із базових інститутів соціалізації дитини, що конструює свідомість особистості. Внаслідок соціалізації в індивіда закладаються соціальні та культурні норми поведінки, притаманні для соціокультурного середовища, в якому він перебуває, та формується ідентифікація з певною соціальною і культурною групою. Школа постає потужним соціальним агентом, котрий формує цінності дітей та визначає їх візію майбутнього.

Своєю чергою школа є основним провідником державної політики щодо іммігрантів. Дослідники національних меншин Японії (Ота 2000; Shimizu, Shimizu 2001; Kanno 2004; Tokunaga 2017) зауважують, що, попри суттєву лібералізацію, інтеграція в японське соціокультурне середовище загалом та японська державна освітня політика зокрема все ж скеровані на асиміляцію меншин та стирання культурних

⁶ Цитату матері Ірини взято із вищезгаданого соціолінгвістичного дослідження „Мова та ідентичність українців, які проживають в Японії”.

кордонів шляхом обов'язкового вивчення японської мови. Міністерство освіти, культури, спорту, науки і технологій Японії (MEXT) офіційно почало розробляти стратегії мультикультурного співіснування і мультикультурної освіти, які б забезпечували збереження й розвиток культур і самобутності етнічних меншин ще у 1980-х рр. Основним напрямком роботи Міністерства у цій сфері стала, насамперед, реалізація у школах програм інструктування і підтримки вивчення японської мови та японської культури учнів двох категорій: дітей японського походження, котрі зростали за кордоном (*кікоку шіджьо*), та новоприбулих дітей-мігрантів. Той факт, що MEXT реалізує однакові навчальні методики інтеграції дітей як з японським корінням, так і з іноземним, свідчить про неготовність японської освітньої системи до реалізації політики мультикультуралізму, про яку офіційно заявлено в освітніх програмах (Tokunaga 2019). До того ж, як підкреслює Kanno (2003), у більшості японських державних шкіл не передбачено програм підтримки та збереження рідної мови чи культурних традицій учнів-іноземців, а також немає такого обов'язкового предмету, як „мультикультурна освіта”, котрий би сприяв поглибленню розуміння японських дітей, як успішно взаємодіяти з представниками різних культур.

Про те, що освітня політика орієнтована на соціокультурну гомогенізацію і досить спрощено регулює питання інтеграції дітей-іноземців у японські державні школи, свідчить і досвід українських дітей. Тарас і Петро, які емігрували до Японії в 11 років, були зараховані до японської молодшої школи без попередньої підготовки. Однак, зважаючи на те, що усі уроки проводилися виключно японською мовою, перші роки навчання в школі вони провели у ролі пасивних спостерігачів⁷. До Тараса в класі був закріплений вчитель, котрий допомагав йому освоїти японську. Натомість батькам Петра довелося найняти японського репетитора, оскільки у школі, де навчався хлопець, не було програм, які б ефективно залучали іноземних дітей до японськомовного шкільного життя. Як наслідок, Петрові, котрий після переїзду до Японії ще два роки намагався поєднувати навчання в японській школі з програмою української середньої школи, довелося покинути

⁷ В обох випадках хлопці були єдиними вихідцями з Європи у класі, де навчалися.

навчання в Україні задля ефективної соціалізації, оскільки він почувався відчужено впродовж першого року. У наративі Петра простежується зв'язок його етнічної ідентичності з психологічним станом та соціальною реалізованістю в Японії:

...Я зрозумів, що я не можу займатися тим і тим одночасно. Треба вибирати щось одне. І я вибрав для себе тоді японський шлях, бо мені треба в іншому випадку повертатися в Україну, якось жити там, коли батьки знаходилися в Японії, я подумав..., я не знайшов в цьому причини. (Петро)

У випадку дітей-іммігрантів різке входження в невідоме суспільство ставить їх перед проблемою соціальної ідентифікації, пов'язаної із усвідомленням своєї належності до нової соціальної групи (насамперед однокласників), де відбувається їхня самоактуалізація. Як зауважує дослідник української діаспори Б. Ажнюк, у підлітковому віці загострюється „антагонізм між лояльністю до етнокультурної спільноти, з одного боку, та стихійною солідарністю дитини зі своєю віковою групою, з іншого” (Ажнюк 1999: 17). Відтак, для того, щоб реконструювати своє соціальне „Я” в нових життєвих ситуаціях, дітям-мігрантам необхідно якомога швидше усвідомити правила соціального порядку й очікування, сформовані у приймаючому суспільстві. Насамперед це стосується школи.

Школа транслює учням образ суспільства, де їм відведено певні ролі, і саме школа робить цей образ реальним і доступним (Капо 2003: 287). Шкільна система, як правило, постає прообразом усього суспільного устрою. Так, Петро наголошує, що строге дотримання принципів колективізму і виконання встановлених правил є важливою умовою успішної інтеграції дітей-іноземців у японських школах. Адже усвідомлення себе як частини групи, перед якою людина повинна відчувати свій обов'язок, дотримуючись правил, є основоположною стратегією уникання конфліктів в японському соціумі:

Якщо ти хочеш жити в цьому суспільстві і відчувати, що якби до тебе гарно відносяться і що у тебе нема ніяких конфліктів з іншими людьми, тобі треба вживати саме ці правила в це суспільство. І особливо це виділяється якраз десь в середній-старшій школі. Якби тому що вчителі весь час кажуть,

що треба жити по правилах, треба робити всім однаково і якби, може, цей момент якось відчувається. (Петро)

Ірина також неодноразово згадує про те, як в школі їм постійно нагадують про необхідність дотримання засад японського соціуму:

В Японії дійсно не сприймають ні традиції іноземців, ні їх спосіб мислення. Навіть якщо в іноземців так не прийнято, тут діють тільки японські правила, які тебе змусять виконувати. <...> За кордоном ж усі вільні, унікальні, але в Японії усі обмежені правилами, усіх намагаються зробити однаковими. Тут зовсім не має індивідуальностей, усі виглядають однаково. (Ірина)

На запитання, чи подобається їй життя в Японії, дівчина додає:

Мені не дуже подобається Японія. Хоч тут смачна їжа. У мене інший спосіб мислення, не схожуся менталітетом з японцями. Японські правила занадто суворі, тому в школі мені дуже складно. Я їх не розумію. Тут у них у повсякденному житті постійно робота, робота, робота, аж дихати важко від цього. Ми дуже відрізняємося. (Ірина)

Цими твердженнями Ірина вказує на те, що в стінах японської школи дітям-іноземцям активно нав'язують пріоритети японського соціуму, і їм як помітній меншості не залишається іншого виходу, окрім як підкоритися японській більшості, тобто асимілюватися.

Водночас усвідомлення своєї аутсайдерської позиції в школі серед японської більшості, так званої „уявної спільноти”, членом якої вони ще не є (див. Kanno, Norton, 2003), лише підсилює в українцях потребу долучитися до домінуючої спільноти. Головною запорукою на цьому шляху стає володіння мовою більшості. До прикладу, на запитання „Що б ви порадили українським дітям-мігрантам, які щойно переїхали до Японії?” Петро відповів:

Намагатися якомога швидше вивчить мову, мабуть. Ну, і спостерігати за традиціями японськими. Тому що в Японії є дуже такий важливий елемент, що треба відчувати атмосферу і треба розуміти, коли щось можна казати, краще не казати. І особливо у школі бувають досить-таки критичні моменти, якщо ти... якби скажеш, що не треба було, коли не треба, то це, може, на декілька місяців негативно вплинути на ваше життя. (Петро)

Тарас зауважив, що відчув себе комфортніше в японському суспільстві приблизно в 14 років (тобто лише після трьох років перебування в Японії), коли зміг вільно спілкуватися японською. При цьому японська мова проникла у його життя настільки, що рівень компетенції української занепав, і сьогодні йому значно легше порозумітися японською. Анна також дає зрозуміти, що, незважаючи на зростання в українській сім'ї, життя у японському суспільстві, зокрема японській школі, спричинило до того, що японська мова свого часу стала для неї більш пріоритетною, аніж українська:

...ну коли я була маленька ще, то я якось більше вчила японську мову, щоб не відставати, а українську якби... я вважаю, що я вмію розмовляти, тому мені якби ну читати або писати не дуже потрібно. (Анна)

Це свідчить про те, що незнання японської мови можуть викликати негативні психологічні установки і невизначеність дітей в японському суспільстві. З огляду на це, можемо ствердити, що вплив монологічного та великою мірою монокультурного шкільного середовища впливає насамперед на трансформацію соціального та культурного „Я” українських дітей. Учасникам довелося узгоджувати систему власних ціннісних орієнтирів насамперед шляхом раціонального вибору мови на користь японської. Японська мова надала їм доступ до японського соціального капіталу у формі можливостей вибудовувати соціальні зв'язки з більшістю та брати участь в соціальних взаємодіях на рівні з японськими ровесниками. І що головне – володіння мовою „легітимної” більшості надало право бути „почутим” (див. Miller 2004), іншими словами, мати можливість репрезентувати себе в цій групі. Окрім того, через посередництво мови українці отримали право користуватися і японським культурним капіталом, зокрема освітою, культурними нормами, традиціями тощо.

Однак потрібно зауважити, що з дорослішанням на етапі становлення національного самоусвідомлення, діти-мігранти можуть переглянути своє ставлення як до рідної мови, так і до прагнення асимілюватися з більшістю. Наприклад, Анна розповідає, що усвідомлення важливості української мови як маркера її національної ідентичності відбулося вже в старшій школі, коли вона успішно засвоїла японську і англійську:

Це вже було, як я в старшу школу поступила. Я подумала: „Так, я ніколи не вивчу українську мову”, і взагалі... Ну, я тоді почала англійську мову вчити. Дуже швидко я навчилася нею володіти, ну швидше, ніж японці. І я тоді подумала: „Стоп, я вже знаю японську мову, англійську, а свою рідну українську не знаю”. І якось, ну мені це так не сподобалося. І, ну, я почала вивчати. Це було тільки десь два-три роки тому. (Анна)

У той час у Петра зміна ціннісних переконань на користь збереження української ідентичності та прийняття себе як етнічного „Іншого” відбулася на початку навчання в університеті:

Це було вже в університеті, коли я був на першому-другому курсі. Якби до цього в мене був такий час, десь три-чотири роки, коли я намагався приблизитись до японців чи стати частиною японців. Такий період був, але після цього я зрозумів, що мені буде просто некомфортно повністю злитися з японською культурою, мовою і тому я подумав, що мені ... якби я буду більше відчувати себе вільною людиною чи якби самим собою, коли я буду залишати цю українську ідентичність. (Петро)

Таким чином, у старшому підлітковому віці може відбуватися процес трансформації культурної ідентичності: індивід, усвідомивши свою етнічну і/або національну приналежність, реконструює нову ідентичність шляхом пошуку відмінностей від інших представників чужого соціокультурного середовища різними способами, зокрема за рахунок активного використання етнічної мови.

Роль українських недільних шкіл у формуванні ідентичності

Головним мотиваційним фактором у формуванні ідентичності є самоактуалізація індивіда в межах групи, до якої він належить. Відтак усвідомлення власної етнічної і національної приналежності значною мірою залежить від наявності етнічно однорідного середовища, з яким індивід може себе ототожнити. В умовах еміграції вагомий роль у створенні такого середовища відіграє етнічна громада.

Попри невелику кількість українських іммігрантів у Японії, існує дві офіційних українські організації, створених громадою: НПО

„Краяни” в місті Токіо та „Японсько-українська культурна асоціація” в місті Нагоя. З 2005 р. в Токіо функціонує українська церква – Українська православна місія св. Юди (Квасниця, Дзябко 2020 а). Окрім того, громада українців стала ініціатором створення недільних шкіл – єдиних освітніх закладів в Японії, де відбувається навчання українською мовою. Станом на 2021 р. в Японії працює три українські недільні школи, які забезпечують додаткову освіту з української мови, історії і культури на неформальному рівні: в Токіо – „Джерельце” (Квасниця, Дзябко 2020 б) (заснована у 2009) і „Хробачок” (2019), в Нагоя – „Берегиня” (2021).

Серед усіх учасників дослідження лише Ірина мала змогу змалку відвідувати недільну школу і брати участь у заходах української громади в Токіо. Не зважаючи на те, що дівчина з 6-ти років зростає у змішаній українсько-японській сім’ї і навчається у звичайній японській школі, перебування в оточенні українців сформувало чітке усвідомлення своєї національної ідентичності. У своїх наративах вона неодноразово наголошувала, що Японія і японська культура їй чужа, тому вона частіше за все знаходить друзів серед дітей українців або так званих „хафу”, народжених у змішаних шлюбах дітей:

Вони знають українську культуру і можуть розмовляти українською, тому краще мене розуміють. У нас схожі погляди, однакові думки стосовно Японії, подібні інтереси. (Ірина)

Недільна школа слугує єдиним місцем, де Ірині не потрібно узгоджувати ані соціальну, ані культурну ідентичність. Адже, на відміну від інших опитуваних, які не мали змоги в Японії спілкуватися з однолітками українського походження, у дівчини виникла унікальна можливість комунікувати з людьми, які розділяють схожий досвід життя в Японії, поза родиною і японською школою. На думку дівчини, саме завдяки українській школі вона добре володіє українською мовою. Більше того, навчання в українській школі також вплинуло на мовну поведінку дівчини, оскільки комунікація з дітьми українського походження дозволила сприймати українську мову не лише, як мову батьків, дорослих або родичів, які живуть далеко в Україні, але й як живу підліткову мову. Ірина згадує, що в школі є українські діти, котрі нещодавно приїхали до Японії і від яких вона, наприклад, вчиться

молодіжному сленгу, котрий видався їй не зрозумілим, коли вона відвідувала Україну останнього разу.

Отже, сприятливе середовище недільної школи та громади мотивує Ірину різноаспектно вдосконалювати рідну мову, поглиблювати розуміння української культури, що таким чином дозволяє стримувати мовно-культурну асиміляцію в Японії.

Висновки

Результати дослідження засвідчили, що українські діти, які зростають в Японії, загалом зберігають основні характеристики української ідентичності: усвідомлення та позитивне ставлення до приналежності до української нації, використання української мови в сім'ї, дотримання певних українських культурних традицій. Однак мовна самоідентифікація українців другого покоління є неоднозначною: вважаючи рідною мовою українську, дехто з опитуваних відчуває все ж більшу спорідненість з японською мовою. При цьому невисока компетенція української мови (здебільшого на середньому рівні) не свідчить про послаблення чи відмову від їх етнічних чи національних коренів. Навпаки – володіння українською мовою навіть на невисокому рівні полегшує процес ідентифікації за етнічною і національною ознаками та формує більш-менш стійку українську ідентичність. Окрім того, аналіз отриманих результатів виявив, що ті українці, які в Японії мають можливість перебувати в середовищі української громади і відвідувати українські недільні школи, більшою мірою виявляють поведінку протиставлення себе японській більшості, а відтак є стійкішими до мовно-культурної асиміляції.

Водночас у повсякденному житті українці послуговуються нормами та принципами, прийнятими в японському соціумі, набуваючи таким чином ознак культурної та соціальної ідентичності, наближеної до японців. Така трансформація ідентичності опитаних насамперед пов'язана з впливом практично моногенного японського суспільства, а також з освітньою політикою японських шкіл, спрямованою на гомогенізацію національних меншин за допомогою обов'язкового навчання японською мовою. З огляду на це, у випадку усіх учасників

дослідження японська мова як мова домінуючої більшості постає головним інструментом соціалізації і доступу до символічних ресурсів, якими володіють члени японського суспільства. Використання японської у більшості сфер міжособистісної і професійної комунікації, окрім сім'ї, зміщує співвідношення між мовами на користь японської. Тому українці в Японії на рівні другого покоління характеризуються здатністю до часткової мовно-культурної асиміляції.

Література / References

- Ажнюк Б. М., *Еволюція української мови в діаспорі (етно- і соціолінгвістичні аспекти)*: автореф. дис. ... д-ра філол. наук, Київ 1999. [Ažnûk B. M., *Evolûciâ ukrâins'koï movi v diaspori (etno- i sociolingvistični aspekti)*: avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk, Kîiv 1999.]
- Квасниця О., Дзябко Ю., *Без української церкви України могло й не бути сьогодні* [в:] „День”, № 127-128, 2020. [Kvasnycâ O., Dzâbko Ŭ., *Bez ukrâins'koï cerkvi Ukraïni moglo j ne buti s'ogodni* [v:] „Den”, nr 127-128, 2020], [https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/bez-ukrayinskoyi-cerkvy-ukrayiny-moglo-y-ne-but-y-sogo dni](https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/bez-ukrayinskoyi-cerkvy-ukrayiny-moglo-y-ne-but-y-sogo-dni), [10.08.2021]
- Квасниця О., Дзябко Ю., *Українське культуртрегерство в Японії* [в:] „День”, № 61-62, 2020. [Kvasnycâ O., Dzâbko Ŭ., *Ukrâinske kul'turtregerstvo v Âponii* [v:] „Den”, nr 61-62, 2020], <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ukrayinske-kulturtregerstvo-v-yaponiyi>, [10.08.2021]
- Baxter J., *Positioning language and identity: poststructuralist perspectives* [in:] *The Routledge handbook of language and identity*, ed. by S. Preece, London 2016, p. 34-49.
- Block D., *Multilingual Identities in a Global City: London Stories*, Basingstoke 2006.
- Bourdieu P., *Language and symbolic power*, Cambridge 1991.
- Bucholtz M., Hall K., *Identity and interaction: A sociocultural linguistic approach* [in:] „Discourse Studies”, vol. 7 (4-5), 2005, p. 585-614.
- De Fina A., Georgakopoulou A., *Analyzing Narrative: Discourse and Sociolinguistic Perspectives*, Cambridge 2012.
- Dzyabko Y., Kvasnytsia O., *Language, Religion and National Identity of Ukrainian People Living in Japan* [in:] „Journal of Ibaraki Christian University”, vol. 54, 2020, p. 51-65.
- Haneda M., *Investing in foreign-language writing. A study of two multicultural learners* [in:] „Journal of Language, Identity and Education”, vol. 2 (4), 2005, p. 285-300.

- Heller M., *Linguistic Minorities and Modernity: A Sociolinguistic Ethnography*, London 1999.
- Iwasaki N., „*HaĴu*” *no gakusei no nihon ryūgaku: Gengo poĴoreĴo ga shimesu aidentiti no henyō to raifu sutoĴi* [British-Japanese „half” student studying abroad in Japan: Changes in identities shown on language portraits and her life story] [in:] *Idō to kotoba* [Mobility and language], ed. by I. Kawakami, K. Miyake, N. Iwasaki, Tokyo 2018, p. 16-38.
- Kanno Y., *Imagined communities, schools and visions, and the education of bilingual students in Japan* [in:] „*Journal of Language, Identity & Education*”, vol. 2 (4), 2003, p. 285-300.
- Kanno Y., *Sending Mixed Messages: Language minority Education at a Japanese Public Elementary Schools* [in:] *Negotiation of identity in multilingual contexts*, ed. by A. Pavlenko, A. Blackledge, Clevedon 2004, p. 316-338.
- Kanno Y., Norton B., *Imagined communities and educational possibilities: Introduction* [in:] „*Journal of Language, Identity & Education*”, vol. 2 (4), 2003, p. 241-249.
- Miller J., *Identity and language use: The politics of speaking ESL in schools* [in:] *Negotiation of identity in multilingual contexts*, ed. by A. Pavlenko, A. Blackledge, Clevedon 2004, p. 290-315.
- Ministry of Justice. *Zairyū gaikokujin tōkei* [Statistics on Foreign Residents in Japan], https://www.isa.go.jp/en/policies/statistics/toukei_ichiran_touroku.html, [15.05.2021]
- Norton B., *Identity and language learning: Gender, ethnicity and educational change*, London 2000.
- Norton B., *Identity and Language Learning: Extending the Conversation*, Bristol 2013.
- Ota H., *Newcomer no kodomo to nihon no gakkou* [Newcomer children in Japanese public schools]. Tokyo 2000.
- Pavlenko A., Blackledge A., *Introduction: New Theoretical Approaches to the Study of Negotiation of Identities in Multilingual Contexts* [in:] *Negotiation of identity in multilingual contexts*, ed. by A. Pavlenko, A. Blackledge, Clevedon 2004, p. 1-33.
- Pavlyi B., *Bilinguals and multilinguals in a foreign language environment: A case study on the language use of Ukrainians in Japan* [in:] „*SKASE Journal of Theoretical Linguistics*”, vol. 17 (3), 2020, s. 78-92.
- Pavlyi B., *What languages do Ukrainians in Japan prioritize in daily life?* [in:] „*Мова і суспільство*”, nr 10, 2019, s. 91-108.
- Ricoeur P., *Time and narrative III*, translated by K. Blamey, D. Pellauer, Chicago 1988.
- Seals C. A., *Choosing a Mother Tongue: The Politics of Language and Identity in Ukraine*, Bristol 2019.

Shimizu K., Shimizu M., *Nyukama to kyoiku: Gakko bunka to esunishiti no katto o megutte* [Newcomers and education: Conflicts on school culture and ethnicity], Tokyo 2001.

Tokunaga M., *Multicultural Education in Japan* [in:] *Oxford Research Encyclopedia of Education*, <https://oxfordre.com/education/view/10.1093/acrefore/9780190264093.001.0001/acrefore-9780190264093-e-65>, [20.08.2021]

Tokunaga M., *Possibilities and constraints of immigrant in the Japanese educational system (Background paper for the 2019 Global Education Monitoring Report, UNESCO)*, https://www.jica.go.jp/jica-ri/publication/other/l75nbg000010mg5u-att/Background_Tokunaga.pdf, [20.08.2021]

Резюме

На основі аналізу досвіду чотирьох українців, які емігрували до Японії в дитячому віці, розкрито взаємозв'язок мови та формування ідентичності української молоді в умовах зростання у японському соціокультурному середовищі. Визначено роль сім'ї, японської шкільної системи та українських недільних шкіл як найвагоміших агентів впливу на конструювання та трансформації ідентичності у процесі зростання. Результати дослідження засвідчили, що українці другого покоління загалом зберігають основні характеристики української ідентичності, котра в умовах проживання у японському суспільстві формується головним чином у сім'ї. Однак державна шкільна система в Японії, в основному спрямована на соціокультурну гомогенізацію національних меншин, вагомо впливає на становлення соціальної та культурної ідентичності українців. Як наслідок, перебуваючи в помітній меншості, з прагматичних міркувань українські діти переважно переймають унормовані в японській культурі базові цінності, а також типові для японського суспільства моделі поведінки та соціальні ролі. Свою чергою японська мова як головний засіб соціальної самоактуалізації в нових життєвих ситуаціях витісняє українську мову, сфера використання котрої звужується, як правило, лише до сімейного спілкування. Окрім того, виявлено, що ті українці, які в Японії мають можливість відвідувати українські недільні школи, є стійкішими до мовно-культурної асиміляції.

Ключові слова: міграція, українські діти в Японії, рідна мова, культурна ідентичність, соціальна ідентичність, національна ідентичність, етнічна ідентичність.

The role of language in the identity formation: a case study of Ukrainian children in Japan

Summary

Based on a case study of four Ukrainians who emigrated to Japan in their early childhood, the research examines the relationship between language and identity construction of Ukrainian children raised in Japanese sociocultural environment. The role of the family, Japanese schools and Ukrainian Sunday schools as major agents of influence on identity formation is determined. On the one hand, research show that Ukrainians of the second generation demonstrate a relatively strong sense of ethnic identity that is formed mainly in the family. On the other hand, the study reveals that Japanese school education where an assimilative approach on national minorities is often taken, significantly influences their social and cultural identity of Ukrainian children who eventually conform to the values and norms established in Japanese culture and society. As a result, Japanese as the main instrument of social self-actualization in new life situations displaces Ukrainian, which is usually used only in the family domain. Moreover, the findings suggest that those Ukrainian children who were enrolled in Ukrainian Sunday schools tend to be less culturally assimilated.

Key words: migration, Ukrainian children raised in Japan, heritage language, cultural identity, social identity, national identity, ethnic identity.

Дзябко Юлія / Dzyabko Yuliya – кандидат філологічних наук, молодший доцент Ібарацького християнського університету (Японія), yuliya.dzyabko@hotmail.com.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6006-4773>

Оксана ТРУМКО
Міжнародний інститут освіти, культури
та зв'язків з діаспорою Національного університету
„Львівська політехніка”

Модель батьківства: дискурс селянської сім'ї в художніх творах І. Франка

Питання комунікації між членами сім'ї розкрито у працях багатьох мовознавців. Так, комунікацію між чоловіком та дружиною вивчали А. Гуцол, Є. Зимич, І. Осовська, Л. Солощук, О. Трумко, спілкування батьків та дітей аналізували А. Бігарі, І. Брага, Н. Захарук, К. Коротич, О. Руда та ін. Науковці описали комунікативні стратегії та тактики, мовленнєві акти, лексико-граматичні засоби, невербальні аспекти взаємодії між членами сім'ї.

Взаємодія *батьки – діти* відображена у творах І. Франка, та її зв'язок з позамовним чинником (етнічна належність сім'ї, соціальний статус сім'ї, вік дітей) представлена у низці статей О. Трумко (Митнік, Рослицька 2021: 44-48). У цьому дослідженні розглянемо комунікацію в селянській сім'ї (за етнічною належністю це українська сім'я) та з'ясуємо, як рівень її матеріального забезпечення (заможна / бідна) впливає на спілкування. Об'єктом аналізу обираємо кооперативно-спрямовану комунікацію батьків до дітей (синів). Загалом проаналізовано 51 діалог, представлений у таких творах І. Франка: „Будяки”, „Грицева шкільна наука”, „Гриць і панич”, „Два приятелі”, „3 давніх споминок моєї молодості. І. Злісний Сидір”, „Історія кожуха”, „Малий Мирон”, „Микитичів дуб”, „Петрії і Довбушуки”, „Під оборогом”, „У кузні”, „Хлопська комісія”, „Щука”, „Як Юра Шикманюк брів Черемош”.

Теоретико-методологічні аспекти аналізу

Взаємодію *батьки → діти (сини)* розглядаємо крізь призму теорії дискурсу, виокремивши набір комунікативних тактик (далі – КТ) та

мовленневих актів (далі – МА), які характеризують мовлення батьків до дітей у кооперативних ситуаціях спілкування. У дискурсі, як правило, виокремлюють два типи спілкування: кооперативне та конфліктне. Кооперативним вважають спілкування комунікантів, які мають однакове уявлення про комунікативні цілі один одного або про взаємний розподіл комунікативних ролей, і між ними встановлюються партнерські відносини (Корольов 2010: 287). Таке спілкування може бути спрямоване на аргументацію, інформативність, самопрезентацію, спонукання, ритуальність тощо.

КТ – це „визначувані комунікативною стратегією мовленнєві кроки, які у своїй цілісності дозволяють досягти основної комунікативної мети ... визначена лінія мовленнєвої поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямованої на досягнення бажаного ефекту чи запобігання ефекту небажаного” (Загнітко 4: 13). КТ на вербальному рівні репрезентує певний абстрактний стереотип, що може реалізовуватися у варіативних висловлюваннях (Шкіцька 2012: 59). Це обумовлено індивідуальними особливостями мовців і позамовним контекстом тощо. Також КТ передбачає вибір конкретних МА і мовних засобів досягнення комунікативної інтенції (Швелідзе 2021: 27). МА – елементарна мовленнева дія, яка реалізує одиничний ілюкутивний задум за допомогою синтаксичної моделі, значення якої спільно конструюється у процесі комунікативної взаємодії (Борисов 2017: 71). Саме на рівні МА висловлення оформлюється лексично та синтаксично. МА може бути виражений одним чи кількома висловленнями, тому розрізняють прості та складні мовленнєві акти (Dijk 1981: 201). Виявити лінгвістичні показники комунікативних тактик дозволяють методи конверсаційного аналізу, дискурсивного аналізу та інтент-аналізу. Елементи кількісного аналізу забезпечили підрахунок частотності КТ. Метод корелятивного аналізу залучено для встановлення зв'язку між соціальною ознакою (соціальна належність сім'ї) та мовним явищем, тобто певною КТ. Порівняльний метод допоміг з'ясувати спільні та відмінні лінгвістичні та кількісні показники взаємодії *комунікативна тактика ↔ заможна / бідна селянська сім'я*.

У попередніх дослідженнях встановлено, що у процесі комунікації батьки для висловлення кооперативності використовують тактики

виправдовування, заспокоєння, застереження, згоди, надання нової інформації, надання поради, повчання, позитивної оцінки, спонування до виконання певних дій та спонування до надання нової інформації (Трумко 2013: 8).

Селянська заможна сім'я

Мовлення батьків ілюструє низка мовленнєвих актів.

- МА пояснення, який вербалізує КТ *виправдовування*, передає у мовленні батька позитивну самооцінку та вказівку на неможливість розв'язати ситуацію, що склалася: „– ...мене серце болит, що твоя доля стане також, як і моя, низька і незначна, і если би то в моїй силі лежало, я би охотно остатній гріш видав, щоби лишень тобі ліпшої долі придбати” (Франко 14: 27). Батько не тільки пояснює причини своїх дій, щоб запобігти негативній оцінці з боку сина, а й декларує найщиріші наміри щодо нього.

- МА *застереження* виражає однойменну тактику та презентує попередження про можливу небезпеку – шкоду для здоров'я: „Так сказав Андрій [син – О. Т.] і сейчас пустився по крухих і здрухнілих цямринах лізти на дно темної пропасті. – А *осторожно, сину*, – наповідав згори отець” (Франко 14: 29).

- МА *наказу* (цей тип МА у залежності від рівня категоричності зараховуємо до засобів кооперативного або конфліктного спілкування) конкретизує КТ *застереження* в комунікативній ситуації, де батькові та сину також загрожує небезпека: „– Сину, – крикнув він, – *утікаймо, бо смерть наша!*” (Франко 14: 53).

- МА *згоди*, що вжитий для реалізації КТ *згоди*, позначає узгодження позицій батьків із позицією дітей: „– ...Якби не я, то був би сьогодні град усі поля витовк. – *Добре, синку, добре*” (Франко 22: 51).

- МА *інформування* передає КТ *надання нової інформації*, що актуалізує повідомлення невідомої інформації та озвучення своїх намірів: „– Сину мій, – зачав Петрій, коли вийшли за город, – *маю тобі тепер, на вступі твоїм в нову жизнь, оповісти деякі річі, щоби ты познакомити з долею, котра тя чекає <...> дід мій, Іван Петрій, був отаманом в Довбушевій банді, перший по Довбушу і єго повірник...*” (Франко 22: 51).

- МА *настанови* передає КТ *повчання*, яка у сімейній комунікації є засобом формування світогляду дитини відповідно до прийнятих норм: „– *Недобре малим дітям бути самим серед таких страховищ*” (Франко 22: 51).

- МА *похвали*, який забезпечує висловлення КТ *позитивної оцінки*, виражений непрямо: батько не відповідає на запитання сина („...*Вся тота переміна була для мене дивом і я дармо допитувався тата, що там таке в міху?*”), а захоплюється його цікавістю до навколишнього світу: „– *Ой ти-ти-ти!* – відповідав, усміхаючись, отець. – *Все би-с тільки хотів знати!*” (Франко 16: 435).

- МА *наказу*, який вербалізує КТ *спонукання до виконання певних дій*, характеризує мовлення матері, яка спонукає сина піти разом з нею додому. Свою позицію вона аргументує: „– *Ну, а тепер ходім до хати. Там десь татко вже з лісу вернув*” (Франко 22: 52). На використання МА *наказу* може вказувати авторська ремарка: „– *Тату, ту, бачу, якийсь чоловік конає, – крикнув, здригнувши, Андрій. – Тащи го наверх!* – повелів отець” (Франко 14: 29).

- МА *вимоги* також залучений для висловлення КТ *спонукання до виконання певних дій* та позначає мовлення батька, який спонукає сина зберегти таємницю: „– ...*присягни мені, мій сину, що ані того місяця, ані ніякого слова, котре я тобі сказав о єго тайних судьбах, не зрадиш нікому...*” (Франко 14: 56).

Зауважимо, що МА *наказу* та МА *вимоги* – це мовленнєві акти, які не передбачають відмови адресата, проте „адресант, який наказує, має певну владу над адресатом, а адресант, який вимагає, такої влади не має, але він переконаний, що в конкретному випадку, за конкретних обставин адресат повинен виконати його вимогу” (Ліпська 2013: 52-53). Підставою для розмежування цих двох мовленнєвих актів є тип відносин у сім'ї (авторитарний / демократичний) та вік дітей.

- МА *інформування* передає непрямо виражену КТ *спонукання до виконання певних дій*: батько повідомляє синові про те, що їм пора вирушати через свою готовність: „– *Пора в дорогу, Андрію! – Я готов, тату!*” (Франко 14: 26).

- МА *запитання* виражає тактику КТ *спонукання до надання нової інформації* та постає як спосіб отримати потрібну інформацію. Наприклад, батько використовує цю тактику, щоб довідатися від сина про

його спостереження: „– *Татуню, татуню! Я щось знаю. – та що таке, моя дитино?*” (Франко 15: 69) або мати хоче знати про його фізичний стан: „Надо мною нахилилися мама і прошептали: – *Що тобі, Івасику?*” (Франко 16: 445).

Батьки використовують складні мовленнєві акти, зокрема комплексні. Це комбінації головного і допоміжного МА, де головним вважається той МА у складі комплексного, на який очікується вербальна чи невербальна реакція адресата, а допоміжним – той, який слугує для головного МА обґрунтуванням (Панькова 2019: 93). КМА наказу-пояснення передає КТ заспокоєння і характеризує мовлення батька, який не тільки наказує синові припинити плакати, а й повідомляє про відсутність підстав для такої поведінки: „– *Не слухай, Івасю, не слухай, у місі нема ніякої дикої баби <...> То вітер, синку. Видиш, міх набирається вітру, а як його здусити, то дує. Ади, й я так дую!*” (Франко 21: 160). Для висловлення КТ застереження вербалізовано також КМА наказу-пояснення, де мати визначає майбутню поведінку сина та аргументує свою позицію: „– *...пам'ятай, не говори про се нікому <...> Бо всі будуть із тебе сміятися. І тоді твоя мама буде також плакати*” (Франко 22: 51). КТ спонукання до надання нової інформації може передавати КМА запинання-наказу: „Андрій не чув того, — він, здавалося, цілий затонув в погляді на того велета в воздушній висоті. – *Хлопче, чого стоїш, чому не ідеш? та говори-бо, де ся так дивиш? Чи звізди рахуєш на небі? Я ще ані одної не бачу!* – крикнув голосніше на сина Петрій, все на нього дивлячися” (Франко 14: 32). Батько не тільки розпитує сина, а й засвідчує своє бажання отримати інформацію якнайшвидше, що забезпечує наказ.

Мовні засоби: дієслова наказового способу 2-ї особи однини та дієслова наказового способу 2-ї особи однини у сполученні з часткою *не* (маркують дії, які повинні виконати / не виконати діти), дієслова наказового способу 1-ї особи множини (позначають спільність виконання дії); дієслова дійсного способу теперішнього часу (ними батьки номінують свої дії та окреслюють свій стан); дієслова умовного способу. Також батьки вказують на адресанта повідомлення за допомогою словосполучень (*твоя мама*), особового займенник *я* та його відмінкових форм. Вжито прислівники (визначають якість дій та час), підсилювальні частки, вигуки. Розповідні речення є засобами інфор-

мування та аргументації, а питальні актуалізують запит на надання інформації. Звісно, батьки вживають ласкаві звертання. Їхнє мовлення супроводжують невербальні засоби.

Селянська бідна сім'я

Комунікацію батьків відображають різні мовленнєві акти.

- МА *заспокоєння* (забезпечує для висловлення КТ *заспокоєння*) позначає мовлення батька, який прагне нормалізувати емоційний стан сина, викликаний зовнішніми обставинами: „Він [син – О. Т.] говорив швидко, уриваючи, захлипуючися з гніву й обурення. Старий батько взяв його за руку. – *Грицю, заспокійся!*” (Франко 21: 246).

- МА *застереження* (КТ *застереження*) в ситуаціях, коли дітям загрожує небезпека, наприклад, батько застерігає сина, коли вони разом ловлять рибу: „Ідуть чимраз у глибшу воду, а батько, знай, шепче та напучує сина: – *Обережно, хлопче! Пильнуйся!..*”; „– *Уважно, хлопче!* – крикнув батько і гуркнув бовтом між гілляки” (Франко 21: 73).

- МА *схвалення* передає КТ *згоди* та позначає мовлення батька, який, розуміючи переваги пропозицію сина, приймає її: „– *Добре, синку, мовиш. Я й сам так думав, але не смів тобі се казати*” (Франко 21: 426).

- МА *інформування* залучено для КТ *надання нової інформації*. Характеризує мовлення батька, який реагує на запитання сина і розповідає: „– *Таточку, а що то сталося з нашими будяками на толоці? – А бачиш, синку, дав Бог, минулися <...> ...Минулися. Поліття на них не стало...*” (Франко 22: 33-34).

- МА *поради* конкретизує КТ *надання поради*, передаючи спонукання до виконання дій певним чином та вказівку на позитивні наслідки для сина, якщо він виконає запропоновані дії. Є відповіддю на запит сина про допомогу: „– *Ой, а як же я верну зі школи без кожуха?* –повідає хлопець, скробаючися в голову. – *Візьми, синку, ноги на плечі та й біжи хутко, то загієшся, нічого тобі не буде*” (Франко 18: 321).

- МА *настанови* актуалізує КТ *повчання* та визначає поведінку сина щодо інших людей: „– *...Може, мене швидко не стане, то пам'ятай собі мої слова! Панським гарним словам не вір, їх обіцянки май*

за нізащо, пам'ятай, що їх Польща – то хлопське пекло; але, коли тобі хто повірить щось, завірить себе і свою долю, чи то свій чоловік, чи пан, чи навіть твій найгірший ворог, будь усе гідним того довір'я, не зрадь його ніколи..." (Франко 21: 247).

КТ спонукання до виконання певних дій забезпечують різні типи директивних МА.

МА наказу в цьому типі сімей є засобом, що чітко окреслює дії, які діти повинні виконати: „– Віднині вже не підеш до школи... Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперечися личком, візьми лупку на голову та жени гуси пасти" (Франко 16: 182), а МА вимоги актуалізується у мовленні батька, який хоче, щоб син залишився вдома, оскільки розуміє, що юнакові загрожує небезпека: „– Слухай, синку, – мовив він. – Не йди ти до Сянока. – Не йти? Дарувати їм те знуцання над вами?" (Франко 21: 246).

Також вжито МА настанови, що передає у мовленні батька заохочення сина до навчання та позитивні наслідки, які очікують на хлопця за умови виконання запропонованої дії: „– Ну, так мені справуйся! – заохотив отець. – Як тут у селі вивчишся, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на попа" (Франко 16: 181), і МА прохання позначає мовлення батька, який спонукає сина виконати дії на його користь: „– Юрню, дай-но мені кожух! Пан дідич прислав по мене, каже мені їхати з його фірами в ліс" (Франко 18: 271). Вибір МА прохання означає, що діти можуть не виконати спонукання (як правило у сімейній комунікації батьки реалізують цей МА щодо дорослих дітей), тому його супроводжує аргументація: „– Не муч себе, дитино моя. Повечеряй і лягай спати. Я стара, борше встану, бо й так не засну. – Ви про мене не журіться! – мовив Гриць [син – О. Т.]" (Франко 21: 245).

МА запитання в селянській бідній сім'ї можуть передавати дві тактики: КТ спонукання до виконання певних дій та КТ спонукання до надання нової інформації. У першому випадку за допомогою цього МА шляхом зміни актомовленнєвої інтенції із „отримання відповіді" на „отримання послуг" батько просить сина про допомогу: „– Що ж, сараку Василю, – мовив він до свого сина на похороні старої, – нема нашої мами. Що будім робити?" (Франко 21: 425). В іншому МА запитання є запитом батька на отримання інфор-

мації від дітей: „*Ну, а чого тебе там у школі навчили? – спитав батько*” (Франко 16: 180).

Для актуалізації КТ спонування до надання нової інформації вжито також МА *перепитування*, що у мовленні батька спрямований на уточнення змісту слів сина: „*Мав нині щось говорити їм, але ніхто не прийшов. – Ніхто не прийшов?..*” (Франко 21: 248).

Виявляємо комплексні мовленнєві акти. КМА *прохання-інформування* розкриває зміст КТ *заспокоєння*, де батько спонукає сина припинити тривогу, спростовує його слова та повідомляє про шляхи розв'язання проблеми: „*Не бійся, синку, бог ласкав. Не кожде таке насіннячко мусить зійти і вирости. Мільйони їх летять і мільйони їх пропадуть. та й ми також не без рук. Зробимо, що зможемо, щоб не дати їм занадто паношитися на своїй землі*” (Франко 22: 33). КМА *застереження-інформування* характеризує КТ *застереження та спрямований у мовленні батька на те, щоб попередити сина про можливі негативні наслідки, до яких можуть призвести його дії, повідомити своє занепокоєння ситуацією, що склалася*: „*Синку, бійся бога, вважай! Держися на обережності! – остерігав він. – Се чимсь недобрим пахне <...> Гляди, щоб поза тими обіцянками не було якого польського повстання! – говорив старий пліні-потент. – Пани люблять так: завабити хлопа на красні слова і потому пхнути його в огонь: іди, бийся, проливай кров за нас, аби ми могли панувати!*” (Франко 21: 225). КМА *наказу-запитання* конкретизує КТ *спонування до надання нової інформації* і містить власне запитання батька та спонування до інформування: „*...Тепер же скажіть ми, що вам приключилося? Ленько оповів вітцю короткими словами тоє, що читателі уже знають о їх ув'язненні і осво-бодженні*” (Франко 14: 93).

Мовне оформлення: дієслова наказового способу 2-ї особи однини / дієслова наказового способу 2-ї особи однини у сполученні з часткою не / прислівниками, дієслова наказового способу 2-ї особи множини (батьки одночасно звертаються до двох дітей), дієслова минулого / майбутнього часу, прислівники, вигуки, вставні слова, фразеологізми, розповідні / питальні речення, складнопідрядні речення моделі *якщо ... то*, ласкаві звертання, невербальні засоби тощо.

Проведений аналіз дозволяє порівняти засоби реалізації КТ у мовленні батьків до дітей у сім'ях з різним рівнем забезпечення.

Таблиця 1. Лінгвістичні показники комунікації
батьки → діти в селянських сім'ях

	Селянська заможна сім'я	Селянська бідна сім'я
КТ виправдовування	МА пояснення	_____
КТ заспокоєння	КМА наказу-пояснення	КМА прохання-інформування МА заспокоєння
КТ застереження	МА застереження МА наказу КМА наказу-пояснення	МА застереження КМА застереження-інформування
КТ згоди	МА згоди	МА схвалення
КТ надання нової інформації	МА інформування	МА інформування
КТ надання поради	_____	МА поради
КТ повчання	МА настанови	МА настанови
КТ позитивної оцінки	МА похвали	_____
КТ спонукання до виконання певних дій	МА наказу МА вимоги МА інформування	МА наказу МА вимоги МА настанови МА прохання МА запитання
КТ спонукання до надання нової інформації	МА запитання КМА наказу-запитання	МА запитання КМА наказу-запитання МА перепитування

Виявляємо співвідношення КТ у селянській заможній і селянській бідній сім'ях.

Як засвідчив аналіз, у селянській заможній сім'ї найчастіше батьки вживають КТ надання нової інформації та спонукання до надання нової інформації. Також залученою є КТ спонукання до виконання певних дій. У селянській бідній сім'ї найчастотнішими є КТ надання нової інформації та спонукання до виконання певних дій. КТ спонукання до надання нової інформації посідає третє місце. Інші виокремлені комунікативні тактики мають незначну частоту вживання.

Таблиця 2. Кількісні показники комунікації
батьки → діти в селянських сім'ях

	Селянська заможна сім'я		Селянська бідна сім'я	
	К-ть	%	К-ть	%
КТ виправдовування	1	1	-	-
КТ заспокоєння	2	2	1	1
КТ застереження	3	3	4	4
КТ згоди	3	3	3	3
КТ надання нової інформації	39	40,6	33	33,3
КТ надання поради	-	-	1	1
КТ повчання	1	1	1	1
КТ позитивної оцінки	1	1	-	-
КТ спонукання до виконання певних дій	15	15,4	30	30,3
КТ спонукання до надання нової інформації	32	32,9	26	26,3

Цікаво, що КТ *повчання* і *згоди* мають однакову частотність функціонування у виокремлених сім'ях та займають у комунікації 1% та 3% відповідно. КТ *заспокоєння*, *надання нової інформації* та *спонукання до надання нової інформації* є частотнішими у селянській заможній сім'ї. Комунікативні тактики *застереження* та *спонукання до виконання певних дій*, навпаки, частіше вживаються в мовленні батьків до дітей у селянській бідній сім'ї. Найбільшу різницю спостерігаємо у вживанні КТ *спонукання до виконання певних дій*, тому можна зробити висновок, що спілкування у селянській бідній сім'ї є більш директивним, ніж у селянській заможній.

Модель комунікації в селянській сім'ї відображає співвідношення тактик.

Проаналізувавши співвідношення комунікативних тактик, бачимо, що в селянській сім'ї найчастотнішою є КТ *надання нової інформації*, спрямована на повідомлення дітям невідомої інформації. Часто батьки вживають тактики, які забезпечують їхні спонукальні інтенції: КТ *спонукання до надання нової інформації* та КТ *спонукання до виконання певних дій*. Рідковживаними є комунікативні тактики *застереження*, *згоди* та *заспокоєння*. Спостерігаємо одиничні випадки реалізації тактик *виправдовування*, *надання поради*, *повчання* та *позитивної оцінки*.

Таблиця 3. Кількісні показники комунікативних тактик
комунікації *батьки* → *діти* в селянських сім'ях

	К-ть	%
КТ виправдовування	1	0,5
КТ заспокоєння	3	1,5
КТ застереження	7	3,6
КТ згоди	6	3
КТ надання нової інформації	72	36,7
КТ надання поради	1	0,5
КТ повчання	2	1
КТ позитивної оцінки	1	0,5
КТ спонукання до виконання певних дій	45	22,9
КТ спонукання до надання нової інформації	58	29,6

Отже, аналіз лінгвістичних показників мовлення батьків до дітей (синів) у селянських сім'ях характеризує низка комунікативних тактик, вибір яких частково регламентований соціальним статусом сім'ї. Ці тактики мають спільні та відмінні способи вираження (мовленнєві акти та комплексні мовленнєві акти). Мовленнєві акти передають дієслова, прислівники, вставні слова, вигуки, частки, різні типи речень, ласкаві звертання тощо. Залучено невербальні засоби комунікації. Частотність вживання КТ певною мірою регламентується статусом сім'ї.

Лінгвістичні та кількісні показники засвідчують, що основні комунікативні дії батьків у селянській сім'ї, образ якої творить Іван Франко, спрямовані на інформування та спонукання і певною мірою залежать від статусу сім'ї.

Джерела / Sources

Франко І., Будяки [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 22, 1979, с. 30-34. [Franko Ĺ., *Budâki* [v:] Franko Ĺ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 22, 1979, s. 30-34.]

- Франко І., *Грицева шкільна наука* [в:] Франко І., *Зібрання творів* : у 50, т. 16, 1978, с. 177-183. [Franko Ĭ., *Griceva škil'na nauka* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t. 16, 1978, s. 177-183.]
- Франко І., *Гриць і панич* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 21, 1979, с. 217-287. [Franko Ĭ., *Gric' i panič* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 21, 1979, s. 217-287.]
- Франко І., *Два приятелі* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 14, 1978, с. 265-274. [Franko Ĭ., *Dva priâteli* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 14, 1978, s. 265-274.]
- Франко І., *З давніх споминок моєї молодості. І. Злісний Сидір* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 16, 1978, с. 433-446. [Franko Ĭ., *Z davnih spominok moĕi molodosti. Ĭ. Zlisnij Sidir* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 16, 1978, s. 433-446.]
- Франко І., *Історія кожуха* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 18, 1978, с. 319-324. [Franko Ĭ., *Ĭstoriâ kožuha* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 18, 1978, s. 319-324.]
- Франко І., *Малий Мирон* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 15, 1978, с. 65-71. [Franko Ĭ., *Malij Miron* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 15, 1978, s. 65-71.]
- Франко І., *Микитичів дуб* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 15, 1978, с. 96-109. [Franko Ĭ., *Mikitičiv dub* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 15, 1978, s. 96-109.]
- Франко І., *Петрії і Довбушуки* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 14, 1978, с. 7-244. [Franko Ĭ., *Petrii i Dovbuški* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 14, 1978, s. 7-244.]
- Франко І., *Під оборогом* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 22, 1979, с. 35-52. [Franko Ĭ., *Pid oborogom* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 22, 1979, s. 35-52.]
- Франко І., *У кузні* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 21, 1979, с. 159-170. [Franko Ĭ., *U kuzni* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 21, 1979, s. 159-170.]
- Франко І., *Хлопська комісія* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 15, 1978, с. 236-248. [Franko Ĭ., *Hlops'ka komisiâ* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 15, 1978, s. 236-248.]
- Франко І., *Щука* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 21, 1979, с. 70-76. [Franko Ĭ., *Šuka* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 21, 1979, s. 70-76.]
- Франко І., *Як Юра Шикманюк брів Черемош* [в:] Франко І., *Зібрання творів*, у 50 т., т. 21, 1979, с. 424-472. [Franko Ĭ., *Âk Ūra Šikmanûk briv Čeremoš* [v:] Franko Ĭ., *Zibrannâ tvoriv*, u 50 t., t. 21, 1979, s. 424-472]

Literatura / References

- Борисов О., *Типологія британських та українських діалогових дискурсивних практик*: дис. ... д-ра філол. наук, Київ 2017. [Borisov O., *Tipologія britansk'ih dialogovih diskursivnih praktik*: dis. ... d-ra filol. nauk, Kiiiv 2017.]
- Загнітко А., *Словник сучасної лінгвістики: Поняття і терміни*, т. 4, Донецьк 2012. [Zagnitko A., *Slovník súčasnej lingvistiky: Ponáttâ i termini*, t. 4, Donec'k 2012.]
- Корольов І., *Різномовні кооперативні комунікативні ситуації як об'єкт лінгвістичних досліджень* [в:] „Сучасні дослідження з іноземної філології”, 8, 2010, с. 285-291. [Korol'ov I., *Riznomovni kooperativni komunikativni situacii âk ob'ëkt lingvistichnih doslidžen'* [v:] „Sučasni doslidžennâ z inozemnoï filologii”, 8, 2010, s. 285-291.]
- Ліпська Є., *Прескриптивні мовленнєві акти у німецькомовному спонукальному дискурсі* [в:] „Наукові праці. Філологія. Мовознавство”, 211 (223), 2013, с. 51-54. [Lips'ka Ê., *Preskriptivni movlennëvi akti u nimes'komovnomu sponukal'nomu diskursi* [v:] „Naukovî pracî. Filologîâ. Movoznavstvo”, 211 (223), 2013, s. 51-54.]
- Митнік І., Рослицька М., *Проблеми, категорії і зв'язки між мовою та суспільством з історичної перспективи* [в:] *Соціолінгвістика: Інтеграційний напрям досліджень. Навчальна дисципліна*, за ред. Г. Мацюк, Львів 2021, с. 33-57. [Mitnik I., Roslic'ka M., *Problemi, kategorii i zv'âzki miž movoï ta suspil'stvom z istoričnoï perspektivi* [v:] *Sociolingvistika: Întegracijnij naprâm doslidžen'. Navčal'na disciplîna*, za red. G. Macûk, L'viv 2021, s. 33-57.]
- Панькова Т., *Поліпредикативне складнопідрядне речення як комплексний мовленнєвий акт* [в:] „Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2 (325), 2019, с. 93-102. [Pan'kova T., *Polîpredikativne skladnopîdrâdne rečennâ âk kompleksnij movlennëvij akt* [v:] „Visnik LNU imeni Tarasa Ševčenka”, 2 (325), 2019, s. 93-102.]
- Трумко О., *Соціально-індивідуальна природа сімейної комунікації в художньому дискурсі Івана Франка*: автореф. дис. ... канд. філол. наук, Львів 2013. [Trumko O., *Social'no-individual'na priroda simejnoï komunikacii v hudožn'omu diskursi İvana Franka*: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk, L'viv 2013.]
- Швелідзе Л., *Мовні засоби реалізації комунікативних стратегій у дискурсі соціальних мереж (на матеріалі української та англійської мов)*: дис. ... канд. філол. наук, Вінниця 2021. [Švelidze L., *Movni zasobi realizacii komunikativnih strategij u diskursi social'nih merež (na materialî ukrâins'koï ta anglîjs'koï mov)*: dis. ... kand. filol. nauk, Vînnicâ 2021.]
- Шкіцька І., *Маніпулятивна стратегія позитиву в українській мові*: дис. ... д-ра філол. наук, Тернопіль 2012. [Škîc'ka İ., *Manipulâtivna strategiâ pozitivu v ukrâins'kij movi*: dis. ... d-ra filol. nauk, Ternopil' 2012.]
- Dijk T. A. von, *Studies in the Pragmatics of Discourse*, N.-Y. 1981.

Резюме

У дослідженні проаналізовано особливості комунікації *батьки – діти* в селянській сім'ї. Зокрема виокремлено набір комунікативних тактик і засобів їх реалізації (мовленнєвих актів) у селянській заможній і селянській бідній сім'ях. За допомогою методів кількісного аналізу розкрито кількісні показники комунікативних тактик. Здійснено порівняльний аналіз лінгвістичних і кількісних показників комунікації *батьки – діти* в селянській заможній та селянській бідній сім'ях. Встановлено спільні та відмінні характеристики спілкування у цих типах сімей. Аналіз здійснено на матеріалі творів І. Франка.

Ключові слова: сімейна комунікація, комунікативна тактика, мовленнєвий акт, мовні засоби, соціальний статус, І. Франко.

The model of fatherhood: the discourse of the peasant family in the works of Ivan Franko

Summary

The study analyzes the features of communication between parents and children in a peasant family. In particular, a set of communicative tactics and means of their implementation (speech acts) in the peasant rich and peasant poor families has been distinguished. Quantitative indicators of communicative tactics are revealed with the help of quantitative analysis methods. A comparative analysis of the linguistic and quantitative indicators of communication between parents and children in the peasant's rich and peasant poor families was carried out. Common and different characteristics of communication in these types of families are established. The analysis is based on the works of Ivan Franko.

Key words: family communication, communicative tactics, speech act, language means, social status, I. Franko.

Трумко Оксана – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету „Львівська політехніка”, oksana_trumko@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-3816-6164

У монографії аналіз мовних явищ в єдності з конкретними процесами в суспільстві здійснений в кількох напрямках.

Насамперед, суспільний запит на вивчення та дослідження української мови простежується в історії та сьогоденні. Це підтверджують приклади аналізу лінгвістичної термінології у шкільних граматиках української мови другої половини XIX ст. та характеристика проблем української діалектології в міжвоєнний період, зокрема в Німеччині (на фоні стану української мовознавчої науки в підрадянській Україні під час сталінського терору). Сучасний запит на вивчення та дослідження української мови ілюструє методика викладання української мови як іноземної, зокрема в університетах Польщі, яку розкрито в контексті лінгводидактичних напрацювань учених з різних осередків та Варшавського університету зокрема.

Теоретичні аспекти лінгвістичної реконструкції зв'язку мови та суспільства пов'язані з обговоренням інновацій у терміносистемі соціолінгвістики та з аналізом категорій „повсякденність” та „лінгвофемінізація”. Характеристика цих понять важлива з погляду поглиблення корелятивних зв'язків між мовою та поняттями „стать”, „вік”, „соціогрупа” чи „місто”/„село”.

Функціонування мови під час різних соціополітичних змін розкрито на прикладах аналізу: функцій і статусу української мови як меншинної на територіях, які не належать сьогодні Українській державі; впливів нового українського законодавства, пов'язаного з мовами в Україні, на актуалізацію соціолінгвістичних термінів у масмедійному дискурсі; взаємодії мови і Церкви. Разом з тим, цей напрям акцентує на поглибленні змісту уже відомих категорій соціолінгвістики, зокрема таких гібридних ідіомів, як суржик і трасянка.

Розкриття мовних практик у контексті міжкультурних контактів сприяє поглибленню характеристики зв'язків між мовою та культурою в предметному полі соціолінгвістики. Наприклад, обговорення українсько-російсько-польської багатомовності ілюструє нові функ-

ції української мови в публічному просторі Польщі у зв'язку із збільшенням кількості мігрантів з України. Аналіз українсько-польських відповідників у різних терміносистемах сьогодні актуальний для професійної діяльності в умовах співпраці держав і сприяє укладанню різних типів термінологічних словників. Увага до взаємодії української та корейської мов виформовує характеристику маловідомих категорій адресиву, суб'єктива та об'єктива в корейській мові, які впливають на прикладні аспекти, зокрема питання перекладу текстів з корейської мови на інші, в тому числі й українську.

Взаємодію мови та ідентичності підтверджує схарактеризована комунікативна практика українців у минулому, зокрема етикетні формули та їх зв'язок зі староукраїнською писемною традицією. Цю ж взаємодію ілюструє лінгвокультурний вимір болгарської діаспори в Україні та дослідження української громади в Японії. Вперше вдалося розкрити не тільки роль мов у формуванні ідентичностей українських дітей, які проживають в Японії, але й показати роль сім'ї у збереженні української ідентичності молоді. На прикладі художніх текстів конкретизовано зв'язок між мовою та сім'ями з різним економічним статусом.

Отримані в монографії теоретичні результати щодо опрацьованих баз даних ілюстративного матеріалу сприяють формуванню нових та поглибленню вже досліджених ідей, положень та категорій історичної та інтерактивної соціолінгвістики.

У колі мови, літератури і культури
W kręgu języka, literatury i kultury

Видавнича серія
кафедри україністики Варшавського університету

за редакцією
Ірини Кононенко, Ірини Митнік

Том XXII

У серії вийшли друком:

Lidia Stefanowska, *Mission Impossible: MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945-1948)*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2013

Kobieta we współczesnej kulturze ukraińskiej, pod red. Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2013

Тенденції розвитку української лексики та граматики, ч. 1, за ред. Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк, Варшава – Івано-Франківськ 2014

Метаморфози у сучасній українській літературі, за ред. Пауліни Олеховської, Марти Замбжицької та Катажини Якубовської-Кравчик, Варшава – Івано-Франківськ 2014

Lidia Stefanowska, *Mission Impossible. MUR i odrodzenie ukraińskiego życia literackiego w niemieckich obozach dla uchodźców na terytorium Niemiec (1945-1948). Część druga. Antologia tekstów źródłowych*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2014

Тарас Шевченко: погляд з третього тисячоліття, за ред. Степана Хороба, Івано-Франківськ-Варшава 2014

Marta Zambrzycka, *Sacrum i profanum w prozie Walerija Szewczuka*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2015

Тенденції розвитку української лексики та граматики, ч. 2, за ред. Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк, Варшава – Івано-Франківськ 2015

Katarzyna Jakubowska-Krawczyk, *Kształtowanie się tożsamości narodowej a obraz Polaka i Ukraińca w polskiej i ukraińskiej literaturze I połowy XIX wieku*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2015

Сучасні дослідження української культури, за ред. Марти Замбжицької, Пауліни Олеховської та Катажини Якубовської-Кравчик, Варшава – Івано-Франківськ 2015

Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов, за ред. В. І. Кононенка, Київ – Івано-Франківськ – Варшава 2016

Switłana Romaniuk, *Ukraiński dyskurs polityczny w latach 2010-2014. Analiza lingwistyczna*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2016

Тенденції розвитку української лексики та граматики, ч. 3, за ред. Ірини Кононенко, Ірини Митнік, Світлани Романюк, Варшава – Івано-Франківськ 2016

Ciało i tożsamość w ukraińskiej kulturze, literaturze i języku, pod red. Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk, Pauliny Olechowskiej, Switłany Romaniuk, Marty Zambrzyckiej, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2016

Irena Mytnik, *Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI-XVII wieku*, Warszawa 2017; e-book: Warszawa – Lublin 2019

Anna Szafernakier-Świrko, *Niektóre językowe wyznaczniki bazy kognitywnej współczesnych Polaków i Rosjan*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2017

Julia Roguska, *Michaił Czechow. Poszukiwania, inspiracje, eksperymenty*, Warszawa – Iwano-Frankiws'k 2017

Василь Стефаник: наближення, за ред. Степана Хороба, Івано-Франківськ - Варшава 2017

Współczesny język rosyjski w teorii i praktyce, pod red. Anny Antoniuk, Wioletty Meli-Cullen, Julii Roguskiej, Anny Szafernakier-Świrko, Warszawa 2017

Мова в суспільстві: семантика, синтактика, прагматика / Language in Society: Semantics, Syntax, Pragmatics, част. I, за ред. Галини Мацюк, Ірени Митнік, Олени Новікової, Lublin 2019

Ukraińskie Światy Dzieciństwa i Młodości, pod red. Katarzyny Jakubowskiej-Krawczyk, Warszawa 2020